झेंडूचीं फुलें

केशवकुमार

[प्रल्हाद केशव अत्रे]

संपादक

डॉ० स. गं. मालशे

मराठी विभागप्रमुख

एस्. एन्. डी. टी. महिला विद्यापीठ, मुंबअी

प्रकाशन क्रमांक

४ ३ ७

ग. पां. परचुरे प्रकाशन मंदिर, गिरगांव, मुंबअी ४

मूल्य रु. १२·५०

प्रकाशक
वि. ग. परचुरे,
परचुरे प्रकाशन मन्दिर मुंबअी
‘ मेहता भवन ’ २ रा मजला
३११ राजा राममोहन रॉय मार्ग, मुंबअी ४

आवृत्ती आठवी
१३ ऑगस्ट १९७२
आवृत्ती नववी
१५ जुलै १९७४
आ वृ त्ती द हा वी
आक्टोबर १९७८

मुखपृष्ठ सजावट
चित्रसार्वभौम
रघुवीर मुळगांवकर

मुद्रक
मु. प. बर्वे
परशुराम प्रोसेस
१६ अ, शिवाजीनगर पुणे ५.

आठव्या आवृत्तीविषयी

'झेंडूच्या फुलां' च्या आठव्या आवृत्तीचे संपादन प्रकाशक श्री. ग. पां. परचुरे यांनी माझ्याकडे सोपविले, हे मी माझे भाग्य समजतो. 'झेंडूच्या फुलां'चा जन्म १९२२ मध्ये झाला; म्हणजे एका अर्थी ही सुवर्णमहोत्सवी आवृत्तीच. ती आचार्य अत्र्यांच्या जन्मदिनी १३ ऑगस्टला प्रसिद्ध होत आहे, हा शुभ योगायोग आहे. या आवृत्तीत मागल्या आवृत्तीपेक्षा 'सारंगीवाला', 'मम बावाची ती आवा' आणि 'एक काव्यप्रकार' या कविता अधिक आहेत. 'झेंडूच्या फुलां'च्या जुन्या आवृत्त्या आणि अभ्यासासाठी लागणारी दुर्मिळ पुस्तके मला गुरुवर्य प्रा. अनंत काणेकर, प्रा. वसंतराव गद्रे, श्री. पां. रा. ढमढेरे यांच्याकडून व मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या संदर्भविभागातून उपलब्ध झाली. म. म. द. वा. पोतदार, सौ. शिरीष पै, प्रा. म. वा. धोंड यांच्याशी झालेल्या चर्चेतून मला काही माहिती मिळाली. मौज मुद्रणालयाचे वि. पु. भागवत आणि त्यांची कामगारमंडळी यांनी मुद्रण अल्प वेळात आणि सुबक करून दिले. ह्या सर्व ज्येष्ठ स्नेह्यांचा आणि संस्थांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

पुस्तकाला अनुरूप असे वेष्टन विख्यात चित्रकार श्री. रघुवीर मुळगांवकर यांनी काढून दिले. त्यामुळे पुस्तकाच्या अंतरंगाप्रमाणे ब्राह्यांगही आकर्षक झाले आहे.

— स. गं. मालशे

नवव्या आवृत्तीविषयी

काही पुस्ती, काही दुरुस्ती

[पुढीलपैकी बऱ्याच पुस्त्या-दुरुस्त्या पश्चात्बुद्धीने माझ्या मलाच स्पष्ट झाल्या. बाकीच्यांसाठी मी प्रा. म. वा. धोंड, श्री. गं. दे. खानोलकर, प्रा. रमेश तेंडुलकर, प्रा. रमेश पानसे व प्रा. माधव मनोहर यांचा ऋणी आहे. पृष्ठांक माझ्या प्रस्तावनेचे आहेत.]

पृ. ३३ : 'सखे, बोल– बोल'खालील 'जननीजनकज' हे कविनाम अ. जि. कमतनूरकर यांनी घेतलेले होते. 'दुष्ट सुन्दरीस' ही कविता त्यांचीच.

पृ. ४० : 'श्यामले–'मधील 'थरपार्केरी मैदाना'चा संदर्भ 'हो थरपार्कर मग नंदनवन' (**सुधारक** १७–४) हा आहे.

पृ. ४८ : 'पाय घसरला तर ?' या कवितेखाली रचनाकाल म्हणून 'ज्येष्ठ शुद्ध ५, शके १८४५– टिळक पंचांगाच्या आधारे' अशी मिती नोंदविलेली आहे. तिच्या आधारे २१ मे १९२३ रोजी आचार्यांनी ही **आद्य** विडंबन-

कविता लिहिल्याचा दावा करण्यात आला. (**लोकसत्ता**, १०–६-१९७३). त्याला प्रा. रमेश पानसे यांनी सयुक्तिक उत्तर दिले असूनही (**तत्रैव**, ८–७–१९७३) प्रत्युत्तरात पुन्हा तिथिनिश्चयाचा पूर्वोक्त दावाच मांडण्यात आला. (**तत्रैव**, १२–७–१९७३). परंतु तीनतरी कविता या तिथिनिश्चयाच्या म्हणून प्रस्तुत कवितेच्या पूर्वी लिहिलेल्या आहेत– (१) ' आम्ही कोण ? ' ही कविता, शं. कृ. देवभक्तांच्या म्हणण्यानुसार, ' ज्ञानप्रकाश 'च्या मार्च महिन्याच्या पुरवणीत म्हणजे तिथिनिश्चयाच्या २ महिने अगोदरच प्रसिद्ध झालेली होती. (२) ' कषायपेय–' ही १९२०-२१ च्या दरम्यानची ठरते (' प्रस्तावना ', पृ. ३६–टीप). (३) ' सखे, बोल-बोल ' या विडंबनाच्या व्याजोक्त प्रास्ताविकावरून ती कविता अनंततनयकृत ' हृदयतरंग, पु. २ 'मध्ये ' विनोदलहरी ' प्रसिद्ध होताच लगोलग, म्हणजे १९२० सालीच रचल्याचे ठरते.— एवंच तीन कविता तिथिनिश्चयाच्या आधीच्या ठरत असल्याने ' प्रस्तावना ' पृ. २२ वरील ' वीस सालचा सुमार ' हाच प्रारंभकाल सयुक्तिक ठरतो.

पृ. ५२ : ' करुणरस ' कवितेच्या अंतींची द्विपदी थेट गोविंदाग्रजांच्या ' चिंतातुर जंतू 'तील द्विपदीच्या धर्तीवर आहे.

पृ. ६२ : चापेकरांच्या ' एकावली 'त ' नरसूकर ' सारखीच ' वाव्या ' अशी एक कुत्सित कविता केशवकुमारांवर आहे.

पृ. ६७ : ' अरुण ' या विडंबनाचे मूळ ' गोविंदाग्रजां 'च्या ' अरुणा 'ऐवजी रा. वि. महाजन तथा ' उत्साहतीर्थ ' तथा ' संन्यासतीर्थ ' यांच्या 'अरुणोदय' व ' चंद्रोदय ' (**उदात्तवाणी भा. २**, मालवण, श. १८५१) या कवितांत आहे. ' प्रश्नपत्रिके 'तील १४ व्या प्रश्नामधील ' तुटलेला तारा ' वरील प्रश्नाचा रोख प्रस्तुत कवीच्या त्याच नावाच्या कवितेवर आहे.

पृ. ७३ : ' सिनेनटाप्रत 'चा रोख कै. के. नारायण काळे यांच्यावर आहे.

पृ. २७, टीप : ' गंजिफ्राक नि शर्ट... ' हा चरण गो. गो. अधिकारीकृत ' बीजेची कोर ' या संग्रहातील ' गंजिफ्राक नि शर्ट मात्र नुसता अंगामध्ये घालुनी ' या चरणाचे विडंबन असावा. (' केशवकुमारांची अनुपलब्ध विडंबने ' **म. सा. प., अं १८३** (ऑक्टो.– डिसें. १९७२), पृ. ८१–८६). गोविंदाग्रजांच्या ' तीन तरी 'चे बाह्यानुकरण करणारे ' दोन परी ' हे विडंबन **रत्नाकर**, व. ६, अं. ६२–१ (जाने. १९३१) मध्ये प्रसिद्ध झाले होते.

अधिक अभ्यासासाठी ' झेंडूची फुले : साधनसूची ', **इये मराठीचिये नगरी**, व. १, अं. १ पहा.

मुंबई, दि. ९–७–७४ **—स. गं. मालशे**

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

माझ्या संग्रही असलेल्या 'झेंडूच्या फुलां'च्या प्रतीवर मी वेळोवेळी कित्येक खुणा करून ठेवल्या होत्या. खास पुणेरी संदर्भ आणि इतर शंकास्थळे यांच्या त्या खुणा होत्या. खुद्द कवीच्याच मुखाने त्यांचे स्पष्टीकरण करून घ्यायचे, असा बेत मी केला होता.

वेळ ठरवून मी आचार्य अत्र्यांच्या शिवाजीपार्क येथील निवासस्थानी गेलो. सकाळचे नऊ वाजले होते. आधीच दोनतीन माणसे आलेली होती. गप्पा चालू होत्या. हळूहळू आचार्यांचा दरबार भरू लागला. गप्पा रंगात आल्या. आठवड्या-पूर्वीच त्यांच्याकडे गाडगेमहाराज येऊन गेले होते. त्यांचे उठणेबसणे, जेवणखाण, मौन-भाषण येथपासून तो कीर्तनातील नाचण्यागाण्यापर्यंत साऱ्या गोष्टींची सहीसही उजळणी आचार्य करून दाखवीत होते. त्या नकलांच्या पुरात सारेच वाहावलो. दुपारचा एक वाजला. मी परत जायला उठलो. जाता जाता आचार्यांना दबकत म्हणालो, "'झेंडूच्या फुलां'तल्या शंका विचारायला आलो होतो—" "माळशे, आता तुम्ही असं करा. दोन दिवस खंडाळ्याला माझ्या बंगल्यावर राहायला या. तिथं तुमच्या शंकाकुशंकांचं निवांतपणं यथास्थित निरसन करीन. मी आता लवकरच राजकारणाचा संन्यास घेणार आहे."

परंतु अखेरपर्यंत आचार्यांचे राजकारण काही सुटले नाही. माझ्या शंका काही फिटल्या नाहीत. काळ वाहून गेला...खुणा राहून गेल्या!

ही प्रस्तावना लिहिताना हाच प्रसंग राहून राहून मनात येतो आणि मनाची चुटपूट वाढते. पण हरवल्यात शोधायचे तर या प्रसंगालाही काही खास अर्थ होता असे म्हणता येईल. गाडगेमहाराजांच्या त्या सहीसही नकलेतून आचार्यांच्या ठिकाणचा विडंबनपटुत्वाचा जन्मजात गुणविशेष मूर्तिमंत साकार झाला नव्हता का? एका अर्थी उत्तम विडंबनाचे प्रात्यक्षिकच त्या दिवशी मला पाहायला मिळावे हा किती सुखद योगायोग!

विडंबनाचे व्याकरण

अनुकरण किंवा नक्कल करणे ही माणसाची जन्मजात प्रवृत्ती आहे. मुलाला थोडेफार कळू लागताच त्याच्या ठायी या प्रवृत्तीची लक्षणे दिसायला लागतात. मूल बऱ्याच गोष्टी अनुकरणानेच शिकत असते. कधी मोठ्या मंडळींनी शिकविल्यामुळे तर कधी स्वयंस्फूर्तीनेही त्याची अनुकरणप्रवृत्ती वाढीस लागत असते. पक्षी आवाज कसे करतात, हम्मा कशी हंबरते, आजोबा कसे चालतात, बाबा कसे ओरडतात,

आई डोळे कशी वटारते, भटजी मंत्र कसे बडबडतात यांसारख्या गोष्टी मुले वयाच्या तिसऱ्या वा चौथ्या वर्षापासून हुबेहूब करून दाखवू लागतात. विडंबनाचे मूळ या जन्मजात मानवी प्रवृत्तीत शोधता येण्यासारखे आहे.

कोणत्याही काळच्या शालेय जीवनात त्या त्या पिढीच्या तोंडी कोणती ना कोणती विडंबनगीते खेळत असताना आढळून येतील. 'जय देव जय देव जय लक्षुमिकाकू। तुमचा मुलगा ओढतो गांजातंबाकू' हे आरतीचे विडंबन बहुतेकांच्या परिचयाचे असेल. आचार्य अत्र्यांनी 'टेल फादरला। गणपति थ्रोनावरि सिटला' हे 'बघुनि सुभद्रेला' या सौभद्रातील पदाच्या धर्तीवर रचलेले आपल्या काळचे उदाहरण दिलेले आहे. आमच्या वेळीं म. गांधींची असहकारितेची चळवळ ऐन भरात होती. प्रभातफेऱ्या, सायंफेऱ्या यांचा धूमधडाका चालू होता. वीर सावरकरांच्या 'धन्य शिवाजी तो रणगाज़ी, धन्यचि तानाजी' या सिंहगडाच्या पोवाड्याच्या 'धन्य गांधिजी तो रणगाजी, धन्यचि नेहरूजी' यासारख्या गंभीर नकला लोकांच्या मुखी होत्या. त्यांच्या धर्तीवर 'धन्य बुवाजी करतो ताजी बटाट्याचि भाजी' हे कडवे आम्हा मुलांत प्रचलित झाले होते. वर निर्देशिलेली आरती काय, किर्लोस्करी पद काय किंवा सावरकरी पोवाडा काय, त्यांच्या चाली सर्वतोमुखी होत्या. त्यांनी जनमानसात घर केलेले होते. अशा चालींची अतिपरिचयात् अवज्ञा चालू होते. त्यांच्या सारणीत हास्यास्पद आशय बसवावासे वाटू लागते. अती झाल्याचे हसू येते आणि नक्कल करण्याचा मोह होतो.

काही वेळा मूळ कृतीतला भडकपणाही नकलेला प्रेरणा देतो. अल्प परिचयात जादा डोळ्यात भरणारी गोष्ट आपल्या तारतम्याला धक्का देते. कारण आपण ठरविलेल्या यत्तेशी ती विसंगत असते. अशा वेळी तिची थट्टा करावीशी वाटते. थट्टेचा सहज सुचणारा मार्ग म्हणजे वेडावून दाखविणे. वेडावणे म्हटले की त्यात थोडीफार अतिशयोक्ती आलीच. वेडावण्यात मूळ लकबी वाढवलेल्या, ताणलेल्या असतात. 'नकल्या आणि गांवढेकर' म्हणून एक जुनी गोष्ट आहे. नकल्याने काढलेल्या डुकराच्या आवाजाची लोक वाहवा करतात, पण गांवढेकराने घोंगडीत लपवून आणलेल्या अस्सल डुकराच्या आवाजाला प्रतिसाद देत नाहीत, असा तिचा आशय आहे. यातले मर्म हेच की मूळ लकबींना वेगळ्या पातळीवर नेऊन गडदपणा आणल्याखेरीज त्यांत गंमत येत नाही.

वेडावण्यामुळे एकीकडे जशी गंमत वाटते, तसेच आणखीही महत्त्वाचे कार्य साधते. वेडावणे ही सक्रिय टीका असते. ती दोषदिग्दर्शनही बिनतोडपणे करते. वेडावण्यामुळे मूळ व्यक्तीला आपल्यातील अतिरेकाची जाणीव होते. वाङ्मयीन क्षेत्रालाही हाच न्याय लागू होतो. तिथेही अती झाले की हसू येते नि नक्कल

करण्याची उबळ येते. तेच विडंबन. म्हणजे विडंबन हे वाङ्मयीन वेडावणेच म्हणा ना. त्यातले अनुकरण विनोदाच्या पातळीवरचे असते, ते बुद्धिनिष्ठ असते. चोखंदळ वाचकालाच ते आस्वाद्य होते. ज्याचे विडंबन केले तो साहित्यिक खिलाडू वृत्तीचा असेल, तर त्यालाही गंमत वाटते व तो आपले दोष सुधारतो. असे रंजन करता करता डोळ्यात अंजन घालण्याची किमया विडंबनकलेत असते.

विडंबनाचे शब्द कानी पडताच मूळ कृतीची स्मृती ताबडतोब मनात जागृत होणे ही त्याच्या यशस्वितेची प्राथमिक कसोटी होय. अर्थात त्यासाठी वर दर्शविल्याप्रमाणे मूळ कृतीही सर्वप्रसिद्ध असावी लागते. केशवकुमारांची 'परिटा, येशिल कधिं परतून ?' ही ओळ ऐकली की, रे. टिळकांची 'पांखरा, येशिल का परतून ?' ही ओळ आठवते. शां. शं. रेग्यांचा 'एक विडी आहे माझ्या खोल खिशात दडून' हा चरण ऐकला की 'एक जिप्सी आहे माझ्या खोल मनात दडून' हा मंगेश पाडगावकरांचा चरण जरूर आठवतो. मूळ कविता आणि तिची अनुकृती यांतल्या ओळी समांतर रीतीने समोरासमोर उभ्या राहतात व तुलनेतून त्यांच्या आशयातली विसंगती जाणवून हसू येते.

विडंबनाचे रोपटे असे परोपजीवी आहे. दुसऱ्या कोणत्या तरी मूळ कवितेवर वा कृतीवर कलम केल्यावाचून ते ज़ीव धरीत नाही. तेव्हा विडंबन हा एक बिनभांडवली सोपा धंदा आहे, अशी कित्येकांची समजूत असते. पण ही अधिक्षेपी समजूत मुळीच बरोबर नाही. विडंबन हा बुद्धिनिष्ठ, चोखंदळ रसिकांना आस्वाद्य होणारा, उच्च दर्जाचा विनोदविलास आहे. विनोदी लेखनाची मदार प्राधान्याने व्यंगचित्रणावर (satire वर) असते आणि कोणत्याही व्यंगचित्रणात विडंबनाचा स्रोत अंतर्हित असतोच. कोल्हटकरांची रीत हीच आहे. ते आपल्या सुदामा या मानसपुत्राला जेव्हा मुद्दाम वेड पांघरून सनातन्याचे सोंग घ्यायला लावतात, तेव्हा त्याला सनातनी वृत्ती अंतर्बाह्य स्वीकारून ती भूमिका हुबेहूब वठवावी लागत असते. खाडिलकर जेव्हा आपल्या 'भाऊबंदकी' नाटकात पेशव्यांच्या उच्च स्तरावरील भाऊबंदकीशी समांतर अशी भटाभिक्षुकांची आणि त्यांच्या कजाग बायकांची नीच स्तरावरील भाऊबंदकी उभी करतात, तेव्हा तिच्याही मागे प्रच्छन्न विडंबनवृत्तीच असते. अव्वल दर्जाच्या विनोदकाराची सर्व गुणवैशिष्ट्ये विडंबनकारात असावीच लागतात. उत्कृष्ट विडंबन हे केवळ बाह्य अभिव्यक्तीचेच विडंबन नसते; ते आशयाचेही विडंबन असते. उत्तम विडंबनात वृत्त, शैली, लकबी यांपासन तो आशयाच्या सूक्ष्म वैशिष्ट्यांपर्यंत सर्व गोष्टींचे अनुकरण असते. मूळ कवितेचा अतिगंभीर आशय आणि अनुकृतीचा क्षुद्र आशय यांतील मूलभूत विसंगती विडंबनकाराला चित्रित करावी लागते. शब्दकळा, नाद,

चाल यांच्या संदर्भात मूळ कृतींच्या शैलीचा आणलेला आव आणि अनुकृतीतील फुसका आशय यांतील विरोधातून तो हास्यनिर्मिती करीत असतो. हे सारे नेमके साधण्यासाठी त्याला प्रचलित साहित्यातील प्रवृत्ति-प्रवाहांचा जवळून परिचय असावा लागतो. अन्यथा मूळ कृतीत तारतम्य सुटल्याने अतिरेकीपणा कोठे आलेला आहे, याची त्याला अचूक पारख करता येणार नाही. म्हणजेच त्याचा कान तयार असायला हवा नि साहित्यदृष्टी चांगलीच चोखंदळ हवी. आविष्कारपद्धतीचा थेट अनुकार करणे भाषाप्रभुत्वावाचून साधत नाही व आशयाचा नेमका वेध घेऊन त्याचा मर्मभेद करणे हे मूळ कर्त्याच्या समग्र व्यक्तिमत्वाचा अभ्यास असल्यावाचून जमत नाही. काही नेहमीचे दाखले घेऊन हे अधिक स्पष्ट करता येईल. नाटकातली वेड्याची भूमिका कोणी वेडा वठवू शकणार नाही, तिथे वेडेपणाचा प्रतिभास (Illusion) निर्माण करणारा शहाणाच हवा. विडंबनकार मूळ कृतीचा प्रतिभासच उभा करीत असतो. बावळटाची नक्कल बावळटाला साधत नसते, तिथेही नकलाकार बेरकीच असावा लागतो. वरवर पाहिले तर सर्कशीतला विदूषक वेड्यावाकड्या उड्या मारून हसवतो आहे असे वाटते; पण ती आपली विदूषकी वठविण्यासाठी तो चांगलाच कसरतपटू असावा लागतो. इंग्रजीत Set a thief to catch a thief, असा वाक्प्रचार आहे. कारण चोरीच्या वाटा चोराला माहीत असतात. तद्वतच मूळ कर्त्याच्या वाटा विडंबनकाराला नेमक्या माहीत असाव्या लागतात.

'कवी थोडे, कवडे फार' हा प्रकार कोठल्याही काळीं खराच असतो. संकेतांचे दास्य स्वीकारणारे किंवा चलनी फॅशनला बळी पडणारे पद्यकारच काव्यक्षेत्रात अधिक दिसतात. त्यामुळे बांडगूळवजा निरर्थक संकेतांची भरमसाट वाढ होऊन मूळचा काव्यवृक्ष वठण्यासारखी परिस्थिती निर्माण होते. अशा रीतीने संकेतातिरेक झाला की विडंबनकाराला खाद्य मिळते. साहित्यक्षेत्रातील प्रथितयश लेखक फाजील आत्मविश्वासामुळे किंवा दुर्लक्ष, घाई वा निष्काळजीपणा यांमुळे दोषास्पद बनतात, तर नवशिके अतिउत्साहीपणे नव्याचे भाट बनतात. साहित्यातले सनातनी मानकरी भूतकाळात भ्रमण करीत असतात, तर नवे शिलेदार भविष्याच्या भुलभुलाईने वावड्या उडवीत हवेत तरंगत असतात. या प्रतिगामी आणि पुरोगामी प्रवृत्तींना योग्यगामी वास्तवाची जाण विडंबनकार आणतो. जुन्यातल्या यांत्रिकतेची आणि नव्यातल्या विचित्रपणाची थट्टा, त्यांच्यापैकीच पण किंचित् तटस्थपणे पाहू शकणारा विडंबनकार करू लागतो आणि कुऱ्हाडीचा दांडा गोतास काळ होतो. साध्या समीक्षात्मक टीकेपेक्षा विडंबनात्मक टीका अधिक प्रभावी आणि प्रखर असते. ज्याचे दात त्याच्याच घशात घालणे किंवा

ज्याची बोटे त्याच्याच डोळ्यांत घालण्यासारखी ती असते. ती झोंबते कारण ती परोक्ष वर्णनात्मक नसून प्रत्यक्ष प्रत्ययात्मक असते. ती विषयाला बाहेरून भिडत नाही, विषयच टीकारूप बनून तिथे अवतरत असतो. विडंबित विषयाचे दोष नेमके हेरणे, हे सूक्ष्म बुद्धिमत्तेचे काम आहे, तर ते व्याजगांभीर्याने साकार करणे हे तरल कल्पकतेचे काम आहे. व्याजगांभीर्याच्या पोटात श्लेष, कोट्या, टोमणे, रेशमी चिमटे, कोपरखळ्या, शालजोडीतले असे नाना प्रकार दडलेले असतात. या साऱ्या गोष्टींच्या आस्वादासाठी रसिकाच्या ठिकाणी एक प्रकारचे दर्शनतारतम्य (Perspective) असावे लागते. विनोदाची तरलता आणि भावतरलतेची विनोदी बाजू, योग्य संदर्भात पाहण्याचे बुद्धिचापल्य त्याच्यापाशी असावे लागते. विडंबन ही अवश्यमेव थट्टा असते; याचे भान न बाळगल्यास त्याचा आस्वाद ही केवळ अशक्य गोष्ट आहे. सारांश विडंबनकार आणि त्याचा वाचक हे दोघेही समंजस आणि अभिरुचिसंपन्न, कल्पक आणि बुद्धिमान असावे लागतात. एच. इ. बेटस् याने आधुनिक इंग्रजी कथेच्या संदर्भात एक गमतीचे पण मार्मिक विधान केले आहे. त्याचा आशय असा : आधुनिक लघुकथा ही चुंबनासारखी आहे, तिला वाचक व लेखक या उभयतांच्या सहकाराची गरज असते. विडंबनाची गोष्ट तशीच आहे. पूर्वतयारीशिवाय विडंबनातल्या ग्यानबाच्या मेखा, खाचा-खोचा, धक्केचपेटे सर्वांशाने कळत नसतात. विडंबनाची सर्वच्या सर्व लज्जत वाङ्मयीन प्रवृत्तींशी परिचय असणाऱ्या मंडळीलाच चाखता येते.

विडंबनाचे प्रकार

वाङ्मयीन हास्यनिर्मितीच्या दोन पद्धती संभवतात : (१) गंभीर विषयाची चिल्लर अभिव्यक्ती, (२) चिल्लर विषयाची गंभीर अभिव्यक्ती. विडंबनात या दोन्ही पद्धतींचे अंश कमीअधिक प्रमाणात आढळत असले, तरी त्याचा भर दुसऱ्या म्हणजे व्याजगंभीर पद्धतीवर अधिक असतो. विडंबन हा 'पॅरडी' (Parody) या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय आहे. जे. टी. शिपलेसंपादित 'Dictionary of World Literature' या संदर्भग्रंथात पॅरडीची व्याख्या अशी केली आहे: A composition in which the characteristics of manner and spirit of an author or class of authors are imitated so as to make them appear ridiculous. विडंबनाच्या क्षेत्रातला आचार्य अत्र्यांचा अधिकार वादातीत आहे. त्यांनी मान्यता दिलेली 'क्वार्टरली रिव्ह्यू' तील व्याख्या अशाच आशयाची आहे. तिचा तर्जुमा असा : कमी अधिक प्रमाणांत मूळ कृतीबरहुकूम जी गद्य वा पद्य रचना केली जाते व तिच्या गंभीर अभिप्रेत अर्थाचा मात्र नवीन रचनापद्धतीनें उपहासात्मक विपर्यास केला जातो. अशा रचनेस

विडंबन म्हणावें (*उपहासिनी*–'प्रस्तावना', पुणे १९३६, पृ. १३) विडंबनाची म्हणजे विकृतानुकरणाची तऱ्हा 'व्यंगचित्रणा' (satire) च्या कक्षेतच येते. इंग्रजीमध्ये विकृतानुकरणाला burlesque, caricature, parody हे शब्द मोघमपणे योजतात. पण burlesque हे कृतिविडंबन असते, त्याचा उपयोग नाटककार अधिक करतात. caricature हे रूपविडंबन असते, त्याचा उपयोग व्यंग्यचित्रकार अधिक करतात आणि parody हे शैलीविडंबन असते; त्याचा उपयोग विडंबनलेखक अधिक करीत असतो. शैली-विडंबनाचे प्रकार किंवा स्तर पुढीलप्रमाणे दाखविता येतील :—

(१) **शब्दनिष्ठ :** यात मूळ कृतीतील शब्दांत उलटापालट केलेली असते. परिणामदृष्ट्या या प्रकाराचे दोन पोटविभाग होतील :

(अ) **हास्यपर्यवसायी :** उदा० वाहवा, वाहवा झेंडू हा। सुंदर कितितरी खचीत हा—मिस मेरी, मु. भोर (जुन्या क्रमिक पुस्तकामधील मिस् मेरी भोरकृत अंगविक्षेपासह म्हणावयाच्या एका गाण्याच्या ध्रुव-पदात 'चेंडू' ऐवजी 'झेंडू' असा शाब्दिक फरक येथे मुख्यतः करण्यात आला आहे.)

(आ) **गांभीर्यपर्यवसायी :** टी. एस्. एलियटच्या 'वेस्ट लँड'च्या धर्तीवर बा. सी. मर्ढेकरांनी मूळच्या रचनेत मोजक्या शब्दांची फिरवाफिरव करून जो परिणाम साधलेला आहे, तो जर हास्यात्मक म्हणायचाच झाला, तर त्याला 'कटु हास्यात्मक'च म्हणावा लागेल. यंत्रयुगीन मानवाच्या भ्रमनिरासाची, समकालीन पिढीच्या रित्या जिण्याची किंवा शून्य मनाची विदारक जाणीव करून देण्यासाठी त्यांनी पूर्वसूरींच्या रचनेत शाब्दिक फेरफार केले आहेत. त्यांतून जो परिणाम साधला जातो, तो थट्टेचा वा विडंबनाचा नसतो. एकनाथी भारुडांतल्या अनुकृती प्रमाणे मर्ढेकरी अनुकृतीसुद्धा गांभीर्यातच पर्यवसित होते. उदा.—'जेथें जातो तेथें। मी माझा सांगाती। डोळ्यांच्याच भिंती। झाल्या ऐशा' किंवा 'सर्वे जन्तु रुटिनः। सर्वे जन्तु निराशयः। सर्वे छिद्राणि पंचन्तु। मा कश्चित् दुःखलॉग भरेत्।

(२) **बाह्यांगनिष्ठ किंवा रीतिनिष्ठ :** यांत एखाद्या लोकमान्य शैलीचे अनुकरण केलेले असते; पण ज्या कृतीच्या शैलीचे अनुकरण केलेले असते ती कृती थट्टेचे लक्ष्य नसते. या प्रकाराचेही दोन उपविभाग कल्पिता येतील :—

(अ) **सर्वसामान्य प्रवृत्तिनिष्ठ :** उदा. ना. गं. लिमयेकृत 'बल्लवदूत' काव्य. लिमयांचा कटाक्ष मेघदूतावर वा कालिदासावर नाही. त्याचे मंदाक्रांता वृत्त आणि रचनेची बाह्य धाटणी त्यांनी सर्वसामान्य क्षुद्र आशयाच्या कथनासाठी राबविली आहे. ज. के. उपाध्ये यांची 'चालचलाऊ भगवद्गीता' व केशवकुमारांचे 'मनाचे श्लोक' ही या प्रकारची आणखी उदाहरणे.

(आ) **विशिष्ट प्रवृत्तिनिष्ठ :** या प्रकारात अनुकृती एकाची वथट्टा दुसऱ्याची अशीच तऱ्हा असते. उदा. केशवकुमारकृत 'चांफा'. केशवकुमारांना 'चांफा' या शीर्षकाने श्री. नी. चापेकर सुचवायचे होते. बी कवींची वा त्यांच्या 'चांफा' या कवितेची रेवडी उडविण्याचा त्यांचा हेतू नव्हता. सर्वसाधारण प्रवृत्तीपेक्षा विशिष्ट प्रवृत्तीवर आणि सामाजिक दोषदर्शनापेक्षा व्यक्तिगत दोषदर्शनावरच तेथे भर असतो.

(३) उभयांगनिष्ठ किंवा सर्वांगीण : यात मूळ कृतीच्या शैलीबरोबरच तिच्या आशयाचेही शक्य त्या त्या युक्त्या योजून विकृतानुकरण केलेले असते. आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही स्तरांवरील थट्टा अभिप्रेत असते. याचे सर्वंकष उदाहरण म्हणजे केशवकुमारांची 'श्यामले—' (माधव जूलियनकृत 'श्यामले'ची प्रतिभासात्मक व हास्योत्पादक अनुकृती.)

विश्वामित्री प्रतिसृष्टी

वरीलपैकी सर्वच प्रकारांत जे अनुकरण केले जाते, ते 'विकृत', 'विपर्यस्त' वा अतिशयोक्त असते; कारण विडंबनातील दोषदर्शन ठसठशीतपणे डोळ्यात भरवावयाचे अतते. या अतिशयोक्त वा ठळक दोषदर्शनाचा एक फायदा होतो. विडंबनाच्या आस्वाद्यमानतेच्या कक्षा त्यामुळे विस्तृत होतात. कलमी झाडाप्रमाणे विडंबनाचा जन्म परावलंबी असतो. जसजसा काळ लोटतो, तसतशी त्यातली मूळची मेख कळेनाशी होते. विडंबनाचे जन्मरहस्य समकालीनांतील थोड्या पुढ्यांतल्या मंडळींना तरी ज्ञात असते. त्यामुळे विडंबित व्यक्ती वा प्रसंग डोळ्यासमोर उभे राहण्याची शक्यता असते. पण कालौघाबरोबर जन्मरहस्याचे जाणकार कमी कमी होत असतात. मग एक प्रकारचे ऐतिहासिक महत्त्व त्याला राहते. तात्कालिक विषयावर रचल्या गेलेल्या प्रचारी वाङ्मयासारखाच विडंबनालाही शिळवटपणा येण्याचा धोका असतो. पण विडंबनाबाबत नेहमीच असे घडते असे नाही. जन्मानिमित्ताचा पत्ता नसतानाही भावी पिढ्यांनासुद्धा विडंबन आस्वाद्य होते; कारण त्याला एक प्रकारचा असा ठळकपणा आणलेला असतो की, त्यातले दोषदर्शन कोणाच्याही नजरेत भरावे. दुसरे असे की, अतिरेकीपणा, विक्षिप्तपणा, भावातिवशता, पढिक पांडित्य, कंटाळीपणा, मट्ठपणा, डौलीपणा, प्रसिद्धिलोलुपता किंवा आत्मगौरव यांसारख्या ज्या दोषांच्या दर्शनावर विडंबनकाराचा कटाक्ष असतो, त्या दोषांना एक प्रकारचे सार्वत्रिक मूल्य असते. त्यामुळे यशस्वी विडंबन हे विशिष्ट लेखनानुकरणापलीकडे दशांगुळे उरते. त्याला स्वयंपूर्ण हास्यमूल्य लाभलेले असते. तेव्हा त्यावर जो परोपजीवित्वाचा आरोप केला जातो,

तोही अरतेपरते करूनच स्वीकारावा लागतो. निव्वळ विनोदी म्हणूनसुद्धा विडंबन आस्वाद्य असते. मूळ कृतीच्या आधारावाचूनही ते उभे राहू शकते. मात्र विडंबनाला अशी स्वतंत्र आस्वाद्यमानता मिळवून देण्यासाठी विडंबकाराच्या ठायी तोलामोलाची कल्पकता आणि सर्जनशीलता असली पाहिजे. सुपारीसारखी चवारी सुपारी, या धर्तीवर विश्वामित्राने आपली प्रतिसृष्टी निर्माण केली, असे म्हणतात. विडंबन हीसुद्धा एक प्रतिसृष्टीच असते. या व्याजगंभीर सृष्टीतही आपापल्या परी सर्वांगीण सुसंगती राखावी लागते. कोणत्याही रसविघ्नाने व्याज-गंभीर चित्रणाला तडा जाणार नाही, याची काळजी घ्यावी लागते. म्हणजे विडंबनकार हा एका बाजूने टीकाकार खरा; पण दुसऱ्या बाजूने तो जातिवंत कलावंत असतो. मूळ कृतीच्या मर्मस्थानांचा वेध घेताना तो टीकाकाराप्रमाणे विश्लेषक बनत असला, तर सारे धागेदोरे नीट जुळवून त्यांची विनोदी पातळीवर एकात्म संरचना करताना कलावंताप्रमाणे तो संश्लेषकही होत असतो. यामुळे साध्या समीक्षक—टीकाकाराला कविमंडळी ज्याप्रमाणे 'वांझोटा', 'हताश कलावंत' अशी शेलकी मुक्ताफळे बहाल करून झटकून टाकू शकतात, तसे विडंबनकाराला झटकून टाकता येणार नाही. शोकात्मिका, सुखात्मिका, फार्स किंवा खंडकाव्य, नाट्यगीत, भावगीत ही जशी आपापल्या परी श्रेष्ठ-कनिष्ठ असू शकतात, तद्वतच विडंबनातही श्रेणी लागतात; पण उत्कृष्ट विडंबन ही आपल्या जातीची सर्जनशील कलाकृतीच असते, यात शंका नाही. 'सुंदर मनुष्याने वेडा-वण्याकरिता स्वतःचे मुख कितीही विकृत केले, तरी ते सुंदरच दिसते' हा 'झेंडूच्या फुलां' वरचा श्रीपाद कृष्णांचा मार्मिक शेरा येथे आठवतो. उत्तम विडंबनात उच्च विनोदबुद्धीचा स्वतंत्र विलास असतो, त्यामुळे कालौघात मूळचे संदर्भ कळेनासे झाले, तरीही त्याची आस्वाद्यमानता कमी होत नाही.

मराठी विडंबनाचा मागोवा

मराठी विडंबनाच्या क्षेत्रातील केशवकुमार अर्थात प्र. के अत्रे यांचे यश केवळ अजोड आहे. विडंबनाला स्वतंत्र साहित्यप्रकाराचा दर्जा त्यांच्यामुळेच प्राप्त झाला. त्यांच्या आधी मराठीत तुरळक विडंबनात्मक लेखन झालेले आढळते. कै. पांगारकर म्हणत की, ज्याला विडंबनकाव्ये म्हणतात, त्याची वीस तरी उदाहरणे एकनाथांच्या काव्यात मिळतील. एकनाथांच्या भारुडांतील विडंबनाच्या छटा अनुकरणाच्या पातळीवर अवश्य दिसतात. 'अर्जदास्त'सारखे त्यांचे गद्य-भारूड विडंबनाची प्राथमिक अट पाळणारे आहे. त्यावरून तत्कालीन सरकारदरबारी अर्ज कसा करत असतील, त्याची कल्पना येते. तरीसुद्धा हास्ययुक्त दोषदर्शन हा

विडंबनाचा ठळक हेतू तेथे नाही. भारुडादी लेखनाचे पर्यवसान हास्यात होत नसून वेदान्तमंडणात म्हणजे गांभीर्यात होते. तेव्हा विडंबनाचा मागोवा घेताना आधुनिक काळाचा विचार करणेच श्रेयस्कर. मराठीतले पहिले विडंबन म्हणजे 'संगीत हजामत' (१८८९) हे म. रा. तेलंगांचे पुस्तक. त्यात किर्लोस्करांच्या शाकुंतल-सौभद्रांतल्या पदांची विडंबने आहेत. 'पांडुनृपति जनक जया' या पदाची 'खंडुनापित जनक जया' ही त्यांनी केलेली नक्कल सर्वपरिचित होती. मु. ग. पाटील यांचे 'कुलकर्णीलीलामृत' (१९१३) हे त्यानंतरचे ठळक विडंबनकाव्य. या काव्याच्या हेतूविषयी सडकून आक्षेप घेणाऱ्या न. चिं. केळकरांनाही "श्रीधर कवीच्या काव्यग्रंथाचे विकृतानुकरण (Parody) या नात्याने हा ग्रंथ चांगलाच साधला आहे...सदरहू ग्रंथ सरस विनोदी काव्य आहे...ही अचिकित्सक मराठी वाचकाची फसगंमत करणारी पोथी आहे..." अशा आशयाचा साहित्यदृष्ट्या अनुकूल अभिप्राय व्यक्त करावा लागला आहे. (*समग्र केळकर वाङ्मय* खं. ४, पृ. ३५६) याच कवीने 'पांडवप्रतापा'च्या धर्तीवर 'शेटजीप्रताप' (१९२४) म्हणून विडंबनात्मक ओवीबद्ध ग्रंथ केलेला आहे, पण त्याचा विशेष बोलबाला झालेला नाही 'मेथाजीची मसलत' व 'पदवीचा पाडवा' (१९१७) ही गं. ना. मोगरे यांची प्रदीर्घ उपहासकाव्ये विडंबनात गणता येतील; कारण त्यांत मोरोपंती आर्यावृत्ताचा थाट सही सही वठविलेला आहे. कै. कृ. प्र. खाडिलकरांच्या 'विद्याहरण' व 'मानापमान' नाटकांतील पदे लोकांच्या जिव्हाग्री खेळून त्यांना जबरदस्त लोकप्रियता प्राप्त झाली होती. पण त्या पदांतील शब्दरचनेचा अप्रयोजकपणा व तानबाजीचा अतिरेक कै. माधवराव जोश्यांना खुपून त्यांच्या थट्टेखोरपणाला जाग आली. त्यांनी आपल्या 'विनोद' (१९१६) या नाटकात खाडिलकरी पदांची विडंबनेच पदे म्हणून घातली आहेत. 'माता दिसली समरीं विहरत' या सुप्रसिद्ध पदाचे 'माता बसली स्वगृहिं रखडत। घाशित ताट-तव्यासि-पळ्यांसि' हे त्यांचे विडंबन उत्कृष्ट उतरले आहे. संस्कृत मेघदूतापासून प्रेरणा घेऊन मराठी कवींनी काक-मूषकादींना दूत बनवून काव्ये रचली आहेत. वर उल्लेखिलेले 'बल्लवदूत' (१९२४) हे त्यांतले उजवे. यानंतर मराठी साहित्यक्षेत्रात अभूतपूर्व खळबळ उडवून देणारी 'झेंडूची फुलें' उमलली व महाराष्ट्रात विडंबनगीताचे पीकच आले. पण त्यात दाण्यापेक्षा तणच उदंड होते. 'उपहासिनी' (१९३६) या प्रातिनिधिक विनोदी संग्रहात त्यांतली काही उल्लेखनीय विडंबने पाहावयास सापडतात. अनंत काणेकरांची 'प्रेम आणि पतन', 'बेगमेच्या विरहगीतास शिवाजीचे उत्तर' आणि उपाध्यांची वीरविडंबक 'चालचलाऊ भगवद्गीता' ही खास उल्लेखनीय. 'धुवांधार'कर्ते बाबुलनाथ व

'बांडगूळ'कर्ते चं. ग. दीक्षित यांचीही काही विडंबने लक्षात राहतात. नवकाव्याच्या जमान्यातले नाव घेण्यासारखे विडंबक-कवी म्हणजे शां. शं. रेगे. वसंत बापट, विंदा करंदीकर, मंगेश पाडगावकर, पु. शि. रेगे या प्रथितयश कवींच्या कवितांची अनुक्रमे 'फुंकर', 'तेंच तें', 'विडी' व 'मिशा' ही त्यांची विडंबने बरीच यशस्वी उतरलेली आहेत. पण नवलेखकांना दहशत वाटावी, असा दरारा केशवकुमारांनंतर कोणी निर्माण केला असेल, तर पु. ल. देशपांडे यांनी. 'आणखी एक रस', 'सहानुभाव वाङ्मय', 'अंगुस्तान विद्यापीठ', 'त्याचे व्यवच्छेदक लक्षण' यांसारख्या त्यांच्या लेखनात गद्यशैलीची अचूक अनुकरणे असून विक्षितपणात जमा होणारे नावीन्य, समीक्षेचा पढिकपणा आणि साहित्यक्षेत्रातील एकूण सांकेतिकता यांचा मार्मिक उपहास केलेला आहे. केशवकुमारांनंतर इथेच विडंबनाच्या निजश्रेयाची खूण पटते व मग मन मागे ओढ घेते आणि पुन्हा डोळे ठरतात ते 'झेंडूच्या फुलां'वर!

आचार्य अत्र्यांच्या आठवणी वा आत्मचरित्र वाचले, तर ते जातिवंत नकल्ये होते याविषयी शंका राहात नाही. वयाच्या नवव्या वर्षी तिरळ्या स्वयंपाकिणीवर 'सीताबाई, वर्णूं किती तव गुण। डोळा काणा, नाक वांकडे बधिर असति तव कर्ण' अशी कविता केली होती. (*कऱ्हेचे पाणी*, खंड १, पृ., ४०) पुढे माधवराव जोश्यांच्या धर्तीवर 'मला मदन भासे हा मोही मना' या सुप्रसिद्ध पदाचे 'मला मटन ताजें। आणा आधीं। अंडीं तरी ती येतिल कधीं?' असे त्यांनी विडंबन केल्याचे नमूद आहे (*तत्रैव* पृ. २८३). काही गुण सोन्याचा आणि काही सोनाराचा, म्हणतात. अत्र्यांच्या ठिकाणी विडंबनकला जन्मजात असली, तरी ती सत्कारणी लागावी असे वाङ्मयीन वातावरण यांच्या ऐन तारुण्यात त्यांना उपलब्ध झाले, हा एक सुयोगच.

पार्श्वभूमी

त्याचे असे झाले: १९२० सालाच्या सुमारास काव्याकाशातले गोविंदाग्रज-बालकवींसारखे तेजस्वी तारे निखळून पडले. काही काळ अंधारल्यागत झाले. त्यातून काही रवि-किरण एकमेका साह्य करीत काव्याचा सुपंथ धरून पुढे सरसावले. मग काव्यक्षेत्रात सामुदायिक शेतीसारखा प्रयोग सुरू झाला. मराठीत खंडकाव्ये नाहीत? लिहा खंडकाव्ये. गझला नाहीत? लिहा गझला. सुनीते नाहीत? खरडा सुनीते. विलापिका नाहीत? काढा गळे! पुन्हा यांच्यातलेच टीकाकार या प्रयोगाची प्रशंसा करून पत-पुरवठा करीत होते. असा मोठा विचित्र फड सजला! पण हे खुद्द आ० अत्र्यांनींच नेटके लिहून ठेवले आहे, ते त्यांच्याच शब्दांत देणे बरे:

"...काव्यांत क्रांति घडवून आणण्यासाठीं महाराष्ट्रांत परस्पर-प्रशंसा-संघ स्थापन झाले. तेव्हां त्यांचे ते नियम, तीं ध्येयें, त्या मंडळाच्या साप्ताहिक बैठका, तो नाविन्याचा व वैशिष्टयाचा पोकळ अभिनिवेश, ते एका विषयावर अनेकांनीं काव्य करणे, तें क्षुल्लक गोष्टीसाठींसुद्धा एकमेकांनीं एकमेकांवर सकाळसंध्याकाळ स्तुतीचा वर्षाव करणें, तसेंच कोणी आपण समोर असतांना केशवसुतांना कवि म्हणणेंच रास्त नव्हे, असें म्हणावें, तर कोणी गोविंदाग्रज केवळ बुद्धीवर जगले – त्यांना हृदय नव्हतें असा निर्वाळा द्यावा; कोणी नव्या काव्यप्रकाराच्या खाणी खोदाव्या तर कोणी छंदाच्या आणि शब्दांच्या टांकसाळी घालाव्या; एक ना दोन अशीं निरनिराळीं सोंगें घेऊन ही कविमंडळी वाङ्मयांत धुमाकूळ घालूं लागली. म्हणूनच मला विडंबनाचें हत्यार उचलावें लागलें." (*उपहासिनी*, 'प्रस्तावना,' पृ. १०–११.)

नामनिर्देश टाळून सांगितलेल्या या परिस्थितीवर थोडा वस्तुस्थितिनिदर्शक प्रकाश टाकणे अवश्य आहे. त्या काळी महाराष्ट्रात काव्याविषयी एक प्रकारची आस्था निर्माण झालेली होती. काव्यचर्चा होत होत्या. नव्या काव्यवाहनांविषयी साधकबाधक लेख प्रसिद्ध होत होते. कवींच्या नावाने मंडळे स्थापन होत होती. श्री महाराष्ट्र शारदामंदिर यासारखी संस्था पुण्यात साहित्यिक कार्य करीत होती. तीत नवीजुनी कविमंडळी एकत्र आली होती. अत्रेही तिच्या कार्यात दुरून सहभागी झालेले दिसतात. या शारदामंदिरातील सदस्यांपैकी काहींनी 'सन टी क्लब' या नावाने एकत्र जमण्यास प्रारंभ केला व त्याचेच रूपांतर 'रविकिरणमंडळा'त झाले (१९२१). या मंडळात माधव जूलियन (मा. त्रिं. पटवर्धन), यशवंत (य. दि. पेंढरकर), गिरीश (शं. के. कानेटकर), श्री. बा. रानडे, सौ. मनोरमा रानडे, द. ल. गोखले, ग. त्र्यं. माडखोलकर व नाट्यछटाकार दिवाकर (गर्गे) अशी मंडळी होती. पुढे दिवाकरांनी मंडळ सोडले. त्यात वि. द. घाटे यांची भर पडली. हे मंडळ काव्यविषयक नव्या कल्पना बाळगणारे असून त्याचे प्रवक्ते माधव जूलियन हे होते. त्यांच्या दृष्टिकोणाचा परिणाम यशवंत-गिरीशांवरही बराच झाला असल्याचे दिसून येते. रविकिरणमंडळात माधव जूलियन हे रवी व बाकीचे किरण होते अशी थट्टेखोर कोटी अत्रे करीत असत. रविकिरणमंडळातील सदस्यांच्या कविता आणि काव्यविषयक लेखन नवयुग, महाराष्ट्र साहित्य, विविधज्ञानविस्तार यांत येत होते. शिवाय मंडळसदस्य माडखोलकर यांच्या संपादकत्वाखाली दैनिक ज्ञानप्रकाशाची 'काव्यशास्त्रविनोद' ही साप्ताहिक पुरवणी निघू लागली. या पुरवणीत मंडळाच्या सदस्यांचे लेखन प्रामुख्याने प्रसिद्ध होऊ लागले. माधव जूलियन यांच्या काव्यात हास्यास्पदतेचा अंश बराच होता. नावीन्याच्या नावाखाली

त्यात फारशी, ऊर्दू आणि गावठी मराठी शब्दांची वेगरूळ भेसळ केलेली असे. पण याबरोबर केशवसुत आणि गोविंदाग्रज या अत्र्यांच्या काव्यदैवतांचे, रविकिरणी तसेच अनंततनयांदी शारदामंदिरी टीकाकारांनी अवमूल्यन चालविले होते. केशवसुतांच्या एकांड्या वर्तनाविषयी आणि 'देवाचे लाडके', 'सृष्टी आंदण मिळालेले' असा कवींचा बडेजाव माजविण्याविषयी त्यांना दोष देणारे लेख लिहिले जात होते.[1] गोविंदाग्रजांच्या चारित्र्याचा पंचनामा मांडला जात होता. प्रा. श्री. नी. चापेकर, द. अ. आपटे ऊर्फ अनंततनय, वि. वा. भिडे, वा. अ. भिडे, लक्ष्मणशास्त्री लेले, लक्ष्मणराव पांगारकर ही मंडळी काव्यविषयक जुन्या कल्पना उराशी बाळगून केशवसुत-गोविंदाग्रजांच्या संप्रदायाला नावे ठेवीत होती. माधव जूलियनांच्या नेतृत्वाखाली रविकिरणमंडळाने केशवसुतांपेक्षा आपण कोणी वेगळे आहोत, अशी भाषा चालविली होती.

एकीकडे संस्कृतप्रचुर जडजंबाल शब्दालंकार घेऊन सोवळी मंडळी सिद्ध; तर दुसरीकडे फार्शी फॅशनचे जडजवाहीर घेऊन ओवळी मंडळी सज्ज! काव्यदेवतेची ही विचित्र कुचंबणा पाहून अत्र्यांची जन्मजात विनोदबुद्धी जागृत झाली आणि आपल्या काव्यदैवतांच्या अवमूल्यनाच्या चिडीतून त्यांची टीकाबुद्धी उफाळून आली. या दोहोंचा जोड जमून जी अजोड साहित्यकृती पैदा झाली, तीच 'झेंडूचीं फुलें'!

पठाणक्लबात जन्म!

ही एवंगुणविशिष्ट 'झेंडूची फुलें' पठाणक्लबात जन्म पावली. शं. कृ. देव-भक्तांच्या पुण्याच्या जागेत काही गडकरीभक्त जमत. तोच पठाणक्लब. या क्लबाची हकीगत 'अशीच एकाची गोष्ट' (१९७१) या वसंत शांताराम देसाईंच्या आत्मचरित्रात दिलेली आहे. तिचा सारांश असा : ना. वि. कुलकर्णी यांच्या महाराष्ट्र कुटुंबमालेत मामा वरेरकरांची 'चिमणी' नावाची छोटी कादंबरी प्रसिद्ध झाली. मामा वरेरकर हेही गडकऱ्यांचे खवट टीकाकार, तेव्हा त्यांच्या 'चिमणी' वरून या मंडळींना 'कावळा' हे पुस्तकाचे नाव सुचले. 'महाराष्ट्र कुटुंबमाले'-वरून 'महाराष्ट्र फकीर–माला' आणि क्लबातल्या लेखकांच्या नावांतील अक्षरांवरून 'गोस्वामी मानव प्रकाशम्' हे ग्रंथकारनाम तयार झाले. ग्रंथकारनामाची फोड अशी : गोस्वामी (गोविंदराव टेंबे), मा (मामा म्हणजे स. बा. हुदलीकर), न

१. अनंततनय (द. अ. आपटे), 'आधुनिक कवींची कुरकुर', *महाराष्ट्र साहित्य*. पु० ४, अं. ६ (डिसेंबर १९२२), पृ. १९४–१९७. सदर लेख प्रथम श्री महाराष्ट्र शारदामंदिरात निबंध म्हणून वाचला गेलेला होता.

(न. ग. कमतनूरकर), व (व. शां. देसाई), प्र (प्र. के. अत्रे), का (पु. श्री. काळे) आणि शाम (शं. कृ. देवभक्त). या फकीरमालेचा पहिला मणी 'कावळा' गोकुळाष्टमीच्या मुहूर्तावर (३०-८-१९२६) प्रसिद्ध झाला. त्यात वरेरकरांवर नकारात्मक टीका होती. त्यानंतर 'मास्तर' व 'पांचजन्याङ्क' अशी आणखी दोन पुष्पे निघाली.[1] 'झेंडूची फुलें मी १९२२ च्या मे महिन्यात लिहिलीं' असे विधान करून पटागळ्यातील त्यांच्या प्रसवकाळची माहिती खुद्द अत्र्यांनी सांगितली आहे : रविकिरणमंडळाचा पहिला चिमुकला संग्रह प्रसिद्ध झाल्यावर 'त्यांतल्या प्रत्येक कवितेचे अंगविक्षेपासह सामुदायिक वाचन करून तिच्यांतल्या बारीक सारीक दोषांचा आम्ही साग्रसंगीत पंचनामा करूं लागलों. ह्या उपक्रमाचा माझ्यावर असा परिणाम झाला कीं एके दिवशीं मला स्फूर्तीचा जबरदस्त झटका आला आणि मी विडंबनकाव्याच्या ओळीच्या ओळी एकामागून एक बडबडूं लागलों' (कऱ्हेचें पाणी खं० १, पृ. २८०-२८४). अत्र्यांच्या या हकीगतीतील काव्यरचनेच्या १९२२ या वर्षाबाबत काहीतरी घोटाळा दिसतो. कारण रविकिरणमंडळाचे १ ले चिमुकले पुस्तक 'किरण' ९ सप्टेंबर १९२३ रोजी प्रसिद्ध झाले होते. म्हणजे अत्रे जो मे महिना म्हणतात, तो १९२४ सालचा असावा. यशवंत आणि गिरीश यांचा छोटेखानी कवितासंग्रह 'महाराष्ट्र वीणाझंकार' नावाने वीणा-

1. येथे एक खुलासा केला पाहिजे. फकीरमालेत तीनच पुस्तिका प्रसिद्ध झालेल्या नव्हत्या. 'मास्तर' (१९२७) व 'पांचजन्यांक' (१९२९) यांच्या दरम्यान मालेचा तिसरा मणी म्हणून 'लख्या लकतऱ्या' ही पुस्तिका प्रसिद्ध झाली होती. तीवर प्रसिद्धिकाल दिलेला नाही. मा. जूलियनांच्या 'नकुलालंकारा'ची साक्ष अशीच आहे. त्याच्या शेवटच्या पानावर 'अधिक टीपा'त प्रस्तुत पुस्तिकेचा उल्लेख 'लख् लकतऱ्या' असा केलेला आहे. (पृ. १०२). या मालेच्या पहिल्या 'कावळा' पुस्तकाच्या मलपृष्ठ २ वर 'मास्तर' बरोबर 'कवडी', 'कण्हेरीच्या कळ्या' व 'अफूच्या गोळ्या' [अर्थात सात अफीण्यांचा काव्यसंग्रह] अशा तीन पुस्तकांची जाहिरात आढळते. पण ती प्रसिद्ध झालेली दिसत नाहीत. १९२७ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'मास्तर'च्या शेवटच्या पानावर "'फकीरमालें'त "झेंडूचीं फुलें" लवकरच फुलणार!" अशी जाहिरात आहे. 'पांचजन्यांका'च्या 'संपादकाची × ×' मध्ये 'प्राचीनार्वाचीन' अंकाच्या प्रसिद्धीचे आश्वासन आहे. पण तो निघालेला नाही. 'झेंडूच्या फुलां'च्या नंव्या भावंडाला आधी कण्हेरीच्या कळ्या असे नाव देण्याचा इरादा असावा असे वाटते.

मंडळातर्फे बावीस साली प्रसिद्ध झाला होता. तो येथे अभिप्रेत आहे, असे म्हणावे तर या कविद्वयाने लिहिलेल्या व अत्र्यांनीं विडंबित केलेल्या 'स्थानभ्रष्ट फुलास' या सुनीतयुग्माचा दिनांक २३ ऑगस्ट१९२२ हा आहे. म्हणजे बावीस सालचा मे महिना बाद ठरतो. शिवाय 'झेंडूच्या फुलां'चे प्रमुख लक्ष्य जे माधव जूलियन त्यांची कविता 'वीणाझंकार'मध्ये नव्हती. याशिवाय 'झेंडूच्या फुलां'च्या सहाव्या आवृत्तीला जोडलेल्या 'मी विडंबनकार कसा झालों?' या लेखात असे विधान केले आहे : "बावीसच्या मे महिन्यांत मी झेंडूचीं फुलें लिहिलीं खरी पण त्यांचें हस्तलिखित जवळजवळ चार वर्षे माझ्याजवळ पडून होते. त्यामधल्या कविता प्रसिद्ध करण्याचें किंवा कोणाला वाचून दाखविण्याचें धैर्यच मला होईना." (परिशिष्ट ३ रे, पृ. १५५) यावरून 'महाराष्ट्र साहित्य', 'काव्यरत्नावलि' आदी नियतकालिकांतून मूळ कविता प्रसिद्ध होत होत्या, तसतशी त्यांची विडंबने केशवकुमारांनी केलेली असावी. माधव ज्यूलियनांची जी गझले विडंबित केली आहेत, त्यांतली बहुतेक त्यांच्या 'गज्जलांजली' या 'गझल' वृत्तप्रकाराची चर्चा करणाऱ्या लेखात आलेली आहेत (*महाराष्ट्र साहित्य*, पु. ४ अं. १, ७, ८–९ (१९२२).) यावरून एकाएकी स्फूर्तीचा झटका आला व ही विडंबने लिहिली गेली, हे म्हणणेही अरतेपरते करूनच स्वीकारावे लागते. काहीही असले तरी बालकवी वा गोविंदाग्रज व्हायच्या उमेदीने १९१५ ते १९२०पर्यंत केशवकुमार 'देवा'च्या आळंदीच्या रोखाने प्रवास करीत होते, ते वीस सालच्या सुमारास 'चोरा'च्या आळंदीला येऊन पोहोचले, हा योगायोग मराठी साहित्याला आणि त्यांनाही उपकारकच ठरला. मराठी साहित्याचे नवे दालन अपूर्वाईने नटले. केशवकुमारांची गांभीर्याची 'गीतगंगा' लोकप्रियतेच्या दृष्टीने लुप्तच आहे; पण 'झडूची फुलें' मात्र अजूनही खूप लोकप्रिय आहेत. अत्र्यांनी अनेक प्रकारचे लेखन यशस्वी रीतीने केलेले असले तरी विडंबनगीतांतच त्यांचा खराखुरा विक्रम आहे.

विविध आवृत्त्या

झेंडूच्या फुलां'च्या विविध आवृत्त्या ध्यानात घेणे केवळ लोकप्रियतेच्या दृष्टीनेच नव्हे, तर त्यांतली वधघट नेमकी कळण्याच्या दृष्टीनेही अगत्याचे आहे. चिं. वि. जोश्यांच्या एका गाडिवानाने 'चवथी काडी न ओढता पांचवी काडी ओढली तरी' विडी पेटली नव्हती. त्याच धर्तीवर 'झेंडूच्या फुलां'ची सातवी आवृत्ती न निघताच ही आठवी आवृत्ती निघत आहे. कारण 'झेंडूच्या फुलां'च्या दोन आवृत्त्या 'सुधारून वाढविलेली तिसरी आवृत्ती' अशा वर्णनाखाली प्रसिद्ध

झालेल्या आहेत. 'झेंडूच्या फुलां'ची पहिली आवृत्ती केवळ 'पहिली' म्हणून नव्हे, तर इतर अनेक दृष्टींनीही अतिशय महत्त्वाची ठरते. संग्राहक दि० गं० केळकर यांच्या नावे १९२५ साली ती प्रसिद्ध झाली. तीत कोठेही केशवकुमारांचे नाव नाही. दर कवितेखाली विडंबित कविनाम वेगवेगळे आहे. १९३० च्या सुमाराला दुसरी आवृत्ती निघालेली आहे. तीवर संग्राहक केळकरांबरोबर 'कवि' म्हणून 'केशवकुमारांचे' नांव आहे. तिसरी आवृत्ती शि. ह. गद्रे यांच्या 'मे. दामोदर शिवराम आणि कंपनी'ने काढली होती. तीवर प्रकाशनवर्ष नाही. त्या पुढची आवृत्ती रघुनाथ दिपाजी देसाई यांच्या 'नवभारत प्रकाशनसंस्थे'ने काढली. आधीच्या आवृत्तीप्रमाणे तिलाही 'सुधारून वाढवलेली तृतीयावृत्ति' असेच संबोधिले आहे. 'होळकरा, येशिल कधिं परतून?,' 'बायको सासरीं आल्यानंतर,' 'कायदेआझम कोसळला,' या कवितांची तीत भर घालण्यात आली आहे. तेव्हा तिला 'सुधारून वाढविलेली' असे म्हटले तरी वास्तविक ती 'तृतीयावृत्ति' नसून 'चतुर्थावृत्ती' होती. म्हणून प्रस्तुतची ही आठवी आवृत्ती आहे. एवढ्या आवृत्त्या निघण्याचे भाग्य मराठी कवितेच्या क्षेत्रात क्वचितच एखाद्या संग्रहाला लाभले असेल. तेव्हा लोकप्रियतेच्या दृष्टीने हा संग्रह विक्रमी आहे, यात शंका नाही.

'झेंडूच्या फुलां'च्या पहिल्या तीन आवृत्त्या विशेष महत्त्वाच्या असून त्यांचा तुलनात्मक अभ्यास फार उद्बोधक ठरण्याजोगा आहे. आवृत्तिगणिक कवितांच्या संख्येतही वाढ होत गेलेली आहे. पहिलीत ९, दुसरीत २५ तर तिसरीत ३१ कविता आहेत. पुढे अत्र्यांनी साहित्यक्षेत्रातून बाहेर पडून पत्रकार या नात्याने राजकारणात पदार्पण केले, तेव्हा त्यांच्या विडंबनकवितेचा विषय वेगळा बनला. त्यांनी राजकीय क्षेत्रातील अपप्रवृत्तींचा दंभस्फोट करणारी विडंबनगीते लिहिली. अशी ३० गीते १९६५ सालच्या 'सुधारून वाढविलेल्या सहाव्या' (म्हणजे सातव्या) आवृत्तीत अंतर्भूत झालेली आहेत.

"झेंडूच्या फुलां"च्या पहिल्या आवृत्तीत कविता कमी असल्या, तरी मूळ कवींच्या नावांची विडंबने, काही टीपा आणि वैयक्तिक संदर्भ अधिक होते. परिष्करणात या पहिल्या प्रतिक्रिया हरवल्या आहेत. पहिलीच्या मुखपृष्ठावर "वाहवा! वाहवा! झेंडू हा। सुंदर कितितरी खचीत हा।' ही पद्यपंक्ती पुस्तकाच्या मलपृष्ठावर शीर्षकाखालीच छापली होती; द्वितीयावृत्तीत 'झेंडू पुस्तकफार्मसी'च्या जाहिरातीत दिलेल्या सुवचनात तिचा अंतर्भाव झालेला आहे. 'कवि यशवंत, येरवडे' या धर्तीवर 'कवि भगवंत, भांबुर्डे' अशी कवि-नामांची विडंबने पहिल्या आवृत्तीत होती, ती पुढील आवृत्त्यांतून गाळण्यात आली

आहेत. पहिल्या आवृत्तीतल्या कविता आणि विडंबित कविनामे अशी : (१) आम्ही कोण ? : जॉ थॉमसन (२) मोहोरममधील मर्दुमकी : कवड्यापीर (३) सखे बोल—बोल—: सवाई जननीजनकज (४) रस्त्यावर पडलेलें विडीचें थोटूक—: (i) भगवंत, मांबुर्डे, (ii) जॉ. थॉमसन, सॅन्टाक्रूझ (५) कषाय – पेय – पात्र – पतित – मक्षिकेप्रत : (कविनाम नाही) (६) प्रेमाचें पिठलें : कवि श्रीयुत 'फूलीश', (७) श्यामले—: मौलाना अल्लाउद्दीन खिलजी (८) पाय घसरला तर —? : कवि श्रीयुत "भगवंत" मांबुर्डे (९) नवरसमंजिरी : (कविनाम नाही.). या ९ कवितांपैकी 'प्रेमाचें पिठलें' ही कविता न. ग. कमतनूरकरांची होती, ती पुढील आवृत्त्यांतून गाळण्यात आलेली आहे. पहिल्या आवृत्तीत 'समर्पण' ही अर्पण-पत्रिका नव्हती. ती दुसरीपासून आली. दुसरीत समर्पणाखाली समर्पणकाराचा उल्लेख 'संग्राहक' असा होता तो तिसरीत 'लेखक' असा झाला आहे. सावर-करांची 'रानफुले' नि ही 'झेंडूची फुलें'. दोन्ही उपेक्षित. तेव्हा त्यांचे समर्पणाच्या बाबतीत वेगळ्या पातळ्यांवर गोत्र जुळविलेले दिसते. रानफुलांच्या पहिल्या १९२२ सालच्या परडीला जे प्रास्ताविक होते,-या सुरात 'झेंडूच्या फुलां'चे 'समर्पण' लिहिलेले दिसते. द्वितीयावृत्तीपासून शेवटी 'प्रश्नपत्रिका' जोडलेली आहे. प्रश्नपत्रिकेत, वाङ्मयीन दृष्टी न ठेवता टोकळेबाजपणे प्रश्न काढणाऱ्या परीक्षापद्धतीचा उपहास साधण्याचा जसा हेतू दिसतो, तसाच मूळ विडंबनातील गूढोक्तींवर अधिक प्रकाश टाकण्याचाही हेतू दिसतो. पहिल्या आवृत्तीत 'झेंडू पुस्तक—फार्मसी'ची जी जाहिरात आहे, तीत '(स्थापना सन १९२४)' असा ठळक उल्लेख होता, तो दुसऱ्या आवृत्तीत काढलेला असून जाहिरातीत दिलेल्या सुवचनांत 'Born in 1922 : Still going strong !–Johnni Walker' असे एक सुवचन दिले आहे. 'फार्मसी'च्या या खट्याळपणाच्या उद्योगाला १९२४ साली सुरुवात झालेली नसून तो १९२२ सालापासूनचा आहे, हेच या फेरफाराने सुचविलेले दिसते. 'फार्मसी'च्या वृत्तपत्रीय जाहिरातींच्या धर्तीवर द्वितीयावृत्तीत "'निरंकुशाः कवयः' या कुठल्या तरी इसवी सनाच्या कायद्यान्वये रजिस्टर झालेली" व 'अनधिकृत भांडवल—मराठी नियतकालिकांतून, मासिकांतून, पुरवण्यांतून, काव्य-संग्रहांतून आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या व पुढें होणाऱ्या कविता' ह्या मजकुराची भर घातली आहे. या जाहिरातीतील सुवचनांत "आहेतच मग फुलें झेंडुचीं'—सुधारक महाकाव्य" असेही सुवचन देऊन माधव जूलियनांच्या 'सुधारका'तील उल्लेखाची दखल घेतली आहे. पहिल्या आवृत्तीतील जाहिरातीच्या शेवटी 'वि. सू.' आहे : "कवि दिक्कालातीत असल्याकारणाने 'फार्मसी'तील सभासद-महाशय कोणत्या वेळी कोणत्या जागी भेटतील याची निश्चयात्मक माहिती देता येत

नाही याबद्दल नाइलाज आहे" ही 'वि. सू.' जाऊन दुसऱ्या आवृत्तीत धीटपणे 'पत्ता—नव्या पुलाजवळील कटडा' असा उल्लेख केलेला आहे. गिरीश, यशवंत यांच्या 'सारंगीवाला' या शीर्षकाच्या कवितांची तसेच मा. जूलियनांच्या 'कौमुदी, विषाद आणि संगीत' या कवितेची नक्कल 'सारंगीवाला' याच नावाने केली होती, ती दुसऱ्या आवृत्तीत होती. पण 'गीतगंगे'त तिला स्थान दिल्यामुळे पुढील आवृत्त्यांतून ती गाळण्यात आलेली आहे. तृतीयावृत्तीत 'प्रेमाचे अद्वैत' हे अद्वितीय विडंबन आणि 'परिटास' हे निरागस विडंबन यांची ठळक भर पडलेली आहे.

'झेंडूच्या फुलां'चा डोळ्यांत भरणारा विशेष म्हणजे त्यातील विडंबनाची सर्वंकषता. अनेक स्तरांवरील विसंगती त्यात चित्रित झालेल्या आहेत. त्यात नुसत्या कवितांचेच विकृतानुकरण नाही. प्रारंभीच्या अर्पण-पत्रिकेपासून तो शेवटच्या प्रश्नपत्रिकेपर्यंत, प्रास्ताविक एकच वाक्याच्या छपाईच्या निमुळतेपणापासून तो झेंडूपुस्तकफार्मसीच्या जाहिरातीपर्यंत, पुस्तकाच्या व कवितांच्या शीर्षकांपासून तो पदटीपापर्यंत सर्व गोष्टी लगामी लावून विडंबनाची प्रतिसृष्टी उभी केली आहे. कवितांच्या गाभ्याकडे वळल्यास त्यांतही कधी कविप्रवृत्तींची तर कधी सामाजिक अपप्रवृत्तींची थट्टा केलेली आढळून येईल. कवितेची चाल, शब्दकळा वा खास लकबी अशा बाह्यांगांपुरतेच हे अनुकरण मर्यादित नसून कवींच्या अंतरंगाचे आणि मनःप्रवृत्तींचे विडंबनही यशस्वीपणे केलेले आहे. एकेका कवितेत अनेक स्तरांवर विडंबनाच्या छटा खेळविलेल्या असल्यामुळे, चारदोन अपवादभूत कविता वगळल्यास, निदान विनोदी स्तरावर तरी या विडंबनगीतांचे रसिकाला आकर्षण वाटत राहते व राहील.

कवितांचे मूळ व कूळ

विडंबनगीताचा प्राथमिक स्तर म्हणजे कोणत्या तरी विशिष्ट कवीचे बाह्यानुकरण. या बाबतीत आपण शोध घेऊ लागलो की काही अडचणी अपरिहार्यपणे उपस्थित होतात. एकतर खुद्द केशवकुमारांनी आपल्या विडंबनगीतांत दुरुस्त्या केल्या आहेत. पहिल्या आवृत्तीतील वैयक्तिक उल्लेख सदाभिरुचीला जागून गाळले आहेत. दुसरे असे की त्यांनी विडंबित केलेले सर्वच कवी आणि त्यांच्या विडंबनविषय झालेल्या मूळ कविता आता लोकांच्या वाचनात नाहीत. शिवाय केशवकुमार ज्या खास पुणेरी वातावरणाचे वर्णन 'झेंडूच्या फुलां'त अत्यंत उत्साहाने रंगवितात, ते पुणे आता बदलले आहे. त्यामुळे त्यांच्या विडंबनगीतांतले काही संदर्भ आता धड लागत नाहीत. आणखी अडचण अशी की काही वेळा केशवकुमारांनी 'श्यामले—'सारख्या कवितेत मूळ कवीच्या अनेक कवितांतील शब्दांचे,

ध्वनींचे आणि प्रवृत्तींचे अनुकरण केलेले दिसेल, तर 'नवरसमंजरी'सारख्या खंडकाव्यसदृश रचनेत स्तबकागणिक वेगवेगळ्या कवींना वा वेगवेगळ्या कवि-प्रवृत्तींना वेठीस धरलेले दिसेल. मा. जूलियन यांच्या संदर्भात वेगळीच अडचण उपस्थित होते. कवितांत मोठ्या प्रमाणावर परिष्करण करण्याची त्यांना खोड होती. अर्थात हा केशवकुमारांचाच एक तऱ्हेचा विजय म्हटला पाहिजे, कारण भाषाशुद्धीबरोबर केशवकुमारांच्या विडंबनाचा परिणाम म्हणूनही काही परिष्करण निश्चितपणे झालेले दिसते. पण त्यामुळेच विडंबनविषय झालेल्या कवितेचे मूळ रूप शोधीत आपणास मागे जावे लागते. कारण सहजोपलब्ध आवृत्त्यांतील रूपांत आणि मूळ रूपात बरीच तफावत पडलेलीही असते[1] 'झेंडूच्या फुलां'च्या पहिल्या आवृत्तीतील केशवकुमारांच्या आठ कवितांची मुळे शोधतांना रविकिरणमंडळातील कवींचे वीणाझंकार (१९२२), किरण (१९२३), उषा (मे १९२४), मधुमाधव (ऑक्टोबर १९२४) हे कवितासंग्रह ध्यानात घ्यावे लागतात, एवढेच नव्हे तर 'जननीजनकज'सारख्या आज नावनिशाणी न राहिलेल्या कवीसाठी तसेच मा. जूलियनांच्या अपरिष्कृत कवितांसाठी काव्यरत्नावली, महाराष्ट्र साहित्य, नवयुग, यशवंत आदी मासिकांच्या संचिका पालथ्या घालाव्या लागतात.

१. विडंबित कवितेची मूलाधार कविता केवळ शीर्षकावरून गृहीत धरल्यास कसा घोटाळा होतो, त्याचे मासलेवाईक उदाहरण येथे सांगण्यासारखे आहे. मुंबई विद्यापीठाने कलाविभागाच्या प्रथमवर्षासाठी मराठी गद्यपद्याचे जे वेचे १९७०–७१ सालाकरिता तयार केले होते, त्यांत मा. जूलियनांची "बेगमेचे विरहगीत" व अनंत काणेकरांची '"बेगमेच्या विरहगीता'ला शिवाजीचे उत्तर" या कविता घेतल्या होत्या. या दोन्ही कवितांचा तौलनिक अभ्यास एकत्र करता यावा हा स्तुत्य हेतू त्या दोन्ही कविता घेण्यात असला पाहिजे. पण संपादकीय अज्ञानामुळे या हेतूचे विडंबन झाले आहे. काणेकरांच्या कवितेतील शिवबाला बेगमेच्या प्रेमपत्रातील 'इष्की-दमिष्की' ही भानगड जशी कळत नाही, तद्वतच काणेकरांनी असले हे विचित्र शब्द आपल्या उत्तरात योजण्याचे प्रयोजन काय, याचा बोध बिचाऱ्या विद्यार्थ्यांना होत नाही. संपादकांनी विरहगीत 'गज्जलांजली'च्या अलीकडील आवृत्तीतून घेतलेले असावे. तीतले 'विरहगीत' परिष्कृत स्वरूपात असून त्याची पूर्वीची फार्शीमयता कमी करण्यात आलेली आहे. आधुनिक कवितेच्या संपादनालाही पाठचिकित्सेची आवश्यकता आहे, याची जाण येईपर्यंत हे असेच चालावयाचे.

केशवकुमारांनी पहिल्या आवृत्तीतील काही बारकाव्याच्या गोष्टी पुढील आवृत्त्यांमधून गाळलेल्या आहेत. त्यांतल्या काही, कवितेला नेटकेपणा येण्यासाठी, काही अतिरेकी थट्टा झाल्याच्या जाणिवेपोटी, तर काही भिडस्तपणामुळेही गाळल्या गेल्या असतील; परंतु त्या कानाडोळा करण्याजोग्या नाहीत. मूळ कविता आणि तिचे कर्ते याविषयींच्या केशवकुमारांच्या ताज्या व टवटवीत प्रतिक्रिया कळण्याच्या दृष्टीने त्या उपयुक्त आहेत. शिवाय गाळलेल्या गोष्टींपैकी काहींना तरी स्वतःची अशी अंतर्भूत गंमत आहे. केशवकुमारांच्या महत्त्वाच्या आठ विडंबन-कवितांचे मूळ आणि कूळ यांवर या गोष्टींमुळे प्रकाश पडतो. तेव्हा मूळ कविता आणि त्यांची झालेली परिष्करणे व विडंबनकवितांचे पहिले स्वरूप आणि त्यात झालेले फेरफार यांचा तुलनात्मक अभ्यास खचितच उद्बोधक ठरणारा आहे. असा तुलनात्मक अभ्यास पुढे मांडून त्यातून केशवकुमारांच्या सर्वस्पर्शी विडंबनकौशल्याचे रहस्य उलगडण्याचा शक्यतेवढा प्रयत्न आता करावयाचा आहे.

आम्ही कोण ? : केशवसुतांच्या कवितेचे हे उत्कृष्ट अनुकरण आहे. ही केशवकुमारांची प्रसिद्ध झालेली पहिली विडंबनकविता.[1] विडंबनाचे लक्ष्य केशव-सुत नाहीत. सुनीताची धाटणी, शार्दूलविक्रीडित वृत्त, 'आम्हाला वगळा' या कलटणीतील शब्द व एकंदर आव्हानात्मक सूर यांचे मात्र सहीसही अनुकरण साधले आहे. केशवसुतांच्या कवितेचा उदात्त आशय आणि विडंबनातला क्षुद्र आशय यांमधील विरोधातले अंतर जाणवून दुसऱ्याची क्षुद्रता अधिक गडद होऊन मनावर ठसते. लटपट्या कवींची आत्मप्रौढी, प्रसिद्धिलोलुपता, काव्यगायनाचे

१. यापूर्वी काही विनोदी कविता केशवकुमारांनी लिहिलेल्या असाव्या. शं. कृ. देवभक्त म्हणतात. "...आमच्या 'पठाणक्लब'च्या बैठकीला सुरुवात झाली. बन्याबापूंना (कमतनूरकर) उद्देशून ते म्हणाले, "अहो बन्याबापू, हल्ली पुण्यांत ढेकूण आणि कवि किती पिसाळले आहेत याची कल्पना नाही तुम्हांला? ढेकणांवर कांहींतरी उपाय करतां येईल; पण कवि कधींच काबूंत यायचे नाहींत." असें म्हणून त्यांनीं 'भयंकर' कविता म्हणून दाखविल्या, "गंजिफ्राक नि शर्ट घालुनि अहा! होतो कसा बैसलों—" असा एका कवितेचा आरंभ होता. दुसऱ्या कवितेच्या आरंभाची ओळ होती, "दीनोद्धार अकबरशाहा गायींचा अर्ज असे हा." तिसरी होती "कलकत्त्याला गाय बोलली मुझको मत मारो."..." ("माझ्या पहाण्यांतील 'बाबुराव'," *आचार्य अत्रे : विविधदर्शन*, मुंबई, १९५८, पृ. १२५.)

अनावर वेड, कळप करून स्वतःच्या लोकांचा उदोउदो करून विरोधकांवर सामुदायिकपणे टीका करणे, वाङ्मयचौर्य, मत्सरीपणा या गोष्टींवर विडंबनाचा खरा कटाक्ष आहे. विडंबित कविनाम जॉ० थॉमसन् हे दुसऱ्या आवृत्तीपासून गाळलेले आहे. शेवटची कलाटणीची द्विपदी १ ल्या आवृत्तीत अशी होती :

आम्हाला वगळा—गतप्रभ झणीं होतील ना मंडळें ?
आम्हाला वगळा—उडून सगळे जातील ना कावळे ?

त्याऐवजी दुसऱ्या आवृत्तीत ती अशी आहे :

आम्हाला वगळा—गतप्रभ झणीं होतील साप्ताहिकें !
आम्हाला वगळा—खलास सगळीं होतील ना मासिकें !

पहिल्या आवृत्तीत कविता संपवताना 'कावळे उडवून लावले' होते, त्याने काहीच साधले नव्हते; उलट थोडा रसभंगच होत होता. दुसऱ्या आवृत्तीतील बदलामुळे आशयाची शीग वाढवणे हा जो कलाटणीच्या द्विपदीचा उद्देश तो उत्तम साधला आहे. पहिल्या आवृत्तीत काव्यप्रकारनाम 'सुतक' असे होते व त्यावर पहिल्या दोन आवृत्त्यांतून असलेली टीप तिसरीपासून गाळली आहे. ही टीप अशी :—

"झेंडू पुस्तक-फार्मसीचे अध्यक्ष मौलाना अल्लाउद्दीन खिलजी यांनी इंग्रजीतील; 'सॉनेट' या काव्यप्रकारास 'सुतक' हा समानध्वन्यर्थवाचक शब्द सुचविलेला आहे. 'फार्मसी'तील साप्ताहिक मजलशींत यावर 'पानपतच्या लढाया' होऊन शेवटी मशारनिल्हे शब्द मुक्रर करण्यात आलेला असून त्याचीं पुढील तीन रूपें ठरविण्यांत आलीं आहेत. सुतक–सपिंडी हें १४ ओळीचें, सुतक–सगोत्री हें १० ओळीचें व सुतक–सप्रवरी हें ३ ओळींचें असावें. याविषयीं विस्तृत माहिती मौलानासाहेब लवकरच पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करणार आहेत."

'सॉनेट' ह्या इंग्रजीवरून आलेल्या काव्यप्रकाराच्या नामकरणासंबंधी त्या काळी रणे माजली होती. चतुर्दशिका, चतुर्दशिनी, चतुर्दशपदी, स्वनीत, स्वनितक, सुनीतक, सुरगीत, गीतक, सुनीत यांसारखे कित्येक प्रतिशब्द पुढे आले होते. 'सुनीता'ची थट्टा करण्यात केशवकुमारांबरोबर इतर कवींनीही भाग घेतलेला दिसतो.[1] अनंततनयादींनी सुनीतावरच सुनीते रचली. 'स्वनीत कीं सुनीत'

१. 'पांचजन्याङ्का'त 'कुक्कुटबांधव' नामक कवीने 'मी बोम्ब मारूं कसा' या मथळ्याचे एक सुनीत लिहून त्याचे वृत्त 'शुनीत' असे दिले आहे. हे 'कुक्कुट बांधव' म्हणजे स० अ० शुक्ल अर्थात् कवी कुमुदबान्धव होत, असे श्री. रं. न. होनप ऊर्फ कवि बगाराम यांनी सांगितले.

आणि 'सानेट' अशी त्यांची दोन सुनीते आढळतात. पहिल्यात त्यांनी सुनीताला वैकल्पिक मान्यता दिली होती, ती अशी :

सुनीत अभिधा तुझी प्रिय जया सुराज्यीं रवी ।
स्वराज्य रुचतें जयां स्वनित नाम त्यां तोषवी

(*हृदयतरंग*, पु. ३, ९४-९५)

तर त्यांनी 'सॅानेट' या सुनीतात—

सॅानेटा, तूं असुभग जरी चित्रकाव्यापरी रे
सन्मानीं मी तरि तुज गड्या एक अतिथ्य-भावें

(*हृदयतरंग*, पु. ३, पृ. ९४)

असे त्याचे स्वागत केवळ आतिथ्य-भावनेतून केले. सुनीताचे काव्यवाहन शार्दूलविक्रीडित असावे, मंदाक्रांता असावे की एखादे जातिवृत्त असावे, यावरही वाद होता. सुनीताचे नाव, त्याचे वृत्त, त्याचे चौदा चरणांचे बंधन, त्याचे अष्टकषट्क व द्वादशपद-द्विपद असे खंड, त्याचा आशय कानांनी ऐकायचा की डोळ्यांनी पाहायचा, येथपर्यंत साऱ्याच गोष्टींबाबत मतभेद होते. प्रा. श्री. नी. चापेकर, ना. म. भिडे, ज. बा. पाटणकर, रा. प्र. सबनीस, माधवराव पटवर्धन, श्री. बा. रानडे प्रभृती अतिरथीमहारथी आखाड्यात उतरले होते. 'सुतक' वरील टीपेत 'पानपतच्या लढाया' म्हटल्या आहेत त्या याच. पुढे रविकिरणमंडळाचा पक्ष जोरदार ठरून 'सुनीत' हे नावच कायम झाले. या सर्व रणधुमाळीची हकीगत ग. त्र्यं. माडखोलकर यांच्या 'दोन तपें' मध्ये (१९४५, पृ. २३४-२३६) ना. म. भिडे यांच्या 'काव्यदीपिका' या लेखसंग्रहात (१९६५, पृ. १३१-१५२) व 'मराठी सुनीत' या सुनीतसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत (संपा. कुलकर्णी व बुद्धिसागर १९५१, पृ. १९-३३) विस्ताराने वाचावयास मिळते. 'संशयरत्नमाला' म्हणून गिरीशांचे मोरोपंती धर्तीचे पण विनोदाच्या अंगाने जाणारे, त्या काळातले एक दीर्घ काव्य आहे. त्यात 'झेंडूच्या फुलां'चा खास लक्षणीय उल्लेख असून लगोलग या वादाच्या हटेतंडीचे वर्णन आलेले आहे. ते वर्णन असे :

कीं झेंडूचीं फुलें कुणि भेट तुम्हां पाठवी कवी थोर,
स्तुतिकौमुदि-वर्षावीं काय विसरलां तुम्ही कविचकोर ?
किंवा लिहुनि 'सुनीतें' ठेवियली लेखणी तुम्ही खालीं ?
वाद करायासाठीं काठी किंवा करामधें आली ?
परि जाहले सुनीत-स्वनितक-वादांत कैक हैराण
या गाज़वा हुशारी, करुनी वाङ्मय पुरेंचि वैराण.

होउनि रणसंग्रामें आली विद्रुन्मुखावरी लाली
तरि जग उद्धराया वेळ असे सर्वथैव ही आली.

(*शलाका*, १९२५, पृ. ४०)

खुद्द रविकिरणमंडळातल्या गिरीशांसारख्या सुनीताच्या पुरस्कर्त्या, संयमशील व जबाबदार कवीने केलेले हे वर्णन वाचल्यावर केशवकुमारांनी या वादाची केलेली थट्टा सकारण नव्हती किंवा तीत फाजील अतिशयोक्ती होती, असे खचितच म्हणता येणार नाही. 'सॉनेट'चा बाप्तिस्मा ही जणू साहित्यविश्वातली जीवन-मरणाची समस्या असल्यासारखी ही हमरीतुमरी चाललेली होती. स्वनीत, स्वनितक, गीतक यांसारखे जे तऱ्हेतऱ्हेचे शब्द पुढे येत होते, त्यांना एका झटक्यात सूर्याची पिले दाखविण्याचे कार्य 'सुतक' या तीन अक्षरी शब्दात केशवकुमारांनी साधले आहे.[1] माधवराव पटवर्धनांनी 'महाराष्ट्र साहित्या'तील लेखात गझलादी काव्यप्रकारांची लक्षणे सांगताना 'वितस्ता, 'तुङ्गभद्रा, द्विगणी' (पृ० ३१३) अशी देऊन त्यात पुढे 'षड्गणी, अष्टगर्णी' यासारखी जी छंदःशास्त्रीय भाषा सिद्ध केली, तिच्याशी समांतर अशी 'सुतक' या धर्मशास्त्रीय कल्पनेशी सुसंगत होणारी 'सुतक–सपिंडी, सुतक–सप्रवरी' ही परिभाषा व वृत्तनोंदपद्धती केशवकुमारांनी खास सिद्ध केली.

अशा रीतीने काव्यप्रकारनाम, तळटीप, प्रश्नावलीतील पाचवा प्रश्न या आनुषंगिक गोष्टींशी तत्कालीन विशिष्ट वादाचे वा व्यक्तींचे धागेदोरे लावता आले, तरी 'आम्ही कोण!' या विडंबनकवितेचा सामूहिक रोख विशिष्ट कवींविरुद्ध नसून सामान्य कविब्रुवांच्या लटपटीखटपटींविरुद्ध आहे. येथे व्यक्तीऐवजी प्रामुख्याने

१. येथे एक किरकोळ विसंगती सांगण्यासारखी आहे. 'झेंडूच्या फुलां'च्या २ ऱ्या म्ह० ३० सालच्या आवृत्तीला प्रथम प्रश्नावली जोडण्यात आली. तीत पाचवा प्रश्न असा आहे : "सुतक हे काय प्रकरण आहे ? वाटेल त्या विषयावर दोन मिनिटांत एखादें सुतक बनवून दाखवा, मात्र तें लिहीत असतांना सुतकी चेहेरा करूं नका.' माझ्या संग्रही 'झेंडूच्या फुलां'ची तृतीयावृत्ती होती. तीत 'आम्ही कोण?' या शीर्षकाखाली 'सुतक' हा शब्द नव्हता की त्यावरची टीपही नव्हती. त्यामुळे प्रश्नावलीत 'सुतक' वरील प्रश्नाचे प्रयोजन काय, हा प्रश्न कित्येक वर्षे मला सतावून राहिला होता. काही वर्षांपूर्वी प्रा. अनंत काणेकर यांच्याकडे 'झेंडूच्या फुलां'ची २५ सालाची १ ली आवृत्ती पाहावयास मिळताच 'सुतका'चे हे गौडबंगाल उलगडले.

प्रकृती विडंबित झालेली आहे.[1] सत्कवींचे महिम्नस्तोत्र गाणारे मानधन केशवसुतांचे आशयघन शब्द आणि या शब्दजुळाऱ्यांचे पोकळ शब्द यांचा सन्मुख–विन्यास (Juxtaposition) झाल्याने टीकेचा धारदारपणा वाढलेला आहे.

मोहोरममधील मर्दुमकी : सनातनी राष्ट्रीयत्वाच्या चलतीच्या काळात ऐतिहासिक हुतात्म्यांवर विलापिका रचण्याची साथच येऊन गेली होती. विलापिकांचे जथाबंद कारखानदार म्हणजे दु. आ. तिवारी. त्यांच्या विलापिकांची चालही ठरलेली होती : उद्धवा शांतवन कर जा! राजकीय क्षितिजावर म. गांधींचा उदय झाल्यापासून हिंदुमुस्लिम ऐक्याचे कृत्रिम गोडवे गाण्याची चढाओढ सुरू झाली होती. 'काफीर आम्हीं अल्लास मानूं, मुस्लीम आम्ही रामास वानूं....सर्वत्र होवो राष्ट्रीय सङ्कर, वंदे तमीरां! अल्लाहु अक्बर!' (*उषा*, पृ. ४६–४७) अशी आगाऊ बांग माधव जूलियनांचा 'नव्या मनूंतला हिन्दी फकीर' देऊ लागला होता. हे उसने अवसान केशवकुमारांच्या चोखंदळ दृष्टीला खुपले असणार. 'मंगल' मोहोरमच्या सणात हुसेन आणि हासन यांच्या स्मृतीने विमनस्क होऊन रेवड्या फेकल्यामुळे हातात बेड्या पडलेल्या एका (वेड्या) पीराचे चित्र तिवारींच्या कंठाळी चालीत बसवून, केशवकुमारांनी त्या उबवलेल्या वातावरणाची चांगलीच रेवडी उडविली आहे. 'वाटलें काय हृदया अन्। तें सांगुं कसें मी भगवन्' हा 'तुझा मी तूंहि हो माझी' या माधव जूलियनांच्या कवितेतील 'उन्हाळे पावसाळे अन् हिवाळे लोटले भगवन्' या चरणाचा प्रतिध्वनी आहे. 'त्या इब्राहीमा जैसा। तो याकुब भ्याला नाही'–ह्यात वडाची साल पिंपळाला जोडून टीपांचा प्रवंच करून आपल्या ज्ञानाचे प्रदर्शन करणारांची थट्टा केली आहे. 'निराशेंतील समाधान' (*मधुमाधव*, पृ. ४९) या माधव जूलियनांच्या कवितेतील 'अल्लानें त्या निम्रूदाच्या भव्य अग्निकुंडी निर्मिली बाग

१. 'आम्ही कोण?' याही कवितेचा रोख रविकिरणमंडळावर होता, असे आज झटकन् लक्षात येत नाही. पण पठाणक्लबपैकी एक फकीर शं. कृ. देवभक्त म्हणतात, "'ज्ञानप्रकाश' दैनिकाच्या 'काव्यशास्त्रविनोद' या सदरात जेव्हां ही कविता प्रथम प्रसिद्ध झाली तेव्हां रविकिरणमंडळाच्या सभासदांत बरीच खळबळ उडाल्याची बातमी बाबुरावांच्या (केशवकुमारांच्या) कानावर आली. तेव्हां 'गोळी लागली रे लागली' अशी खात्री होऊन एका मागून एक विडंबनात्मक कविता प्रसिद्ध करायला त्यांनी सुरुवात केली." ('माझ्या पहाण्यांतले "बाबुराव",' *आचार्य अत्रे विविध-दर्शन*, मुंबई १९५८, पृ. १२५).

थंडगार। अदाह्य इब्राहीम मधोमध, मलकांच्या झुंडी' इत्यादी चरणांची ही थट्टा दिसते. प्रा. म. वा. धोंड यांनी 'झेंडूच्या फुलां'वर दिलेल्या व्याख्यानात (१७-१९ मार्च १९७२) 'मोहरममधील मर्दुमकी' ही माधव जूलियनांच्या 'चंबळेच्या तीरावर' (*काव्यरत्नावली*, व. ३२ अं ११, नोव्हें. १९२४, पृ. २८६–२९२) या कवितेचे विडंबन असल्याचे म्हटले होते. त्या कवितेच्या प्रास्ताविकात 'मोहोरम आणि दसरा' एकाच दिवशी आल्याचा उल्लेख आहे, तद्वत् प्रस्तुत कवितेत मोहोरमचा दिवस रविवार आल्यामुळे हकनाक सुटी बुडून जिव्हारी शल्य शिरल्याचा उल्लेख येतो, तसेच कोटा येथील चंबळेच्या तीरावरचा तो दसऱ्याचा समारंभ पाहताना कवीला वर्तमानकालीन दुःस्थितीची जशी खंत वाटते, त्याप्रमाणे येथे 'राष्ट्राच्या यशाला डाग' लागल्याची खंत उबळ आल्यासारखी व्यक्त झालेली आहे. पण या पलीकडे माधव जूलियनांच्या 'चंबळेच्या तीरावर' या कवितेशी या विडंबनगीताचे साम्य नाही.[1] तिवारीछाप संग्राम-गीतांचे सूर मात्र सतत जाणवत राहतात. हिंदुमुस्लिम ऐक्याच्या कृत्रिम उत्साहाची थट्टा करताना भाषा अगदी उचित म्हणजे फार्शीमिश्रित ठेवली आहे. उदा० 'आनंद कांही तो और। क्या कहुं मैं तुमकू यार। जिव झाला कत्तल ठार। अंगात पीर संचरला। हैदोस दुलावे धूला'. 'वाटलें काय हृदया अन्। तें सांगुं कसें मी भगवन्' हे मुस्लिमाच्या तोंडी घातलेले 'हिंदू' उद्गार, 'अवरंग-जेबरायाला' हा अप्रयोजक लडिवाळपणा किंवा 'वर्णिल ना कविचा बाप' यासारखे रासवट चरण वीरविडंबनाची (Mock-heroic) खुलावट वाढवितात. कुठचे तरी आडरानातले उल्लेख कवितेत आणून त्यांवरील टीपांत ज्ञानाचे प्रदर्शन मांडण्याच्या लकबीची टिंगल, कुरणाचा आधार तपशीलवार दिल्याचा बहाणा करून चांगली साधली आहे. पहिल्या आवृत्तीतले 'कवड्यापीर' हे कवीचे नाव आणि 'शेख सल्ल्याचा दर्गा, पुणे शहर' हा कवीचा पत्ता पुढील आवृत्त्यांतून गाळला आहे. पाचव्या कडव्यातील शेवटच्या चरणात 'नामर्द देश हा बनला'

१. 'पांचजन्यांङ्का'मध्ये 'होलिका–संमेलन' म्हणून एक लेख आहे. त्यात 'सम्राट हा सणांचा। शिमूगा–महात्म्य ऐका' या ओळींनी सुरू होणारे एक गझल आहे. त्यात 'ही बंद्य रूढि बाला। परकीय देति धक्का। खर्चू नकाच टक्का। जागा स्वधर्म हक्का' असे चरण आहेत. शेवट 'व्हा शूर सव्यसाची। निःशंक शंख ठोका।' असा आहे. ह्या गझलातील 'टक्का', 'धक्का', इ. शब्द मा. जूलियनी आहेत. पण कवितेच्या कर्त्याची मात्र कल्पना करता येत नाही. (*पांचजन्यांक*, पृ. ३०)

आणि तर पहिल्या २ आवृत्त्यांत 'या अल्ला, या बिसमिल्ला!' असा चरणार्ध होता, तो तिसरीपासून 'क्या हुवा असें या अल्ला' असा बदललेला आहे. एकंदरीत ही कविता 'वीरविडंबना' चा एक उत्कृष्ट नमुना आहे, यात संशय नाही.

सखे, बोल–बोल–: या विडंबनकवितेची प्रेरणा दोन कवितांत शोधता येते. १ ल्या आवृत्तीत 'सवाई जननीजनकज' असे विडंबित कविनाम आहे. 'जननीजनकज' नावाने एक कवी[1] त्या काळी कविता करीत. या कवितेचे निमित्त होण्याजोगी त्यांची कविता म्हणजे 'रुष्ट सुंदरीस' (*काव्यरत्नावली*, व० २९, अं. १० (ऑक्टोबर १९२१), पृ. २३९–२४०). 'मी मीन तूं स्वर्नदी' यासारख्या माधव जूलियनी शब्दांत रुष्ट झालेल्या प्रियेची समजूत काढण्याचा प्रसंग तीत आहे. कवितेचा शेवट 'सेवूं ओष्ठ-सुधा ? – कळी उमलली आतां न काहीं कमी' असा आहे. प्रसंगात साम्य असले, तरी केशवकुमारांचा अधिक कटाक्ष द. अ. आपटे अर्थात अनंततनय यांच्या 'विनोदलहरी' तील 'वीररस' या कवितेवर आहे (*हृदयतरंग*, पु. २, पृ. १३०). अनंततनयांनी (आपल्या मते) हास्यकारक कविता म्हणून या लहरी लिहिल्या आहेत, त्यांच्या 'नवरसमंजरीत' सुद्धा 'हास्यरसा' वर कविता आहे. पण उत्कंठा वाढवून 'ओम् फस' करण्याचे विनोदाचे खास तंत्र असते, ते त्यांना फारसे अवगत नसल्यामुळे त्यांच्या या कविता हास्यकारक होण्याऐवजी हास्यास्पद होऊन विडंबनविषय झाल्या. सखीच्या डोळ्यांतील आसवे पाहून तिचा वल्लभ तिला आवेशाने विचारतो, 'कोणी तुला छळियले सखि बोल बोल' त्यावर सखी उत्तरते, 'लागोनि नाथ विडिचा अपुल्याच धूर, । चाले मदीय नयनीं अजि अश्रुपूर.' हा चुटका गंमत म्हणून मुळात वाईट नव्हता; पण अनंततनयाचे निवेदनकौशल्य उणे पडल्याने तो सपक उतरलेला आहे. पहिल्या आवृत्तीत या विडंबनकवितेचा शेवट असा होता :

“ ... व्हा दूर—चावटपणा भलताच काय ?
अ-स्प-र्श मी !” कडकडे शिरिं वीज ! ! हाय ! ! !

द्वितीयावृत्तीत 'अ-स्प-र्श' ऐवजी 'स्पर्शू नका' असा बदल केलेला आहे. त्या काळच्या कमी शिकलेल्या गृहिणीच्या तोंडी 'अस्पर्श' या प्रौढ शब्दाऐवजी

१. हे कवी बेळगावकडचे असून त्यांचा १०।१२ कवितांचा संग्रह प्रसिद्ध झाला असल्याची माहिती उपरिनिर्दिष्ट व्याख्यानमालेत प्रा० धोंड यांनी सांगितली होती. कऱ्हाडचे पु. पां. गोखले हे जननीजनकज नावाने कविता करीत असत, असेही एक वृद्ध म्हणाले. 'जननीजनकज'-एक की अनेक ?' ह्या आ. अत्र्यांच्या थट्टेखोर सवालाची येथे आठवण व्हावी.

'स्पर्शू नका' हा खणखणीत नकारादेश अधिक शोभणारा असल्याने हा बदल केलेला असावा. द्वितीयावृत्तीत या प्रसंगाचे चित्ररेखाटनही दिलेले होते. ओढून-ताणून आणलेल्या विनोदाच्या अवसानाची हास्यास्पदता उघड करणारी अशी ही व्रात्य विडंबनकविता आहे.

रस्त्यावर पडलेलें विडीचें थोटुक : एकाच विषयावर अनेकांच्या कविता असण्यात काही गैर आहे असे नाही. मृत्यू, आई यांसारख्या विषयांवर तशा त्या आढळतातही; परंतु विषय आगाऊ ठरवून त्यावर दोघांनी किंवा अनेकांनी मुद्दाम कविता रचणे यात कृत्रिम चंद्रबळ आहे. रविकिरणमंडळातील कवींनी ही टूम काढली होती. 'स्थानभ्रष्ट फुलास' या विषयावर दोन चतुर्दशकें किंवा सुनीतें गिरीश आणि यशवंत यांनी एकाच दिवशी रचलेली आहेत. या कवि-द्वयाच्या 'वीणाझंकार' संग्राहात ती एकरंगी, एकशिंगी पद्धतीने समोरासमोर छापलेली असून दोहोंच्या खाली २३ ऑगस्ट १९२२ ही एकच तारीख आहे.[1] 'स्थानभ्रष्ट फुलास' पाहून गिरीशांच्या कवितेतील नायकाला हळहळ वाटते, पण जनाची व मनाची ओशाळगत वाटून तो ते न उचलताच त्याला डावलून पुढे जातो. यशवंतांचा नायक ते उचलून घेतो; पण ज्या केशकलापातून ते पडलें तेथे पुन्हा स्थानापन्न करण्याचे भाग्य (धैर्य?) नाही, म्हणून हळहळ व्यक्त करतो. केशवकुमारांनी हा वृत्तिभेद, विडीचे थोटूक उचलून टोपीत खोवणे आणि तात्काळ शिलगावणे या कृतीतून दर्शवून या एकूण कृत्रिमतेवर चांगलाच उतारा दिला आहे. भगवंत भांबुर्डे व जॉ. थॉमसन; सॅन्टाक्रूझ ही विडंबित कविनामे दुसऱ्या आवृत्तीपासून गाळली आहेत. सुनीतयुग्माला प्रारंभी जे प्रास्तविक जोडले आहे त्यात 'तीं (दोन्ही सुनीते) शुद्ध शास्त्रीय पद्धतीची व स्वदेशी वनस्पतीच्यीं आहेत याबद्दल सुनीतपंथी शाहिरांकडून शेरा मिळालेला आहे,' अशी 'झेंडू फार्मसी' च्यां व्यापाराशी सुसंगत ठरणारी शिफारस केलेली आहे. तीमधील 'शाहिरांचा...शेरा' हा उल्लेख खोचक आहे. माडखोलकरांनी 'दोन चतुर्दशिका' नामक लेख लिहून या सुनीतद्वयाची जी प्रशंसा केली होती, तिचाही या शिफारशीने मर्मभेद केलेला आहे. शेवटी वाचकांना विनंती करताना 'दाढीला

१. या 'महाराष्ट्र वीणाझंकार' पुस्तकाचे एक निनावी परीक्षण त्या काळी आले होते, त्यात २३ ऑगस्टला 'मधुगौरिवृंद फिरतां शृंगारिली वीथिका' हे होणे असंभाव्य; तसेच ऑगस्टांत, विलसली शोभा वसंती नवी—राने मोहरलीं' हा देखावाही अशक्य, असे आक्षेप घेतलेले होते. (*महाराष्ट्र साहित्य*, व. ४ अं ५ (नोव्हेंबर १९२२), पृ. १८६).

हात लावून' हे जे शब्द होते, त्यात 'दाढीला (असल्यास) हात लावून' अशी सूचना ह्या आवृत्तीपासून करण्यात आलेली आहे.

कपात-पेय-पात्र-पतित–मक्षिके–प्रत : चहाच्या कपात पडून मेलेल्या माशीला उद्देशून लिहिलेली ही विलापिका आहे. ती 'पुण्यातील एका वृद्ध व विद्वान परंतु क्लिष्टरचनाकुशल कविशार्दूलाची थट्टा' असल्याचे लेलेशास्त्र्यांनी दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. हे कविशार्दूल म्हणजे 'राघवीय परीवाह' कर्ते विद्याधर वामन भिडे. हे अत्र्यांचे शिक्षक होते. त्यांच्या अनुकरणाने आपणही प्रथम संस्कृतप्रचुर, क्लिष्ट कविता रचीत असू, असे अत्र्यांनी सांगितले आहे (*कऱ्हेचे पाणी*, खं. १, पृ. ७६.) तेव्हा चांगल्या घटविलेल्या हातांनी हे विडंबन लिहिलेले असल्याने, ते यशस्वी झालेले आहे हे सांगायलाच नको. वि. वा. भिडे हे संस्कृतप्रचुर रचना करीत आणि तळटीपांत ती स्पष्ट करीत. लेलेशास्त्र्यांचीही तीच तऱ्हा होती. येथे वि. वा. भिडे यांचे दोन श्लोक वानगी म्हणून उद्धृत करण्याजोगे आहेत.

> बाहुदन्डबलातिरेकपराजितोन्मदराजक ।
> शातकुम्भनगप्रदानविधिप्रमोदितयाचक ॥
> यातुधानविमर्दनें कृततापसाध्वररक्षण ।
> मेदिपनीपति तो प्रजाजनरञ्जनाहितलक्षण ॥
>
> (*'सौमतेयसमुद्धार'*, १–३)
>
> शोणचर्चितांग फुल्लकिंशुकद्रुमांपरी ।
> रामलक्ष्मण क्षतांग लोळले महीवरी ॥
> कोमलांग हे कुमार घोर मायिकच्छलें ।
> प्राप्तमोह लुप्तचेष्ट नष्टभान जाहले
>
> (*'राघवीय परीवाह,'* १९–७६)

'सौमितेयसमुद्धारः', व 'राघवीयपरीवाह' या आपल्या काव्यनामांसंबंधीही भिड्यांना आधी लांब खुलासा करावा लागला आहे. एखाद्या फलंदाजाने पहिल्या फटक्यालाच चेंडू सफाईने सीमापार करावा, तद्वत केशवकुमारांनी कवितेचे शीर्षक लांबलचक योजून पहिल्या झटक्यातच विडंबनाला बहारीने तोंड फोडले आहे. 'हा हन्त हन्त...' हे सुप्रसिद्ध वचन उद्धृत केल्यानंतर या कवितेचे पहिल्या आवृत्तीतले पहिले तीन चरण असे होते :

> अयि नरांग–मल–स्वेदज भक्षिके,
> लोक–शारि–स्वास्थ्य–रक्षिके !
> रुक्परीक्षित–हारि तक्षिके

दुसऱ्या आवृत्तीत शब्दांना भिड्यांच्या २ ऱ्या श्लोकाप्रमाणे सानुनासिकता अधिक आणून ते रोचक केले आहेत :

अयि नरांग-मल-शोणित-भक्षिके,
जनु-विनाशक-जंतु-सुरक्षिके !
असु-परीक्षित-हारक ताक्षिके !

या समासघटित चरणत्रयाच्या पांडित्यावर चपखल बसलेली 'क्या हुवा अफसोस'ची तुर्की टोपी मात्र पहिल्यापासूनची आहे. 'अम्हि असूं परि तूं नसशील' या चरणातील ऱ्हस्वीकरणाच्या समर्थनार्थ जी तळटीप दिलेली आहे, तीमध्ये पहिल्या आवृत्तीत 'प्रो० लेलेशास्त्री यांचा तिलकांजळी' असा स्पष्ट उलगडा करणारा संदर्भ दिलेला होता, तो पुढील आवृत्त्यांमधून नाही. हा संदर्भ गाळण्याची काही कारणे संभवतात. बहुधा केशवकुमारांच्या विडंबनाचा परिणाम म्हणून लेलेशास्त्र्यांनी तो सदोष चरण पुढे बदललेला आहे. 'तिलकांजली'च्या १ ल्या १० ऑगस्ट १९२० च्या आवृत्तीत तो 'स्वराज्य अणि त्यासवें अंम्हि गमावला मोहरा' असा होता, तर १९२१ साली निघालेल्या २ ऱ्या आवृत्तीत तो 'स्वराज्यसहित स्वतां दुरधिगम्य होशी मला' असा बदललेला आहे.[1] 'झेंडूच्या फुलां'च्या द्वितीयावृत्तीला खुद्द लेलेशास्त्र्यांचीच प्रशंसापर प्रस्तावना जोडलेली आहे, हेही टीपेतील उल्लेख गाळण्याचे कारण असू शकेल.

रघुनाथपंडिताचे हंसबंधन आणि येथले मक्षिकापतन यात केशवकुमारांनी मजेदार साम्याभास निर्माण केला आहे. माशीच्या मैत्रिणी तिला संकटात सोडून दूर गेल्याबद्दल गुजराथी गहिवर व्यक्त करत करता त्यांनी 'संकटी जगिं कुणा न कुणी असे' असा 'कठिण समय येतां'च्या धर्तीवर अर्थान्तरन्यास काढला आहे. रघुनाथपंडिताचा 'कल कल कल हंसे' हा श्लोक चिरपरिचित आहे. तत्कालीन विलापिका म्हटली की ह्या धाटणीचा श्लोक तीत आला नाही, असे होत नसे. माशीच्या अंतिम स्थितीचे बारकाव्याचे वर्णन करताना त्या श्लोकातील स्वभावोक्ती केशवकुमारांनी कशी बहारीने ल्गामी लावली आहे, पहा :

फड फड फड पंखा हालवी ती तराया
तडफड बहु केली, जाहले कष्ट वायां,
मिटवुनि इवलेसे पाय, ती शांत झाली
अहह, तडक आणी खालतीं खोल गेली !

१. ही शक्यता गृहीत धरल्यास 'कषाय-पेय...' ही कविता १९२० ते २१ च्या दरम्यान लिहिली गेली व ती लेलेशास्त्र्यांच्या वाचनात आली, असे मानावे लागेल.

[illegible], [illegible], अनंततनय, श्री. नी. चापेकर या जुन्या पठडींतल्या कविमंडळींची एक खास लकब होती. ती म्हणजे क्षुल्लक गोष्टीतून अर्थान्तरन्यासांचे डोस पाजणे. माशीच्या दुःस्थितीचे वर्णन करता करता 'नर जसा बुडतो भवडोहीं—' किंवा 'या अशा व्यसनांत विलायती। अडकतां फळ दारुण शेवटीं!' यांसारखी योजनेने काढून त्या लकबीची सुरेख थट्टा केली आहे. कौन्सिलातील सभासदांचे 'माशा मारीत बसणे', नव्या नेत्यांच्या राजकारणांत 'माशी शिंकणे', यासारखे मोजके उल्लेख करताना माशीशी संबद्ध असे मराठी वाक्प्रचार मार्मिकपणे कारणी लावले आहेत. "'उपहारगृहा'तील एका मात्रेचा फराळ" हे ठळक कोटिबाज-पणाचे दुर्मिळ उदाहरण आहे. विलापिकांमधून ऊठसूट 'अहह, अरेरे' सारख्या उद्गारवाचकांची रेलचेल असे. येथे 'अहह, अरे–अरे, अयाई' यांच्याबरोबर 'हाय' 'अफसोस' यांचीही वर्णी लावून त्या लकबीची भेदक टर उडविली आहे. या विलापिकांचा शेवट हटकून अनुष्टुपाने होत असे. या संकेताची थट्टा—

टाकुनी लांब सुस्कारा, उमाळा दाबुनी उरीं
चहा तो शांतचित्तानें प्राशिला वरचे वरी.

या अनुष्टुपाने करून हे विलापिका-विडंबन सुफळ संपूर्ण केले आहे.

या विडंबनात व त्यातील तळटीपांत तत्कालीन पुणेरी जीवनाशी निगडित असे अनेक उल्लेख येतात. उदा. गल्लीबोळांचा गलिच्छपणा, माशा घोंघावणारे 'मथुरा-भुवन', 'उपहारगृह' अशा अशुद्ध पाट्या, तपासणी करणारा कोणी दत्तुभट नामक महात्मा,[1] गुळखोबरे हातावर ठेवणारी कोणी 'यमी.'[2] यांतले काही उल्लेख खास समकालीन पुणेकरांच्याच ध्यानात आले तर येतील. तरीसुद्धा क्षुद्र विषया-वरील व्याजगांभीर्याचा मुखवटा कोठेही उघडा पडत नसल्याने हे विलापिका-विडंबन संपूर्ण यशस्वी ठरलेले आहे.

१. यासंबंधी म. म. द. वा. पोतदार यांनी सांगितलेली माहिती अशी : सुमारे १९१२ साली इतिहासाचार्य राजवाडे यांनी पुण्याच्या वसंत व्याख्यानमालेत व्याख्यान देऊन नागरिकांच्या हक्क-संरक्षणासाठी निरनिराळी मंडळे स्थापावी, अशी कल्पना मांडली. तदनुसार पुण्यात एक 'आरोग्यमंडळ' निघाले होते. त्याचे कार्यवाह दत्तात्रय हरी भट हे वकील गृहस्थ होते. ते दर रविवारी शहरात फिरून आरोग्यदृष्ट्या पाहाणी करीत. त्यांच्या पाहाणीची प्रतिवृत्ते 'ज्ञानप्रकाशा'त प्रसिद्ध होत असत.

२. ही शाळूकराच्या बोळातल्या एका उपाहारगृहातली मुलगी होती, अशी माहिती वाईचे डॉ. प्र. शं. मराठे यांनी सांगितली.

पण या कवितेवरील डॉ. माधवराव पटवर्धनांचा अभिप्राय काहीसा प्रतिकूल आहे. ते म्हणतात, "...पहिल्याच श्लोकांतील पहिल्या तीन ओळींतच विडंबन समाप्त होतें; मग पुढें तें विडंबन केशवकुमारांना झेपेना कीं काय कोण जाणे? एकंदरीनें ही कविता स्वतंत्र विनोदीच मानावी लागते." (*काव्यविहार*, पुणे १९४७, पृ. १६५) माधवरावांचे हे मत म्हणजे अर्धसत्य आहे. स्वतंत्र विनोदी कविता म्हणून ती अस्वाद्य होते, हे खरेच आहे. वि. वा. भिडे यांचा खाजगी उमाळा व त्याला पाट (परीवाह) फोडणारी संस्कृतप्रचुर रचना ही तात्कालिक निमित्त असून सामूहिक दृष्ट्या ही कविता म्हणजे तत्कालीन कंठाळी विलापिकांचे विडंबन आहे, हे त्यांनी ध्यानात घेतलेले नाही. भिडे-शैली विडंबन हा एक स्तर, विलापिका-विडंबन हा दुसरा स्तर आणि स्वतंत्र विनोदी कविता हा तिसरा व्यापक स्तर असे तीन स्तर या कवितेला आहेत. माधवरावांनी दुसरा स्तर दुर्लक्षिला आहे.

श्यामले– : केशवकुमारांच्या विडंबनपटुत्वाचा एक उत्कृष्ट नमुना अशी ही कविता. एखाद्या पंचाक्षऱ्याने स्वतःला तात्पुरते झपाटून घेऊन एखाद्या झपाटलेल्या झाडाचे भूत उतरावे, तसा प्रकार इथे झालेला आहे. विरोधी भक्तीच्या पातळीवर केशवकुमार प्रथम माधव जूलियनांकडे आकर्षिले गेले. त्यांनी म्हटले आहे, "...तिच्या (माधव जूलियनांच्या कवितेच्या) विक्षिप्त शब्दभूषेमुळें आणि तऱ्हेवाईक छपाईमुळें ती विशेष हास्यास्पद वाटत होती. 'वन्दे त्वमेकम् अल्लाहु अक्बर्' हा, डोक्यावर पगडी आणि कमरेला लुंगी नेसलेल्या त्यांच्या त्या वेळच्या काव्याचा, एकच विक्षिप्त नमुना माझ्या म्हणण्याची सत्यता पटवून द्यावयास पुरेसा आहे." ('मी विडंबनकार कसा झालों?' परिशिष्ट ३, पृ० १४७ पहा.) झटकन् डोळ्यावर याव्यात अशा बटबटीत लकबी माधव जूलियनांच्या प्रारंभीच्या कवितेत कित्येक होत्या, यात संशय नाही. पण केशवकुमार केवळ बाह्यांगावरच थबकले नाहीत. त्यांच्या कवित्वाच्या बाह्य विचित्र वेशाचा वेध घेता घेता ते त्यांच्या व्यक्तित्वाच्या अंतरंगाशी जाऊन भिडले, होता होता माधव जूलियनमय झाले नि त्या तशा अवस्थेतच बहुधा हे विडंबन अवतरले. मा. जूलियनांच्या कवितेच्या बाह्यांगी आणि अंतरंगी लकबी विडंबनकाराच्या कल्पक विनोदबुद्धीत घोळून जे अद्भुत रसायन तयार झाले, तेच हे विडंबनगीत!

केवळ बाह्य शब्दकळा तुलनात्मक रीतीने पाहिली, तर या एका विडंबन-गीतात मा. जूलियनांच्या पंचवीसतीस तरी कवितांतले खास शब्दप्रयोग लगामी लावलेले दिसून येतील. परंतु शब्दकळेबरोबर गझलाचा घाट, त्याची लय आणि त्याचा आशय यांचा विचार केल्यास 'श्यामले—' किंवा 'महाराष्ट्र साहित्य, पु. ४

अं. १' मधील नमुन्याचे दहावे गझल आणि 'सद्‌गुणसुंदरी' (उषा, पृ० ४३/४४) किंवा 'महाराष्ट्र साहित्या'च्या त्याच अंकातील नमुन्याचे पंधरावे गझल, या दोन कवितांचे यात प्रामुख्याने विडंबन केलेले दिसून येईल. त्याचप्रमाणे 'राजकन्येस आहेर' (*मधुमाधव*, पृ० ६६) व 'सानुली' (किंवा *म. साहित्य, ग.* क्र० १६) या गझलांच्या अपरिष्कृत संहितेतील विशेषांचे पडसादही त्यात उमटलेले दिसतील.

'झेंडूच्या फुलां'च्या १ ल्या आवृत्तीतील या विडंबनगीताची संहिता आणि पुढील आवृत्त्यांतील संहिता यांत काही फरक आढळून येतो. तो फरक असा :

१ ली आवृत्ती	—नंतरच्या आवृत्त्या
...मी तों फकीर वटोदरी !	मी तों फकीर कलन्दरी !
मी कच्छचें रण निर्जळी	मैदान मी थरपार्करी
	...पॅटीस तूं, कटलेट मी
	ऑम्लेट मी, तूं सागुती
	कान्देबटाटे-भात मी !
	मुर्गी बिर्‍यानी तू तरी.
...घे भाकरी, घे खापरी	...ताम्बूल घे, आम्बील घे,
बासुन्दि आणि शिरापुरी	घे भाकरी, घे खापरी !
परि शाङ्करी करुणा करीं	किति थाम्बु मी ? म्हण 'होय' ना
थाम्बीव ही फसवेगिरी.	खचली उमेद बरें उरीं,
बन्दा तुला मुजरा करी	झिडकारुनी मजला परी
सोडून दे जादूगिरी !	मत्प्रीतिचा न 'खिमा' करीं !

पहिल्या आवृत्तीत विडंबनकर्त्याचे नाव 'मौलाना अल्लाउद्दीन खिलजी' असे दिलेले होते, ते पुढील आवृत्त्यांतून गाळले आहे. 'इस्तंबुली अबीर मी' हा पहिल्या दोन आवृत्त्यांत आढळणारा पाठ 'इस्तंबुलीय अबीर मी' असा तिसऱ्या आवृत्तीपासून, वृत्तसुखार्थ सुधारला आहे. पॅटीस–सागुती–बिर्‍यानी इ. अभक्ष्य-भक्षण विशेष व त्यांवरील 'दोराबजी' संबंधीची टीप द्वितीयावृत्तीपासूनची भर आहे. ही भर पडण्याचे कारण असे दिसते की १९२६ साली प्रसिद्ध झालेल्या मा. ज्यूलियनांच्या 'विरहतरंगा'च्या प्रथमावृत्तीत अभक्ष्यभक्षणाचा उल्लेख आला होता. उदा:–तात्या फार उदार ते न कवटें वा स्पर्शती सागुती । गोडी तूं नव लावितां संवय ती लागे मला मागुती (तरंग २२ श्लो. १५२). किंवा असेही असेल की मा. जूलियनांच्या नायकाला ही जशी अभक्ष्यभक्षणाची गोडी लागली, तद्वत 'झेंडूच्या फुलां'च्या २ ऱ्या आवृत्तीच्या काळापर्यंत (१९३०) विडंबन-कारानीही या अभक्ष्यविशेषांशी उत्तम जानपछान झाली असावी. कारणे काहीही

असोत, पहिल्या आवृत्तीतील सोवळ्या 'बासुन्दि आणि शिरापुरी 'पेक्षा मुर्गी-बिऱ्यानी हे अभक्ष्य पदार्थ विडंबनाच्या फार्शी अंगाला बाळसेदार बनविण्यास कारणीभूत झाले आहेत. पूर्वीचे 'कच्छचें रण' भारतीय होते; फार्शी वाटत नव्हते. त्यापेक्षा 'थरपार्करी मैदान' सिंधपलीकडे आहे. शिवाय ते विस्तृत आणि जगात कोरडे म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यामुळे त्याच्या उल्लेखाने नादमयते-बरोबर फारशीमयता आणि अर्थघनताही वाढली आहे. 'किति थाम्बु मी। म्हण 'होय' ना' या बदलेल्या चरणांनी भावनेची आर्तता वाढलेली असून शिवाय ते 'मज आपला म्हण कीं अतां। तुजवांचुनी दुनिया सुनी' ('सहधर्मिणीस,' *मधुमाधव*, पृ. ६९) या चरणांचें स्मरण करून देणारे आहेत. पहिल्या दोन आवृत्त्यांमधील वृत्तविषयक नोंद 'तुङ्गभद्रा, मिथुनराशी, मध्यनाडी, राक्षसगणी' अशी होती. तीमधील 'मध्यनाडी' हा असभ्य शब्द पुढील आवृत्त्यांतून गाळ-लेला आहे. १ ल्या आवृत्तीतील 'वटोदरी' (बडोद्याचा) हा वैयक्तिक संदर्भसूचक शब्द काढून टाकून त्याच्या जागी 'कलन्दरी' असा फार्शी बाजाला साजणारा शब्द योजण्यात आलेला आहे. 'तूं मद्रदेशिय श्यामला' हे मा. जूलियनांचे वरदा नायडू-प्रकरण सुचविणारे शब्द मात्र पहिल्या आवृत्तीपासून कायम ठेविलेले आहेत. 'शाङ्करी' या शब्दाचा संबंध मा. जूलियनांच्या प्रेयसीशी जोडण्याचा तर्क करावासा वाटतो, परंतु 'शाङ्करी करुणाकरी' हे बहुधा 'जय शंकरा। करुणाकरा' सारख्या एखाद्या जुन्या नांदीच्या पदाचे प्रतिध्वनी असावेत.

केशवकुमारांच्या विडंबनकलेची चातुरी अधिक चांगल्या रीतीने स्पष्ट व्हावी म्हणून 'श्यामले–' या विडंबनातील पाठ आणि मा. जूलियनांच्या काव्यातील तत्सम पाठ समोरासमोर मांडण्याचा येथे प्रयत्न केला आहे :

केशवकुमार	मा. जूलियन
१: अल्ला घरींची तूं परी	१. बेहस्तांतिल परी ('कौमार्यस्मित')
२. मी तों फकीर वटोदरी	२. बनलों फकीर कबीर मी ('सद्गुणसुंदरी')
३. तूं भूमि पिकाळ गुर्जरी	३. गुजराथेच्या सुपीक उंची तस जमीनीवरी ('वाग्यत मोहिनी')
४. बेंडोल वक्र त्रिकोण मी	४. तेढा कुरूप मी... ('पुजारी', गज्जलांजली, पृ. ९०)
५. तूं लम्बवर्तुळ गे परी	५. तव लंबवर्तुळ चेहरा ('सद्गुणसुंदरी)
६. तूं वाढली कितीही जरी। मज वाटसी पण छोकरी,	६. जरि यौवनीं शिरलीस चञ्चल पाउलीं तरि लाडके मज तूं सदैवच तान्हुली

जरि मूल हें कमरेवरी । तरि तूं मला छकुल्यापरी ! गांभीर्य आणि वयस्कता ! जरि ही तुझ्या मुखड्यावरी, स्मरते मला तव सानुली ! मूर्ती मनोहर पकी !	बघुनी तुला म्हणतों त्रिमोहुनि सानुली (महाराष्ट्रसाहित्य, 'गजल क्र. १६') नवतींत बालिशता जरा– ('सद्गुणसुंदरी')
७. लव हांसरी, लव लाजरी	७. लव हांसरी; लव लाजरी ('सद्गुणसुंदरी')
८. चिनि मातिची जणुं बाहुली	८. प्रिय तूं मला जशी या नव्या मम शैशवीं नव्हती तुला कधिं शैशवीं तशि बाहुली (म. साहित्य, 'गजल १६')
९. मऊ शुभ्र सफेत नि पांढरी	९. सित कान्ति किंचित आरुणी ('सद्गुणसुंदरी')
१०. तूं दोन इंच जरी दुरी, फर्लाङ्ग भाससि गे परी	१०. किती मैल अंतर राहिलें अपुल्यांत यौवनमञ्जरी ('सद्गुणसुंदरी')
११. चल श्यामले, म्हणुनी घरीं बसुं खेटुनी जवळी तरी।	११. बसुं, हसूं, रुसूं...जवळ ये बेहस्तांतिल परी ('कौमार्यस्मित')
१२. घे भाकरी, घे खापरी	१२. दे भाकरी, दे खापरी (म. साहित्य, 'गज्जल क्र. १०')
१३. बन्दा तुला मुजरा करी	१३. बन्दा तुझी सेवा करी (म. साहित्य, 'गज्जल १०')

विडंबनगीताचे तोंडच किती झकास फुटले आहे ! 'तूं छोकरी नहि सुन्दरी' या सलामीच्या चरणातच, अर्थाला मुरडण्यासाठी 'नहि' शब्द योजण्याची मा. जूलियनांची जी तऱ्हेवाईक लकब होती, तिचे झकास विडंबन झाले आहे. या पहिल्या फटक्याचा परिणामही झालेला दिसेल. त्यांच्या 'सद्गुणसुंदरी'त असे—

नजरेंत जादुगिरी पुरी, अनुरागवर्धक माधुरी
नहि मत्त मादक आसुरी, *नहि* तीक्ष्ण मारक खञ्जरी.

'नहि'युक्त चरण होते. पुढे 'गजलांजली'त ह्या कवितेचे शीर्षक 'मानस-सुन्दरी' असे दिलेले असून प्रस्तुत चरणांतील 'नहि'च्या जागी 'नच'–असा फरक केलेला आहे.

मा. जूलियनांच्या 'श्यामले–'मध्ये 'दे भाकरी, दे खापरी !' असा देकार आहे, तर विडंबनात 'घे भाकरी, घे खापरी !' असा घेकार आहे. तसेच

देऊं नको तूं चुम्बनें, देऊं नको आलिङ्गनें
देऊं नको तूं दर्शनें, प्रीती तरी मी नावरीं
हे मञ्जुले, हे स्वाकुले, हे हृत्प्रभे, हे दुर्लभे,
हे कामिनी, हे मानिनी, येऊं नको तूं पञ्जरीं.

अशा रीतीची पदपुनरावृत्ती आणि एकारान्ताचें बाहुल्य पहिलीत आहे. विडंबनात हीच लय पकडून 'गाडगे, माडगे, वाडगे' यासारख्या हास्यास्पद एकारान्तांची गर्दी उडवून दिलेली आहे. माधव जूलियनी गझलांचा प्रतिभास निर्माण करण्याच्या दृष्टीने विडंबनामधील आणखी एक गोष्ट साहाय्यभूत होते. काबुली हिंग, कंदाहरी अक्रोड, सहाऱ्यातील खर्जुरी, इस्तंबुलीय अबीर, थरपार्करी मैदान यांच्या निमित्ताने मुसलमानी मुलखात मुशाफिरी होऊन विडंबनाच्या फारशी वातावरणाला गडदपणा येतो. माधव जूलियनांच्या गझलांतून आढळणारी आणखी एक खास लकब अशी की, त्यातला नायक वा प्रियकर स्वतःकडे ऊनोक्तीने अतिशय कमीपणा घेत असतो व प्रेयसीला अत्युक्तीने हरभऱ्याच्या झाडावर चढवीत असतो. त्यातून 'मी अमुक, तर तूं तमुक' अशी विरोधगुणन्यासी वर्णने त्यांच्या कवितेत वारंवार भेटतात. उदा. :

मी भक्त भिकारी, तर राणी कमला तूं
चुम्बू मजला दे तरि घोळकिनारी ('रानकिशोरी')
कुठें भणङ्ग खुळा मी, कुठें रमा ललिता!
अमोल कौस्तुभ तूं, मी भिकार काचमणी. ('अगोट')
असे ना हीन मी प्राणी ? न पर्वा, तूं महाराणी. ('तुझा मी, तूंही हो माझी')
जुई तूं, मी न परी मोगरा। न मी विख्यात कुणी मोहरा. ('कौमार्य-स्मित')
मोर कुठें तो, कुठें पारवा
व्याध कुठें तो, कुठें काजवा ('राजकन्येस जोहार')
कुठें मी काजवा या भूतलींचा। कुठें तारा स्थिरे जो अन्तरालीं
कुठें, कोपींत मी माझ्या तृणाच्या। कुठें तूं तुझ्या ऐने महालीं.
कुठें एकादशी माझी सदाची। कुठें रात्रीं तुझी गाजे दिवाळी ('हेमन्त')

या 'मी-तूं' विषयक कल्पनांच्या विडंबनात केशवकुमारांनी 'वेसूर राट सुनीत मी। कविता चतुर्दश तूं खरी' अशी निरर्थकतेमुळेच साभिप्राय झालेली गंमतीची कल्पना लढविली आहे. मा. जूलियनांच्या रचनेतसुद्धा अशा अचेतनावरील तरल कल्पना आढळून येतात :

पुसेल कोण मला ? ख्याल भावमन्थर मी।
हळूच हृत्सुमनीं नाच परी तूं ठुमरी ('ठुमरी')

देवी, व्यञ्जन मी स्वराविण तुझ्या होऊं कसा अक्षर।
(तुटलेले दुवे, '१० वे सुनीत')

'विरहतरंगा'तही 'मी-तूं'ची वर्णने येतात. उदा०-'तूं माझी ध्रुवतारका'... इ. (तरंग १३ श्लोक ९३). विडंबनातील 'काळा कडा मी फत्तरी' याचे नाते 'हा ताशीव कडा उभा' ('शेवटल्या भेटीस', *मधुमाधव*, पृ. ६७) या चरणा पेक्षा 'मी खड्गडा फत्तर' (*विरहतरंग*, त० २९, श्लो० २०४) या चरणाशी जुळते. तसेच 'आषाढिंचा अंधार मी' या ओळीशी 'आषाढामधल्या प्रदोषसमयीं' (*विरहतरंग*, त० २०, श्लो० १२९) हा चरण जमतो. 'विरहतरंगा'चे प्रकाशन व्हायला विलंब लागल्याची वस्तुस्थिती ध्यानात घेतल्यास प्रस्तुत विडंबनरचनेपूर्वी 'विरहतरंगा'चे हस्तलिखित पुण्याच्या कविवर्तुळात प्रसृत झालेले असावे, असा तर्क करता येतो. माधव जूलियनी टांकसाळीतल्या शब्दप्रयोगांचा या विडंबनात किती मोठ्या प्रमाणावर उपयोग करण्यात आलेला आहे, हे पुढील तुलनेवरून दिसून येईल :

केशवकुमार	मा. जुलियन्
ताशिव	ताशीव (कडा-'शेवटल्या भेटीस') चोपीव (लुगडे), दाबीव (हिर्वळी)
पिकाळ	तपाळ ('दोन विभूति'—हा शब्द व्युत्पत्तिसह टीपेत दिलेलाच आहे.), लवाळ (दृष्टी), छायाळ.
कुद्रती	कुद्रती (कुद्रती रूप लावण्य—'मराठी मायबोली')
फाल्गुनी	फाल्गुनीं (फाल्गुनी ये तुझ्या डोळ्यांत शांती—म. साहित्य, 'ग० क्र० ६')
लक्तरी	लक्तर (हिच्या लक्तरांची असे लाज आम्हां—'मराठी मायबोली')
काश्मिरी	काश्मिर (तुझ्या काश्मीर हो उत्फुल्ल गालीं--'हेमन्त')
कावरी बावरी	कावरें बावरें ('भाविक हुर्र')
अल्लाहु अक्बर	'अल्लाहु अक्बर'
गाडगे-माडगे	भांडगीं...दांडगी (म. साहित्य, 'ग० क्र० ६')

येथवर दिलेल्या तुलनात्मक विवेचनावरून हे ध्यानात येऊन चुकलेच असेल की, या बिडंबनगीतात मा. जूलियनांच्या शब्दकळेचे वा बहिरंगाचेच नव्हे, तर अंतरंगाचे आणि प्रेमविषयक कल्पनांचेही विडंबन साधलेले आहे.

श्री. विठ्ठलराव घाटे यांनी माधवराव पटवर्धनांच्या प्रेमविषयक कल्पनेचे अतिशय मार्मिक विश्लेषण आपल्या आत्मचरित्रात केले आहे. (*दिवस असे होते*, मुंबई १९६१, पृ० ३५५–३६१) त्यात त्यांनी माधव जूलियनांच्या जीवनातील व काव्यातील प्रेमकल्पनेचा तऱ्हेवाईकपणा थोडक्यात पण उत्तम रीतीने स्पष्ट

केला आहे. त्यांच्या विवेचनाचा आशय असा : माधवरावांची प्रेमविषयक कल्पना इंद्रियसापेक्ष नव्हती. वयात आलेली तरुणी त्यांना बालिका वाटे. बालिकांच्या अर्धोन्नत उरोजांकडे ते वत्सल भावनेने पाहात. काव्यात पुलाच्या वळणावर दिसणारी हाडामासाची तरुणी त्यांना हवी होती. तरीपण त्यांच्या प्रीतीला भक्तीचे रूप होते. प्रियाराधना ही त्यांची नैष्ठिक पूजा होती. इराणी कवितांचा अनुवाद करता करता त्यांच्या प्रीतिकल्पनेत शरणागतीची भावना आलेली होती. प्रेयसीला दुरून पुजायचे असे अशरीरी प्रेम त्यांना अभिप्रेत होते. बडोद्यातील वास्तव्यातल्या माताभगिनींच्या भूमिकांच्या मानाने 'वरदे'ला माधवराव 'स्नेही' समजत, ही अभिनंदनीय प्रगती होती. 'श्यामले–' ह्या माधव जूलियनांच्या कवितेतील चरण उद्धृत करून घाट्यांनी पुढे म्हटले आहे, "...प्राचीन काळापासून संभोगप्रधान प्रीतीचा वारसा आला होता. साहजिकच माधवरावांच्या या तऱ्हेवाईक प्रेमगीतांची 'झेंडूच्या फुलां'त टवाळकी झाली." (पृ. ३५६)

माधव जूलियन यांच्या प्रेमविषयक कल्पनेचा हा तऱ्हेवाईकपणा त्यांच्या कवितेतील उदाहरणे घेतल्याने अधिक स्पष्ट व्हावा. 'गज्जलाञ्जली'च्या 'आत्मनिवेदना'त त्यांनी म्हटले आहे, 'कुंभ इराणी घाटाचे मी घडिले.' त्यांचे हे म्हणणे खरेच आहे. अभिव्यक्तीच नव्हे; तर त्यांच्या प्रेमकवितेचा आशयही फारशीमय बनलेला होता. त्यांच्या प्रेमगीतांचा नायक प्रेयसी दुष्प्राप्य असल्याने तिला दुरून पुजणारा पण 'निराशेतही समाधान' मानणारा असतो. 'हट्टी प्रेम'मध्ये 'दीपपतंगा'ची कल्पनाही त्यांनी मांडली आहे. तो विरहाने अणू अणू जळतो, पण त्यातच त्याला समाधान आहे. त्यांची नायिका उत्फुल्ल मिजाशीत पदन्यास करते व त्या वेळी तिच्या मार्गात कितीतरी बिचारे आषक तरुण लोळण घेतात. कधी नायकाच्या 'अज्ञ, भीरू गांवठी' मनाला 'प्रेमशास्त्राचे धडे' तिने शिकविलेले असतात. प्रियकर भणंग भिकारी, बंदा दास, भोळा-खुळा असतो; प्रेयसी उंचावर असते. ती आयने महालात असताना प्रियकर उन्हात तिष्ठत असतो. तिच्यापुढे रत्नामोत्यांचे नजराणे येत असतात. हा तिच्या भिंतीवर पडलेल्या सावलीच्या दर्शनातही समाधान मानतो. तिची निरामय दृष्टी त्याला दुरून आश्रय सुचविते. चोख्याप्रमाणे तिच्या पायरीची धूळ भाळीं लावण्यात तो धन्यता मानतो. ती जणू महाराणी असते व तिच्या वस्त्राचा किनारी घोळ चुंबिता आला, तरी तो ते भाग्याचे समजतो. ती अधिकारी असते, तिने काहीही केले, तरी तिला माफ असते. वृक्षवल्लीचा दाखलाही मा. जूलियनांनी असा उलटा दिला आहे: 'वल्लरी वृक्षास आलिङ्गूनि शृंगारी तशी। सावरी त्यास, मला कां त्वां नये गे सावरूं?' (*म. साहित्य*, ग. क्र. ९) माधव जूलियनांच्या कवितेतील नायिका कर्तीकरविती असते. ती देवता, महाराणी,

राजकन्या, अधिकारी, मालक अशी कोणीतरी असते तर नायकाची भूमिका भक्त, बंदी, दास वा सेवकाची असते. ‘अर्जी’ करणे हे त्याचे काम; मंजुरी तिच्या हाती. या भावनेतूनच ‘तूं’ बद्दल ‘स्वर्गीय’ वर्णने निष्पन्न झाली आणि ‘मी’ कडे भुईवर लोळण घेणारा कमीपणा आला. ही टोकाची अतिरेकी वृत्ती केशवकुमारांच्या विडंबक प्रतिभेला खाद्य पुरवती झाली. असे उत्तेजक खाद्य मिळताच ते कल्पकतापूर्ण अतिशयोक्तीच्या घोड्यावर स्वार झाले. हैदोस-अल्लाहु अक्बर, अरबी समुद्र-रसनिर्झरी, कन्दाहरी अक्रोड-सहाऱ्यातील खर्जुरी, माजूम-याकुती, अबीर-कस्तुरी, घोंगडे-मखमूल या फार्शी बाजाच्या उपमानांच्या जोडीला त्यांनी हिंग-मिरी, पिठ्यातला बेवडा-व्हिस्कीतली माधुरी, कार्डेचिराईत-खडीसाखर, कांदे-बटाटे भात-मुर्गीबिऱ्यानी अशी विक्षिप्त उपमाने मांडून या ‘मी-तूं’ पणाची पुरती बोळवण करून टाकली !

माधव जूलियनांच्या काही प्रेमविषयक गझलांचे मूळ त्यांच्या जीवनात शोधता येते. तारुण्यात त्यांना ज्या बाल-तरुण स्त्रियांचे आकर्षण वाटले, त्यांच्याविषयीच्या त्यांच्या भावना कशा लोकविलक्षण होत्या, हे श्री. घाट्यांच्या विवेचनावरून दिसून आलेच आहे. ते अशा स्त्रियांपैकी कुणास आई, कुणास बहीण, तर कुणास मैत्रीण मानीत. स्त्रीपुरुषांमधील मैत्री कामुकताविरहित असण्यावर त्यांचा कटाक्ष दिसतो. त्यांच्या नायकाला स्त्रीपुरुषात कामुक नाते असावे, ही गोष्टच उफराटी वाटते व असले मत कानींही पडणार नाही, अशा दूरच्या ठिकाणी चल, असे तो आपल्या राणीला–प्रेयसीला म्हणतो. (‘तेथें चल राणी’). त्यांच्या प्रारंभीच्या गझलांत काही ‘कौमारगीते’ आहेत, तर काही यौवनगीते आहेत. त्यांच्या कौमारगीतांतून निरागस भावाभिव्यक्तीसाठी योजलेल्या भाषेला आशुकमाशुकाचा वास येतो, तर उलट यौवनगीतांतील शब्दकळेतून व्यक्त झालेली भावाभिव्यक्ती निरागसतेकडे झुकणारी असते. बालिकेचे लाघव त्यांच्या नायकाला ‘माशुक’ वाटते (‘हांस बालिके’), तर नजरेत ‘अनुरागवर्धक माधुरी’ असणाऱ्या यौवनमंजरीच्या ‘नवतीत...बालिशता’ दिसते (‘सद्गुणसुन्दरी’). बेहस्तांतील परीला ‘बसुं, हंसूं, रुसूं, कुजबुजूं, जिवींच्या गुजा। श्रमूं अन्योन्यांसाठी, उडूं, बागडूं परी। जवळ ये’ असे म्हणत असताही तो तिला ‘धाकुटी बहिण तूं, अन् मी भाऊ तुझा’ असेच मानीत असतो (‘कौमार्यस्मित’). यौवनात चंचल पावलांनी शिरणारी तरुणी त्याला ‘सदैवच तान्हुली’ वाटते. तो तिला ‘सोनुली’ संबोधितो. त्याच्या ‘नव्या शैशवीं’ ती त्याला ‘बाहुली’सारखी प्रिय वाटते (*महाराष्ट्र साहित्य*, ग. क्र. १६) प्रेमभावनेची ही विक्षित अभिव्यक्ती विडंबनकाराचे भक्ष्य व्हावी, हे साहजिकच. यामुळेच केशवकुमारांच्या कवितेत ‘छोकरी’,

‘बाल चिचुन्दरी’, ‘सानुले’, ‘छकुले’, ‘चिनिमातीची बाहुली’ हे शब्दप्रयोग आले आणि

जरि मूल या कमरेवरी । तरि तूं मला छकुल्यापरी
गांभीर्य आणि वयस्कता । जरि ही तुझ्या मुखड्यावरी
स्मरते मला तव सानुली । मूर्ती मनोहर पर्करी

हे विसंगत वाटणाऱ्या भावाभिव्यक्तीच्या मर्मावर बोट ठेवणारे चपखल विडंबन सिद्ध झाले.

या विडंबनगीताच्या नायकाने ‘श्यामले’ला फिरून (पुन्हा) तो ‘निर्दोष’ आणि ‘छुपा’ पापा देशील का?’ असा विनवणीवजा प्रश्न केला आहे. या प्रश्नाचा अन्वयार्थ माधव जूलियनांच्या चरित्रात आणि प्रारंभीच्या कवनांत लागण्यासारखा आहे. त्यांच्या बडोद्याच्या मैत्रिणीने त्यांच्यावर विविध नात्यांचे जे प्रयोग केले, त्यांची साधार हकीगत त्यांच्या चरित्रात वाचावयास मिळते (पहा – गं० दे० खानोलकर, *माधव जूलियन*, दु० आ० मुंबई १९६८, पृ० ५४-५८). या नात्यांपैकी शेवटचे नाते ‘आई’ आणि ‘मूल’ असे होते.श्री. विठ्ठलराव घाटे यांची साक्ष अशीच आहे. ते म्हणतात, “तारुण्याच्या सीमारेषेवर प्रणयभावनांचा किंचित् थरथरता स्पर्श झाला तेव्हा बडोद्यास प्रेयसीला (माधवरावांनी) माता मानली आणि माता म्हणून तिची पूजा बांधली (*दिवस असे होते*, पृ० ३५४). याच काळातल्या एका पूर्ण उपलब्ध न झालेल्या कवितेत ‘मम मटामट गोड मुके कधीं। जननि! घेशिल? होइं अधीर मी!’ असे चरण आढळतात. आई-मूल या नात्याच्या काळातील अशाच एका प्रसंगाला अनुलक्षून मा. जूलियनांची एक कविता आहे. तिच्या रचनेचा दिनांक २६ ऑगस्ट १९१४ हा आहे. ‘आठवणारें पहिलें चुम्बन’ या मथळ्याखाली ती प्रसिद्ध झालेली आहे (*मधुमाधव*, पृ० ४१–४२). विडंबनात ‘निर्दोष, छुपा पापा’ उल्लेखिला आहे, त्याचा संदर्भ या कवितेशी लावता येईल. या ‘चुम्बना’चा निर्देश ‘पापा’ या वात्सल्ययुक्त शब्दाने करण्यात व त्याला ‘निर्दोष’ आणि ‘छुपा’ ही अन्वर्थक विशेषणे लावण्यात विडंबनकाराच्या बेरकीपणाबरोबरच त्याच्या मार्मिकपणाचाही प्रत्यय पटल्यावाचून राहात नाही.

असे विडंबनकौशल्याचे अनेकानेक बारकावे या कवितेत आढळतात. अपरिचित फार्शी शब्दांची व कानाकोपऱ्यातल्या गांवठळ मराठी शब्दांची योजना, गझलाचा ताल आणि तोल, वृत्तविषयक तपशीलवार नोंदी, परसवर्णी लेखनाची व मुद्रणाची तऱ्हा, ‘नहि’, ‘अन्’ सारखे शब्द या बाह्य परिवेशातल्या लकबीच नव्हेत, तर मा. जूलियनांच्या कवितेतले फार्शी वातावरण आणि ‘दे हाता या

शरणागता ' छापाची प्रेमकल्पना हा अंतर्गत गाभाही या गीतात विडंबित झालेला दिसतो. एखाद्या कलाइडोस्कोप-यंत्रात घडावे, तद्वत या गीताच्या ओळी-ओळींत विडंबनचातुर्याच्या विविध पैलूंचे आरस्पानी दर्शन घडते.

पण त्याबरोबरच केशवकुमारांच्या जन्मजात, अचपळ विनोदबुद्धीचा जो स्वतंत्र आणि विमुक्त विलास पाहायला मिळतो, तोसुद्धा तितकाच आकर्षक आहे. हे विडंबनगीत माधव जूलियन आणि त्यांचे कवित्व नजरेआड करूनही आस्वाद्य होते. ते विडंबनविषयाची जितके बद्ध आहे, तितकेच ते मुक्त आहे. नाही तर 'साष्टांग नमस्कार'सारख्या 'दृश्य आणि श्राव्य' काव्यात त्याचा अंतर्भाव होऊ शकला नसता. रंगभूमीच्या बहुसंख्य प्रेक्षकांना हे गीत म्हटले जात असताना ते माधव जूलियनांचे विडंबन आहे, याची फारशी कल्पना नसते. आपल्यासमोर एक प्रेमवेडा कवी उभा आहे व तो आपल्या प्रेयसीवर बेफाट स्तुतिसुमनांचा वर्षाव करीत असताना विचित्र कल्पनांची उधळपट्टी करतो आहे, हाच भाव त्यांच्या मनात असतो. हे गीत योग्य ठसक्यात रंगमंचावर म्हटले गेले तर विनोदाचा नायगारा फुटावा तसे प्रेक्षक हास्याच्या महापुरात वाहून जातात. 'मी-तूं पणा'च्या बोळवणीतल्या बहारदार चरणाचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध यांची [illegible] तुलना करण्यासारखी आहे. त्यांतले काही चरण असे :

> आषाढिंचा अंधार मी । तूं फाल्गुनी मधुशर्वरी
> मी तों पिठ्यांतिल बेवडा । व्हिस्कींतली तूं माधुरी
> काडेचिराइत मी कडू । तूं बालिका खडिसाखरीं
> बेडौल वक्र त्रिकोण मी । तूं लंबवर्तुळ गे परी.

यांतल्या पूर्वार्धाची प्रत्यंचा खूप चढवावी आणि उत्तरार्धात ती अलगद व आकस्मिकपणे ढिली सोडावी. परिणामी हास्यस्फोट हटकून ठेवलेलाच. गाडगे, माडगे, वाडगे, बाल चिचुन्दरी, गुल्दरी, गुलचमन्, कटलेट, मुर्गी, बिर्यानी, खिमा इ. शब्दप्रयोगांभोवती मुळातच हास्यवलय आहे. त्यात ते स्वर हेलावत, योग्य आविर्भावाने प्रेक्षकांत संक्रात झाले, तर त्यांची मौज दुणावते. माधुरी, मधुशर्वरी, मंजरी यांच्याबरोबर यमकापेक्षेच्या नात्याने चिचुन्दरी, गुल्दरी, सिल्व्हरी आणि पर्करी हे शब्द जेव्हा ठसक्यात उच्चारले जातात, तेव्हा तर विसंगतीची गंमत आणखी वाढते. विरोधी कल्पनांच्या ताणत्या-ढिल्या लयीच्या हेलकाव्यानंतर 'घे माडगे, घे माडगे । घे गुलचमन्, घे वाडगे ।। ताम्बूल घे, आम्बील घे । घे भाकरी, घे खापरी ' हा दौडणाऱ्या द्रुतलयीतला घेकार-घोषा येतो, नंतर 'किति थाम्बुं मी ?। म्हण 'होय' ना' अशी विलंबित नि व्याकुळ अजीजी येते आणि अखेर 'मत्प्रीतिचा न 'खिमा' करीं' यांतील 'खिमा' शब्दासरशी

हास्यस्फोट होऊन गीत संपते. या गीतात असे लयीचे नाट्य ओतप्रोत भरलेले आहे, विक्षिप्त आणि विरोधी कल्पनांची खैरात आहे, अतिशयोक्तीचे गडद रंग आहेत. त्यामुळे ते हास्योत्पादक नाटकात सहज सामावून गेले. कारण माधव जूलियनांच्या विडंबनाबाहेर त्याला एक भरघोस असा स्तर आहे आणि त्या स्तरावर एक स्वतंत्र विनोदी कविता म्हणून ते आस्वाद्य होते.

पाय घसरला तर– : झेंडूच्या फुलांच्या १ ल्या आवृत्तीत कविनाम 'यशवंत, येरवडे'—सूचक 'भगवंत, भांबुर्डे' असे दिले आहे. पण ते फसवे आहे. ही कविता यशवंतांच्या कवितेचे विडंबन नसून गिरीशकृत 'पाय घसरला तर'—(*वीणाझंकार*, १९२२, पृ. ३४–४३) या दीर्घ कवितेचे विडंबन आहे. एक भाऊ विधवा बहिणीबरोबर प्रतापगडसारख्या किल्ल्याचा कडा चढून जात असतो. अवघड टोकावरून चालताना तो एकदम भलताच कातर प्रश्न बहिणीला विचारतो : 'पाय घसरला तर—?' विधवा ताई उद्गारते, "पाय घसरला तर आपल्या जिवाचें सोने होईल. कारण हिंदू विधवेला भवितव्यच नसते." त्यावर भाऊ 'आपणास ताई कोण?' म्हणून विचारतो. ताई म्हणते, "विधवांच्या उद्धाराच्या ध्येयाने यापुढे तू आपलं जीवन आणि काव्य व्यतीत कर." यानंतर दोघे एकमेकांना मिठ्या मारून रडतात. भक्तिरसाचा एवढा पूर येतो की तो अंबर भेदून जातो! अति हळव्या भावनांचे अस्थानी प्रदर्शन करणारी ही कविता आहे. शिवाय निमित्तविषय आणि कवितेचा आशय यांतही भलताच दूरान्वय आहे, त्यामुळे केशवकुमारांच्या विडंबनबुद्धीला भक्ष्य मिळाले. त्यांनी तो प्रश्न व्यावहारिक पातळीवर आणून वहिनीकडून राजकारणी पण उनाड भावजींना रोखठोक उत्तर देवविले आहे: 'पाय घसरला तर–' बाजारात, वाटेत, समाजात, राजकारणात निराळे काहीच व्हायचे नाही; 'छीः–थू' होईल! या कवितेखाली मिती दिली असून पुढे 'टिळक पंचांगाच्या आधारे' अशी तिला पुस्ती जोडली आहे. हे माडखोलकरांचे विडंबन दिसते. कारण ते आपल्या कवितां-खाली आवर्जून मिती देत असत. (*किरण*, १९२३, पृ. १७, २५, २६) 'चुंबित' शब्दावरील 'याचा अर्थ फक्त 'मुकाट्यानें' असाच करावा,' ही मिस्किल टीप १ ल्या आवृत्तीत नव्हती. गिरीशांच्या मूळ कवितेतील काही चरण असे आहेत :

> ये हळू जपूनच बाई। काठाची बघ ही खाई। बाजुला.
> ...हा सोसाट्याचा वारा
> विक्राळ भयंकर सारा। हा कडा
> पाहसी? तोल—

असा जाईल । असा जाईल.

घसरण्यावरी होईल । काय गे ?

केशवकुमारकृत विडंबनात मूळ चालीचे बहुतांशी अनुकरण केलेले आहे. त्यात समकालीन राजकारणाचे पडसादही उमटविले आहेत :

विसरलात 'मारुनि मरणें

आणलेंत 'पुरुनी रुसणे' । बायकी

नाहक । उघड होऊन । कौन्सिलांतून । मिरविण्या बघतां

तरि होउनि 'छीः थू' लाथा । मिळती ना ॥

कविनीने कानउघाडणी करताच भाऊजींचा कंठ दाटून डोळ्यांत आसवेही येतात; 'मज कसाला नव्हता जपली'—काय करणार ? एकंदर सर्व गोंगाटातून 'घसरला पाय तर छीः थू' हे शब्द (शनिवारवाड्याच्या) फुटक्या बुरजामधून घुमतात :

शिवबाचे गाणे गात

धनगाचन मळले नरम । तेथवां

तुम्ही जरी । त्या बाजारीं । जाल कधिं तरी । ऐकाल,

'घसरला पाय तर 'छीः थू' होईल,'

केशवकुमारांचा हा मिस्किल टोचा मूळ कवितेतील हळव्या गहिवराचा फुगा अलगद फोडणारा आहे.

नवरसमंजरी : या विडंबन-खंडकाव्याची कल्पना 'नवरसमंजरी' (*हृदयतरंग*, भा. १, पृ. ११६-१२०) या अनंततनयांच्या काव्यावरून सुचलेली आहे. मात्र त्यांचा कटाक्ष खास अनंततनयांवर नाही. अनंततनयांनी 'वत्सला'सह दहा रसांवर रचना केली आहे; केशवकुमारांनी 'भयानक' वगळून व 'वत्सल' धरून नऊ रसांवर विडंबनकविता लिहिल्या आहेत, त्यांतील प्रसंगवर्णनात विविध रसांच्या आविष्काराचा भास देण्याचा असला, तरी सर्व रसांचे पर्यवसान हास्यातच होते. वास्तविक अनंततनयांनी रसपरिपोषासाठी निवडलेल्या प्रसंगांत औचित्याचा लोप झालेला आहे. काही काही प्रसंग तर महा विचित्र आणि बालिश आहेत. 'भयानका'साठी ना. गोखल्यांची माफी तर 'करुणा'साठी टिळक-आगरकरांची अंतिम भेट त्यांनी रचविली आहे. धन्वंतरीच्या कौशल्यामुळे एका रुग्णालयात गोपूबाईंचा गोविंदराव बनल्याची बातमी त्यांनी 'अद्भुता'साठी वेठीस धरली आहे. त्यांचा हास्यरस तर बीभत्सावर कडी करणारा आहे. आईच्या मृत्यूनंतर 'मला आपल्या आईच्या जागी माना' असे म्हणणाऱ्या आयाबायांपैकी एकजणही बायकोच्या मृत्यूनंतर 'मला आपल्या बायकोच्या जागी माना' असे म्हणण्यास धजावत नाही, या चुटक्यावर त्यांच्या हास्यरसाची उभारणी झालेली आहे.

विषय असे चमत्कारिक आणि अनंततनयाची निवेदनशैलीही सुमारच. अशा स्थितीत त्यांच्या 'मंजरी'ची क्रमशः हजेरी घेण्याचा मोह केशवकुमारांना कसा झाला नाही, याचेच आश्चर्य वाटते! तेव्हा विडंबनात अनंततनयाचे अनुकरण अक्षरशः नाममात्रच आहे. केशवकुमारांचा कटाक्ष रसागणिक भिन्न भिन्न कवींवर आणि कविप्रवृत्तींवरच आहे.

शृंगाररस : एक शाहीर महाराणीपुढे काव्यगायनाची लांवण लावतो, राणी कंटाळते व वैतागून वेणीतला गजरा खाली टाकते, कवी तो कृपाप्रसाद समजतो व उचलून सेवाभावाने तिच्या हाती देतो, असा प्रसंग येथे दोन श्लोकांत वर्णिलेला आहे. १९२१ साली न. चिं. केळकरांच्या अध्यक्षतेखाली बडोद्यास साहित्यसंमेलन झाले, त्या वेळी अधिवेशनाच्या दुसऱ्या दिवशी (२७-११-२१) झालेल्या काव्यगायनात यशवंत कवींची 'रक्ताचे अर्घ्य' ही कविता विशेष गाजली होती. त्यांना बडोद्याच्या महाराणींसमोर ती कविता पुन्हा सायंकाळी म्हणावयाचा खास आग्रह झाला होता.[1] 'स्वातंत्र्यलक्ष्मीस मुजरा' (यशोधन, ३ आ०, १९३३, पृ. ५६) ही यशवंतांची कविता या प्रसंगाला उद्देशूनच रचलेली असावी. कवितेखाली स्थलकालाचा निर्देश 'बडोदे, ३०-११-२१' असा आहे. महाराष्ट्राच्या महालक्ष्मीस कवीने शाहिरी मुजरा केलेला असून तिच्या वेणीतला गजरा खाली पडल्यास तो आपण भावी यशाचा कौल मानू, असाच त्याचा भाव त्या कवितेत व्यक्त झालेला आहे. संस्थानाकडे आणि विशेषतः बडोदे संस्थानाकडे स्वातंत्र्याचे प्रतीक म्हणून पाहण्याची तत्कालीन प्रवृत्तीही या कवितेत प्रतिबिंबित झालेली आहे. ह्या सर्व भावातिवशतेत लवळ प्रेमवेडेपणाच्या छटा मिसळून केशवकुमारांनी यशवंतांच्या कवितेचे व तीत व्यक्त झालेल्या वृत्तीचे विडंबन केले आहे. 'दऱ्याखोऱ्यांतला आला कवी हा खास दर्बारा' या मूळ कवितेतील ओळींची खूण केशवकुमारांच्या 'काव्याचें निजबाड घेउनि दऱ्याखोऱ्यांतला शाहिर' या पहिल्याच ओळीत पटते. 'किमर्थ नकळे!' एवढेच शब्द केसात घालण्यातली खुबी तल्लख विनोदबुद्धीची द्योतक आहे.

वीररस : हे एक नेटके सुनीत आहे. पहिल्या आवृत्तीतील 'जो तो सिंहच आपणांस म्हणुनी' या चरणार्धात २ ऱ्या आवृत्तीपासून 'जो तो सिंहच आपणां म्हणवुनी' असा किरकोळ पण अन्वर्थक बदल करण्यात आलेला आहे. मृगराज मृत होताच कोल्हे स्वतःला शूर समजून त्याच्या मृतदेहाची विटंबना सुरू करतात,

१. *दहावें मराठी साहित्यसंमेलन याचा अहवाल*, प्रका० भ. ब. पाळेकर, बडोदे, १९२३, पृ. १७ व २१.

ही नीतिकथा त्यात गोवली आहे. केशवसुत–गोविंदाग्रजांसारखे कविप्रवर लुप्त झाल्यावर टीकाखोरांनी त्यांच्या कवितांचे जे शवच्छेदन सुरू केले, त्यात या कवितेचे उगमस्थान दिसते. यदाकदाचित ते तसे नसले, तरी हतप्रभ झालेल्या थोर व्यक्तीची खिल्ली करू पाहणाऱ्या क्षुद्र भेकडांचे वीरविडंबन म्हणूनही हे अन्योक्तिरूप सुनीत परिणामकारक वाटते. कलाटणीच्या द्विपदीतील व्याजोक्ती किती जालीम उतरली आहे, पाहा :

दारोदार बघून वीर असले संतोष होतो जरी,
नाहीं भेकड मात्र कोणि उरला हें शल्य डांचे उरीं !

करुणरस : दिंडी वृत्तात रचलेल्या या विडंबनकवितेत प्रथम शाहीर, मग टीकाकार, नंतर स्तंभलेखक व अंती संन्याशी बनलेल्या एका बहुरूपी 'येरू'चे मर्मभेदक व्यक्तिचित्रण आहे. पहिल्या आवृत्तीतील मूळ संहितेत पुढे काही गाळा-गाळ करण्यात आलेली आहे. कवितेचा रोख ग. त्र्यं. माडखोलकरांवर आहे. 'येरू'च्या लेखनातील स्थित्यंतरे आणि माडखोलकरांच्या तत्कालीन जीवनातील स्थित्यंतरे यात सारखेपणा आहे. 'जहालांचा तिखट भुरका' व 'मवाळांचा आळणी दूधभात' हे उल्लेख माडखोलकर केसरीसंस्था सोडून भारत-सेवक-समाजात गेले, त्याच्याशी जुळतात. "काळ घालवितो 'काव्यविनोदांत'" या चरणात माडखोलकर 'ज्ञानप्रकाशा'चे 'काव्यशास्त्रविनोद' सदर चालवीत, त्याचा निर्देश झालेला आहे. 'जें जें कांहीं मनांत आलें । पूर्ण तुवां तें सर्वहि केलें' ('मागणें,' *किरण*, पृ. २६) या माडखोलकरांच्या ओळींचे स्पष्ट प्रतिबिंब विडंबनातील 'मनीं आलें तें होइ सर्व पूर्ण !' या चरणात पडलेले आहे. पहिल्या आवृत्तीतील खाजगी वाटणारे, विशेषतः पितृनिधनाच्या संदर्भातल्या २ श्लोकांत आलेले हृदयशून्य उल्लेख' पुढील आवृत्त्यातून गाळले आहेत. आधींच्या संहितेत केलेल्या बदलाची कल्पना खालील कोष्टकावरून येईल :

१ ली आवृत्ती	—पुढील आवृत्त्या
मोठमोठ्यांच्या बसुनि कच्छपांत बने मुत्सद्दी चार आठवड्यांत. घरीं भेटाया थोर थोर येती, तदा येरूला पडे एक खंती ! बाप तापाने तापुनी फणाणा पडे शय्येवर मृत्युच्या उताणा ! होइ तेणें येरुला आडकाठी, म्हणे 'याची बांधीन कधीं ताटी !'	मोठमोठ्यांच्या बसुनि कच्छपांत, बने मुत्सद्दी चार आठवड्यांत ! लिहूं लागे गंभीर 'लेखमाला' 'तीन खंडीं' जाहला 'बोलबाला' !

काळ आला तांतेंडा धांवुनी तों;
(पितृभक्ताला देव मदत देतो!)
पडे दुःखाचें वज्र वर तुटून
येरु मुत्सद्दी डगमगे मुळीं न! १०
मिळे निश्चिंती त्याचिया मनाला,
जोर आला मग राजकारणाला;
तोंच मागुनि दुर्दैव हाणि लाथ,
शिरे येरुच्या बत्तिशी घशांत! ११

'जाहिराती', 'संस्कार', 'वृत्त',
'पोंचा --
हातखंडा लिहिण्यांत होय त्याचा!
'स्फुटा' वरतीं जों टाकणार हात—
तोंच मागुनि दुर्दैव हाणि लाथ!

तसेच 'देशभक्तीच्या आखाड्यात वीर' यातील 'आख्याड्यात' ऐवजी 'अखाड्यात' अशी किरकोळ दुरुस्ती वृत्तसुखार्थ केलेली आहे.

कवितेतला काही भाग गाळल्याने विशेष फेर पडलेला नाही. कारण एकूण तिखटातले थोडे तिखट काढले तरी उरते ते तिखटच असते! या कवितेचे स्वरूप नुसते विडंबनात्मक नाही; ते तीव्र कुत्सात्मक आहे. विडंबित व्यक्तीची संपूर्ण यशोहानी व्हावी, असा तिच्यामागे हेतू आहे. मात्र याचाही उगम गुरुप्रेमातच होता. 'आधुनिक कविपंचक' (पुणे १९२१) या आपल्या ग्रंथात माडखोलकरांनी गोविंदाग्रजांच्या काही कवितांवर जे आक्षेप घेतले होते, ते केशवकुमारांसारख्या गडकऱ्यांच्या परम भक्ताला मानवण्याजोगे नव्हते. 'हातिं बाळाच्या लागतां कुऱ्हाड! जितें राहिल का एक तरी झाड?' हा सणसणीत टोला त्यातूनच दिला गेला आहे. 'अरुण' कवितेचा नकलीपणा वस्तुनिष्ठ दृष्टीने न दर्शवता माडखोलकरांनी छद्मीपणे म्हटले होते, "ब्राह्म मुहूर्तावर भूपाळी आळविण्याचा प्रसंग गोविंदाग्रजांवर बहुधा सगळ्या हयातींत आला नसावा; मग प्रभातशोभेचें वर्णन साधणार कसें?" (पृ. ११९). कवितेतील 'अमुक लोळतसे बिछान्यांत भारी!' या चरणाचा रोख माडखोलकरांच्या या टीकेवरच आहे.[1] माडखोलकरांच्या वर उल्लेखिलेल्या 'मागणें' या कवितेत देवाला उद्देशून 'परि मन अजुनिहि शांत न झालें' असें म्हटले आहे. त्याचेच पडसाद दुमदीत केशवकुमारांनी 'करुणरसा'चा शेवट वरवर प्रासादिक भासणाऱ्या अनुष्टुभात पुढीलप्रमाणे केलेला आहे:—

१. या संदर्भात आ. अत्र्यांनी माडखोलकरांना एके ठिकाणी प्रतिप्रश्नात्मक उत्तर दिले आहे, : "मी एका व्याख्यानांत त्यांना (माडखोलकरांना) उलट असा प्रश्न केला कीं 'गडकरी उशिरां उठत हें तुम्हांला काय माहीत? तुम्हांला काय त्यांचें अंथरूण गुंडाळायच्या कामावर कोणी नेमलें होतें?"—*संपूर्ण गडकरी*–'प्रस्तावना', पुणे १९६७, पृ. १४१.

देवा तो विश्वसंसार राहूं द्या राहिला तरी,

परी कारुण्यमूर्तीला द्याच या मोक्ष लौकरी !

उपरोधाचा गाळीव अर्कच जणू या अंतीच्या द्विपदीत साठवलेला आहे.[1]

हास्यरस : खूप मोठा आव आणून व इतरांची उत्सुकता पराकोटीला नेऊन शेवटी साहित्यसागराच्या तळातून एक 'तुटके सुनीत' वर घेऊन येणाऱ्या शाहीर-पाणबुड्याचे नाट्यपूर्ण चित्रण यात केलेले आहे. दुसऱ्या श्लोकातील शेवटच्या चरणातले 'राही' हे क्रियापद पुढे २ ऱ्या आवृत्तीपासून 'राहे' असे केलेले आहे. हा बदल शैलीची समता राखण्यासाठी केलेला दिसतो.

सुनीतासारख्या छोट्या आवाक्याच्या काव्यप्रकाराला काव्यलेखनाची बहादुरी मानणाऱ्या (बहुधा रविकिरणी) संप्रदायाची यात थट्टा केलेली आहे. रत्नाकराच्या तळाशी कोणाला काय मिळाले, हे सांगण्याच्या ओघात "दैवें लाभत 'वैजयंति 'ही कुणा' असा उल्लेख करून कवीने आपल्या गुरूचा, गोविंदाग्रजांचा गौरव साधून घेतला आहे. 'संपे संशयकाल मूठ उघडे भांडार सारें फुटे' हा प्रासादिक चरण शैलीच्या दृष्टीने लक्षवेधक आहे. त्यात 'विरूं लागले संशयजाल ! संपत ये विरहाचा काल', 'स्वर्गीचें भांडार उघडलें', 'फुटलें भांडार', 'कुणी उघळली मूठ' हे बालकवींच्या 'अरुण', 'फुलराणी', 'संध्यारजनी' यांसारख्या कवितांतील शब्दप्रयोग एकरस होऊन गेलेले दिसतील. नाट्यपूर्ण निवेदनाने आशयाची शीग वाढवीत नेऊन अखेर 'ओम् फस्' करण्याचे विनोद-तंत्र केशवकुमारांना किती अचूक साधलेले होते, ते या कवितेवरून दिसून येते :

मेलेले मुडदेहि ताठ उठले तात्काळ गर्तेतुनी

दातांच्या कवळ्या 'सुनीत' वदुनी हांसावया लागल्या !

हे शेवटचे चरण, रासवट शब्दांनी हास्योत्पादक प्रसंगाचे मूर्तिमंत चित्र रेखाटण्यात केशवकुमारांचा किती हातखंडा होता, ह्याचा पुरेपूर प्रत्यय पटवतात.

१. माडखोलकरांची या कवितेत केलेली निर्दय कुचाळी त्या काळच्या गडकरी-भक्तांना फार रोचक वाटली होती, असे श्री. कृ. रा. परांजपे हे केशवकुमारांचे सहाध्यायी सांगतात. माडखोलकरादी रविकिरण संप्रदायी मंडळी स्वतःला आगरकरपंथी कट्टर सुधारक म्हणवीत असत. पितृनिधनामुळे माडखोलकरांना संन्याशाप्रमाणे क्षौरादी धर्मविधी करावे लागून तत्त्वच्युती पत्करावी लागली होती. त्यामुळे 'भली खोड मोडली' या जातीचे दुष्ट समाधान गडकरी-भक्तांना झाले होते. केशवकुमारांच्या 'करुणरसा 'त तेच मुखर झालेले होते.

वत्सलरस : या विडंबनात ८ दिंड्या आहेत. त्यांतून दोन संतकवींच्या¹ भेटीचे मासलेवाईक वर्णन करण्यात आले आहे. प्रथम सलगीने सुरू झालेल्या या भेटीचे पर्यवसान अखेर एकमेकांच्या उरावर बसण्यात होते. उभय संतकवींच्या बाळलीलांचे तपशील विलक्षण खुलावटीने वर्णन केलेले आहेत. होता होता 'नको वर्णन तें! करा कल्पनाच!' असा हास्यस्फोटक धक्का देऊन कवीने वात्सल्याची भरती आवरली आहे.

बीभत्सरस : एका कवीची प्रथम पत्नी दुर्दैवाने मरण पावते. शोकावेगात तो 'तिच्या नावाची घेउनियां माळ। क्रमिन आतां मी कसाबसा काळ!" असे ठरवून पुनर्लग्न न करण्याची प्रतिज्ञा करतो. पण लग्नाचा मोसम येताच लटपटतो. अखेर मृतपत्नीच्या स्वप्नदृष्टांतातील तथाकथित आज्ञेनुसार तो लग्नाची पुनरावृत्ती करतो. अशा 'भीष्म' कवीचे उपहासपूर्ण शब्दचित्र यात रेखाटले आहे. ७ व्या कवितेतील 'दुजा आहे का असा जगीं जेठी' हा १ ल्या आवृत्तीतला चरण 'समाजाची नच त्यास लाज खोटी!' असा दुसऱ्या आवृत्तीपासून बदलण्यात आलेला आहे.

लेलेशास्त्र्यांच्या प्रस्तावनेत सदर कवीचे 'प्रियागुणस्मरणीबहादर' असे छद्मी वर्णन आहे. विदर्भातले एके काळी गाजलेले कवी प्रा. ना. के. बेहेरे यांचे 'स्मरणी' (पुणे, १९१५) हे प्रथम पत्नीच्या निधनावरील काव्य आहे. त्याला रे. टिळकांची प्रस्तावना आहे. प्रथम पत्नीच्या निधनानंतर थोड्याच दिवसांत, 'स्मरणी'त व्यक्त झालेल्या भावना बाजूस राहून, प्रा. बेहेरे यांचे पुनर्लग्न घडून आले. बेहेरे यांची 'स्मरणी' ही काव्यकृती आणि पुनर्लग्नाची प्रत्यक्ष कृती

१. प्रा. म. वा. धोंड यांनी उपरिनिर्दिष्ट व्याख्यानमालेत ही संतकवींची जोडी म्हणजे ह. भ. प. पांगारकर व नरहरशास्त्री खरशीकर यांची असावी असें सांगितले. लेलेशास्त्र्यांनी २ऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत 'वत्सलरसाच्या डोहात डुंबून शुंडाग्रांनीं बाललीला करणारे वृद्ध-तरुण वाङ्मयमातंग' असा उल्लेख केलेला आहे. 'वृद्ध-तरुण' याचा अर्थ 'वृद्ध असूनही तरुण' असा घेतल्यास वरची जोडी जमेल असे वाटते; पण जोडीतला 'एक वृद्ध व एक तरुण' असा अर्थ केल्यास वरील जोडी जमेलसे वाटत नाही, खरशीकरशास्त्री हे काव्यरचना करण्यासाठी प्रसिद्ध नसल्यामुळे त्यांना यापैकी एक मानता येणार नाही, असा अभिप्राय म. म. पोतदारांनी व्यक्त केला. ही जोडी पांगारकर व गोविंदसुत (चिंचाळकर) अशी असू शकेल, असे एका जाणकारांनी सांगितले.

यावरच केशवकुमारांचा कटाक्ष आहे. प्रा. बेहेरे यांना गोविंदाग्रजसंप्रदायाच्या लोकप्रियतेचे वैषम्य वाटत असे.[1] तसेच काही काळ ते 'केशवसुत' (वडिलांचे नाव 'केशव' असल्याने) या नावाने कविता करीत असत.[2] आपल्या उभय काव्यदैवतांशी अशी धृष्ट सलगी करणाऱ्या बेहेऱ्यांवर केशवकुमारांचा राग होता. या कवितेच्या रूपाने त्यांनी त्याला वाट करून दिलेली दिसते. इतर अनेक कवितांप्रमाणे याही कवितेचा शेवट महा मिस्किल आहे. तो असा :

दिसो कोणा 'बीभत्सरस' हि यांत,
प्रेमगंगा परि असे आंत गुप्त !

रौद्ररस : यात कवींचे छायाचित्र घेण्याचा प्रसंग आहे. त्या वेळी अग्रमान कोणाचा, यावर लठ्ठालठ्ठी सुरू होते; सारे शाहीर 'पद्य' सोडून 'गद्या'वर व मग 'गद्य' सोडून 'गुद्द्या'वर कसे येतात, याचे खुमासदार वर्णन त्यात आहे. एकीकडे वृत्तपत्रीय प्रसिद्धीबद्दलचा आशाळभूतपणा आणि दुसरीकडे स्वतःला व्यास, वाल्मीकि, कालिदास म्हणवून घेणारा अहंकार या कविप्रवृत्तींचे दर्शन त्यात विदारक रीतीने घडते. 'एका सरस्वतीभवनातील अध्यक्षपदासंबंधी जी रणे' माजली होती, त्याचा उल्लेख लेलेशास्त्र्यांनी केलेला आहे. त्यातल्या एकूण सुरावरून श्री महाराष्ट्र शारदामंदिरातील अनंततनयादी कविमंडळींची थट्टाच या कवितेतही अभिप्रेत दिसते.

अद्भुतरस : यात अनेक कविप्रवृत्तींचा उपहास साधलेला आहे निरक्षर पत्नीला कवयित्री बनविणे, काव्यगायनाच्या संधीसाठी टपून बसणे, 'सुनीत' सारख्या शब्दांवर रणे माजविणे, इतरांच्या शिष्यत्वाला 'नक्कल' ठरवून स्वतः मात्र 'अहो रूपम् अहो ध्वनिः'चा पाठपुरावा करणे, विश्वबंधुत्वाचा शाब्दिक आव आणून पायापलीकडे न पाहण्याइतके संकुचित राहणे या कवि-प्रवृत्ती अद्भुत नव्हेत काय, असा केशवकुमारांचा रोकडा सवाल आहे.

कारकुनीचा छाप कपाळीं।...तरि दास्याची करी टवाळी

या कडव्यांतील 'कारकुनीचा' हा शब्द तिसऱ्या आवृत्तीपासून 'गुलाम-

१. ना. के. बेहेरे, *मोत्यांची माळ*–'भूमिका', मुंबई १९३०, पृ. २९.
२. 'कवि व कवितादेवी' ही प्रा. बेहेऱ्यांची कविता 'केशवसुत' या नावाने (*काव्यरत्नावलि*, व. २९ अं. ६ (जून १९२१)) प्रसिद्ध झालेली होती, तर पुढे दोनच महिन्यांनी त्यांची 'आशेची निराशा' ही कविता 'ना. के. बेहेरे' या नावाने प्रसिद्ध झालेली आहे (*काव्यरत्नावलि*, व. २९ अं. ८ (ऑगस्ट १९२१)).

गिरिचा' असा बदलेला आहे. त्या शब्दाचा रोख यशवंतांवर असावा. ते कारकून होते, पण 'दास्या'चा निषेध करणाऱ्या त्यांच्या 'गुलामाचें गाऱ्हाणें' आणि इतर शाहिरी कविता त्या काळी गाजल्या होत्या. पहिल्या आवृत्त्यांमधील 'कारकुनी'चा उल्लेख अनंततनयांना उद्देशून असावा.

शांतरस : बुद्धीचे 'अरबी' समुद्र, स्फूर्तीच्या गिरण्या, शाहिरांची कंपूशाही, काव्याची साप्ताहिकी पैदास, वेचव सु (शु) नीतांचे भुंकणे यांसारख्या गोष्टी बंद झाल्या तरच वाङ्मयविश्वात 'शांतरस' येईल असा निर्वाळा या कवितेत देण्यात आलेला आहे. 'बुद्धी'बरोबर 'अरबी समुद्र' आणि 'स्फूर्ती'बरोबर 'गिरण्या' या विरोधी कल्पनासूचक शब्दांच्या सन्मुखविन्यासामुळे या वर्णनाला खुमारी आलेली आहे. 'सुनीता'तील 'सु' पुढे कंसात 'शु' घालून त्याला भुंकण्याच्या क्रियेशी जोडण्यात केशवकुमारांच्या चवळ कोटिबाजपणाची चुणूक दिसते. 'काव्याची साप्ताहिकी पैदास' हा उल्लेख 'ज्ञानप्रकाशा'च्या साप्ताहिक पुरवणीला उद्देशून केलेला दिसतो.

कवि आणि चोर : महाराष्ट्र-साहित्य-सम्मेलनाचे १२ वे अधिवेशन श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या अध्यक्षतेखाली १९२७ साली पुण्यास भरलें होतें. अत्रे म्हणतात, "त्या संमेलनाच्या निमित्तानें कांहींतरी गंमत करावी म्हणून 'कवि आणि चोर' नांवाचें एक लहानसें खंडकाव्य मीं लिहिलें. तें माझे मित्र 'विजय प्रेस'चे मालक आणि 'रत्नाकर' मासिकाचे चालक श्री. अनंत सखाराम ऊर्फ आप्पासाहेब गोखले यांनीं छापून प्रसिद्ध केलें. हें खंडकाव्य मीं माझ्या स्वतःच्या नांवानें प्रसिद्ध न करतां बाबूराव भाऊराव कोढितकर[1] या टोपणनावानें प्रसिद्ध केलें." (*कऱ्हेचे पाणी* खं. १, पृ. ३३२). त्यानंतर १९३० सालच्या 'झेंडूच्या फुलां'च्या २ऱ्या आवृत्तीत ते समाविष्ट झाले. द्वितीयावृत्तीच्या प्रस्तावनेत लेखकद्वयांनी केलेल्या '...दुसरा कोणी एक मुंबईत एका बँकेवर डल्ला मारून नांव बदलून दूरच्या एका गावीं ग्रंथकर्तृत्वाच्या आसनावर अधिष्ठित होऊं लागतो तोंच त्यास चतुर्भुज होण्याचा प्रसंग येतो' इ. उल्लेखावरून या खंडकाव्याचा उगम तत्कालीन सत्यघटनेत दिसतो. तो तसा असो वा नसो, कवींच्या वाङ्मयचौर्यावर मर्मभेदक प्रहार करणारे हे खंडकाव्य सरस वठले आहे यांत शंका नाही.

या खंडकाव्याचा कथाभाग असा आहे : एका काळोख्या रात्री कवी आपल्या काव्यसमाधीत दंग असताना चोरी करण्याच्या मिषानें एक चोर तिथं येतो.

१. 'बाबूराव' प्र. के. अत्र्यांना आणि 'भाऊराव' त्यांच्या वडिलांना म्हणत, तर अत्रेघराणे मूळचे 'कोढित'चे म्हणून आडनाव 'कोढितकर'.

त्याला आपला धाकटा बंधू मानून कवी उभयतांमधला समानधर्म त्याला असा पटवून देतो :

सोनियाचे दागिने चोरसी तूं
कल्पनांचे शिणगार मी परंतू !
हिऱ्यामोत्यांवर सदा तुझा डोळा,
शब्दमौक्तिक मी सदा करित गोळा !

दोघांच्या चौर्यकर्माच्या पर्यवसानात कसे वैधर्म्य आहे, हेही कवी त्याला सांगतो. काव्यकीर्तीचा सवंग रस्ता दाखवून तो रामदासाच्या खड्या तात्त्विक ठेक्यात त्याला उपदेश करतो,

"धन्य तें चौर्य जाणावें अब्रू जें जगिं वाढवी,
धिक् धिक् चौर्य मित्रा, जें नांवलौकिक घालवी !"

पण चोराला काही तो उपदेश रुचत नाही. तो स्वतःच्या मार्गाने जाऊन कैदेत खितपत पडतो. तिथे कवीचे न ऐकल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप होतो. कैदेतून सुटल्यावर 'त्राहि मां नरकात् घोरात् सद्गुरो !—' असे म्हणून तो कवीला शरण जातो. कवी त्या 'शर्विलकाच्या मस्तकीं हस्त' ठेवून तोंड भरून आशीर्वाद देतो. त्यानंतर चोराची आणि खण्डकाव्याची सुखान्तिका केशवकुमारांनी अशी केली आहे :

पुढें कवनलेखनीं कुशल चोर तो जाहला,
स्वतंत्र-कृतिचा कवी म्हणुनि मान्यता पावला !
'चतुर्भुज' न जाहला फिरुनि त्यापुढें तो जरी,
करी कवननिर्मिती करचतुष्टयें तो तरी !

केशवकुमारांनी खंडकाव्यातील पद्धतीनुसार पण हास्यानुकूल होईल असा वृत्त-पालट केलेला आहे. 'चतुर्भुज होणे' 'करचतुष्टये' काव्य निर्मिती करणे, चोराने चोरपावली येणे व चोरून आत पाहणे, त्याच्या मनांत चांदणे असणे यांसारखे भाषेचे खेळही अनेक आहेत. आख्यानकाव्याचा आभास निर्माण करणारे 'पां', 'बारे', 'अगा', असे शब्द आहेत. 'लेखकू', 'दुजें किम्' 'कीर्ति-झेंडा' यांसारखे विचित्र म्हणून हास्योत्पादक शब्दप्रयोगही कित्येक आहेत. श्रीधर-महिपतीच्या ओवीचा आणि पंडितकवींच्या श्लोकांचा ढंग हुबेहूब साधलेला आहे. रामदासी रचना तर केशवकुमारांच्या अंगीच लागलेली आहे. 'धन्य ते गायनी कळा' व 'यत्न तो देव जाणावा' यांच्या सळमिसळीतून 'धन्य तें चौर्य जाणावें—' इ. अनुष्टुप बनविला आहे, तर महत्त्वनिर्देशात्मक (emphasis साठी) रामदासी पुनरुक्तीचे पडसाद पुढील ओव्यांतून साभिप्राय उमटविले आहेत :

...भय न धरावें कवीनें । लाज न धरावी कवीनें
तरीच तयातें विमानें । नेतील स्वर्गी ।
धन्य कवी, धन्य चोर । धन्य डाकू दरोडेखोर,
काव्य सर्वांना आधार । हस्तकौशल्य दावाया ।

असे जुन्या कवींचे अनुकार या खंडकाव्यात अनेकानेक आढळले, तरी त्या कवींवर केशवकुमारांचा कटाक्ष नाही, त्यांचा कटाक्ष कवींच्या चौर्यप्रवृत्तीवर आहे.

या खंडकाव्याला जे 'एकच वाक्य' म्हणून प्रास्ताविक जोडले आहे, त्याचा कटाक्ष मात्र समकालीनावर आहे. त्या प्रास्ताविकाचे लेखक विद्वद्वर्य 'जडजंबाल' म्हणजे प्रा. श्री. नी. चापेकर. ते संस्कृतप्रचुर घाऊक प्रस्तावनाकार होते आणि प्रस्तावनांचा शेवट ते हटकून ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानाने करीत. प्रास्ताविक 'एकच वाक्य!' (१०० शब्दांचे!) हे 'हृदयतरंग पु. २' या अनंततनयांच्या कवितासंग्रहाला 'तटस्थाचे विचारतरंग' म्हणून चापेकरांनी जी ४९ पानी प्रदीर्घ व अवडंबरयुक्त प्रस्तावना लिहिली आहे, तिचे चपखल विडंबन आहे. या प्रस्तावनेचा चापेकरी शेवट कसा होता, ते पाहिल्यास हे स्पष्ट होते. तो शेवट असा आहे :

"शेवटीं, श्री परमेश्वरकृपेनें कविमित्र रा. "अनंत-तनय" यांचा काव्य-व्यासंग दीर्घकालपर्यंत अखंड चालू राहो व त्यांच्या विशुद्ध काव्यप्रतिभामय "हृदय" सागरांतील अनेक सुखद शीतल "तरंग" महाराष्ट्रवाचकांचें मनो-विनोदन व मनःशिक्षणरूपी मंगल व मानास्पद कार्य सदा नवोत्साहानें करीत राहोत अशी मनःपूर्वक इच्छा प्रदर्शित करून, सत्कविमुकुटमणी श्रीज्ञानेश्वरांच्या मंगलमय पसायदानाच्या सुप्रसिद्ध व सदा तेजस्वी उक्तीच्या सिद्धिदायक अवतरणानें ही प्रस्तावना पुरी करितों.

दुरितांचें तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो
जो जें वांच्छील तो तें लाहो । प्राणिजात."

प्रस्तावनांचे शेवट पसायदानाने करण्याचा संकेत सार्वत्रिक असला, तरी चापेकरांचा तो खास विशेष होता.[1] 'एकच वाक्या'त पसायदानाची अशी टिंगल केल्यामुळे चापेकर भडकले. अत्र्यांनी आठवण सांगितली आहे :—"एका व्याख्यानात ते (चापेकर) अतिशय संतापून म्हणाले कीं, प्रत्येक वेळीं मी शेवटीं

१. स्वतःच्या 'सुवर्णचंपक' (१९२८) या कवितासंग्रहाला जोडलेल्या 'भावो-द्गारा'त, तसेच पद्यमणिमाला (१९२६) व गद्यमणिमाला (१९२६) या संपादित पुस्तकांच्या प्रस्तावनांत चापेकरांनी अंती 'पसायदान' मागितलेले आहे.

संतांचें 'पसायदान' आणतों म्हणून हा अत्रे माझी थट्टा करतो. मग 'पसायदान' म्हणायचें सोडून मी काय 'गॉड सेव्ह दि किंग' म्हणूं म्हणजे या अत्र्याचा आत्मा संतुष्ट होईल" ('मी विडंबनकार कसा झालों.' परिशिष्ट ३, पृ. १५८) 'एकच्च वाक्या'त 'बिंदुस्रावी' हा टीकाक्षेत्रात गाजलेला शब्द योजलेला आहे. तो शब्दही चापेकरीच आहे. 'तटस्थाचे विचारतरंग' या प्रस्तावनेतच त्यांनी 'अल्प स्वल्प रचना करणारे होतकरू कवि, कीं ज्यांना त्यांच्या रचनेच्या गुळगुळेपणामुळें, **बिंदुस्रावी कवि** असें नांव देणें अगदींच अस्थानीं होणार नाहीं असे कवि' असे स्पष्टीकरण करून योजला आहे. (पृ. ४०). तेथेच कविशैली-विषयी लिहिताना "रचनेची पुष्टि—भरीवपणा व सकस बांधेसूदपणा' नसेल तर कविता 'एखाद्या अशक्त व फिकट सौंदर्यवती स्त्रीसारखी क्षीणशक्ति व अनुकंपार्ह होते' असे चापेकरांनी म्हटले आहे. 'सुश्लिष्टशब्दावगुंटित मौक्तिकप्रवाळमिश्रित सुवर्णमुद्रिकेसमान', 'पथ्यकारक', 'क्षीणशक्ति' यांसारख्या 'जडजंबालां'च्या शब्दप्रयोगांचे मूळही यातच शोधता येते.

'कवि आणि चोर' या शीर्षकानंतर जे 'ब्रह्मवाक्य' दिले आहे, त्यात गडकरी-छाप अर्थशून्य अनुप्रास साधण्याच्या लकबीची थट्टा केली आहे. या ब्रह्मवाक्यावरील टीप १ ल्या आवृत्तीत अशी होती : "सदरहू ब्रह्मवाक्याचा पुढील काव्यार्शी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाहीं हें सांगावयास पाहिजे काय?" ती तिसऱ्या आवृत्तीपासून बदलली आहे. ती अशी : "सदरहू ब्रह्मवाक्याचा सुसंगत अर्थ लावून देणारास—पण वाचकांना बक्षिसाची लालूच दाखविणें बरें नाहीं." श्लोक ७ मधील 'तेथलें दृश्य' ऐवजी 'आंतलें दृश्य' व श्लो० ९ मधील 'उघडले ग्रंथ' ऐवजी 'त्याचिया ग्रंथ' असे किरकोळ फरकही झालेले आहेत, पण ते नगण्यच होत.

या खंडकाव्यातील आख्यान जसे सर्वसामान्य विनोदी पातळीवर रोचक वाटते, तसा प्रस्तावनेचा भाग नाही. तो वाङ्मयीन प्रवृत्तीवर भर देणारा आहे. तरीसुद्धा चापेकरलक्षी विडंबनापलीकडे या प्रास्ताविकालाही एक सर्वसामान्य पदर आहे. 'चार शब्द' म्हणून ऐसपैस शब्दबंबाळ प्रस्तावना खरडणाऱ्या, ऊठसूट संतवचने वेठीस धरणाऱ्या पढिक पंडितांचा उपहास म्हणूनही तो आस्वादिता येतो.

[illegible] : या विडंबनगीताचा उपहासविषय 'संग्रामगीतां'चा साचेबंदपणा हा आहे. 'मोहोरममधील मर्दुमकी'त वीर-विडंबन होते; यात कारुण्य-विडंबन आहे. कोणत्या तरी वीराच्या मृत्यूचे अंगावर शहारे आणणारे वर्णन करायचे, त्याच्या निधनाने झालेला हाहाःकार कथन करायचा आणि 'यापुढे अमूक कोण करील? तमूक कोण करील?' असा विलाप करीत त्याच्या पराक्रमांचे वर्णन

करायचे, हे अशा ऐतिहासिक विषयांवरील विलापिकांचे ठरलेले तंत्र होते. केशवकुमारांनी, धारातीर्थी देह ठेवणाऱ्या ऐतिहासिक वीराऐवजी हिंदुमुसलमानांच्या दंग्यात चुकून गारद झालेला पठाण नायक बनविला आणि आपल्या कवितेचा विषय वेगळ्या पातळीवर नेला. "हा कोण इथे पडलेला ? 'कादरखां काबुलवाला'।" हे पालुपद उच्चारताच "हा कोण इथे पडलेला। गोकलखां लढनेवाला" ह्या माधव कवीच्या 'गोकलखां' कवितेच्या ध्रुवपदाचे ध्वनी तावडतोब उमटतात.[1]

"धिप्पाड देह हा अडवा। पसरला सहा अन् फूट !" अशा धेडगुजरी पण हास्यस्फोटक शब्दांत त्या धूडाचे वर्णन सुरू होते. त्याच्या मृत्यूने उडालेल्या हाहाःकारात "तो शरबत पीतां पीतां। दचकेल मधेंच अमीर !" असा नाट्यपूर्ण चटकदार चरण येतो. अचेतनांनाही पाझर फोडायचे नि शोकाकुलतेच्या उदात्ततेची सीमा गाठायची, असा शाहिरी संकेत ठरलेला होता; केशवकुमारांनी त्याचे केलेले विडंबन म्हणजे हास्यानुकूल कल्पकतेचा अप्रतिम नमुनाच आहे :

"ते हेरतचे अक्रोड
ते बदामपिस्ते गोड—
रडरडुनी होती रोड
अल्बुखार अंबुनि गेला।"

या तथाकथित वीरमरणामुळे केवढे बहुमोल नुकसान होणार होते, हे सांगताना उभी केलेली "तो हिंग काबुली आतां। विकणार यापुढे कोण ?" अशी प्रश्नालंकारांची फलटण हीसुद्धा शाहिरी सांकेतिकतेचीच थट्टा आहे. त्यातील 'यापुढे कोरून कालिंगडे कोण खाईल आणि सुरमा घालून नयनांचा नूर कोण सजवील ?' इ. प्रश्नांतून जे शब्दचित्र उभे राहते, त्यावरून केशवकुमारांची निरीक्षणशक्ती कशी सूक्ष्म होती हे दिसून येते. हा व्याजविलाप चालू असताना पंचनाम्यासाठी डगलेवाले नगररक्षक येतात. तेव्हा कवी इशारा देतो,

१. येथे एक गोष्ट नमूद करण्याजोगी आहे. अनंततनयांनीही 'उद्धव' या चालीवरच 'गोकल्का बापू है ये'। शब्द आजि कर्णी घुमती' या चरणाने प्रारंभ होणारी 'गोकल्का बापू है' या शीर्षकाची कविता रचलेली आहे. तसेच 'रावबाजींचे राज्यदान !' या एकाच शीर्षकाच्या अनंततनय आणि माधव यांच्या ऐतिहासिक विषयावरच्या कविता आहेत. (पहा :— *हृदयतरंग*, पु. २, शक १८४२ (१९२०), पृ. ७७-८४, *कवि माधव यांची कविता*, १९३५, पृ. १७०-१७६),

जा, पळा,—पंचनाम्याला
तो आला डगलेवाला,—
अडकाविल कीं साक्षीला,
मग म्हणाल 'पुरता भंवला। कादरखां काबुलवाला?'

अशा रीतीने व्यवहाराची टांचणी लावून नाटकी कारुण्याचा फुगा फोडला आहे.

त्या काळीं शोकाकुलतेची शीग गाठणारी व महाराष्ट्राच्या जिव्हाग्री खेळणारी अती गाजलेली कविता म्हणजे गोविंदाग्रजांची 'राजहंस'. केशवकुमारांच्या मनात तर तिने कायमचेच घर केले असेल, हे सांगायला नको. अर्थात तिचेही पडसाद या विडंबनात उमटलेले आहेत. विशेषतः शेवटच्या कडव्यातील "करूं नका गलबला अगदीं। झोपला असे हा वीर! जन्मांत असा पहिल्यानें। पहुडला शांत गंभीर!" या ओळी वाचताच "करूं नका गलबला अगदी। लागली झोंप बाळाला॥ आधीच झोंप त्या नाही।" इ. चरणांचे शब्द आणि सूर कानांत निनादू लागतात. सारांश, संग्रामगीतांच्या विरोधी भक्तीपोटी जन्म पावलेल्या विडंबनाच्या विलापवळशांना पीळ भरता भरता त्यात गुरुभक्तीचे धागेही नकळत गुंफले गेले आहेत, यात शंका नाही.

मम बाबाची ती आबा : ही कविता प्रा. श्री. नी. चापेकर यांच्या 'सुवर्ण-चंपक' (पुणे १९२८) या कवितासंग्रहातील 'आधुनिक कवींचा आरसा' या कवितेला प्रत्युत्तर म्हणून लिहिली गेली. तिचा कटाक्ष चापेकर आणि त्यांचे कवित्व यांवर आहे. ही कविता 'झेंडूच्या फुलां'च्या आजवरच्या आवृत्त्यांतून समाविष्ट झालेली नव्हती. 'पठाणक्लब' मार्फत 'पांचजन्याङ्क' (एप्रिल १९२९) म्हणून जो विशेषांक निघाला होता[1], त्यात 'कवि तोच' हे कविनाम देऊन ती प्रथम प्रसिद्ध करण्यात आलेली होती. 'कवि तोच' म्हणजे केशवकुमारच. केशवकुमार आणि चापेकर यांची जुगलबंदी जुनीच होती. 'एकच वाक्य' या 'कवि आणि चोर' या खंडकाव्याला जोडलेल्या प्रास्ताविकाविषयी वर लिहिलेच आहे. हे खंडकाव्य पुण्यास भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाच्या निमित्ताने रचले गेले होते व त्या संमेलनात झालेल्या काव्यगायनाच्या कार्यक्रमात केशव-कुमारांनी भाग घेतला होता. (*म० साहित्य-संमेलन १२ वे अधिवेशन समग्र अहवाल*, पुणे १९२७, पृ. २९). ज्या कवींचे आपण विडंबन केले, त्यांचे पुढे आपल्याशी चांगले संबंध प्रस्थापित झाले असे सांगून आचार्य अत्र्यांनी म्हटले

१. अधिक माहितीसाठी पहाः—स. गं. मालशे, 'पांचजन्याङ्क', *साहित्य-सहकार*, ऑगस्ट १९६९, पृ. ३४–३७.

आहे, "...मला मुळींच क्षमा केली नाहीं, असे एकच कवि होते. ते म्हणजे प्रा. श्री. नी. चापेकर.....चापेकरांना प्रत्येक शब्दामागें 'सत्' आणि 'सु' चें टोपण घालण्याचें विलक्षण वेड होतें. त्याचें 'सदंगि माझ्या सत्कोट। सत्पगडीचा वर थाट' असें विडंबन केल्यामुळें ते माझ्यावर फारच भडकले! एकदां तर चापेकरांची मीं फारच गंमत केली. पुण्याच्या 'नगर वाचनमंदिरां'त एका कोजागिरीच्या रात्रीं 'मराठी काव्य' या विषयावर माझें व्याख्यान होतें. अध्यक्ष-स्थानीं स्वतः प्राध्यापक चापेकरच होते. कारण तेच वाचनमंदिराचे अध्यक्ष होते. मी माझ्या व्याख्यानांत मराठी भाषेमधील निरनिराळ्या भिकार काव्यांचे नमुने सांगून श्रोत्यामध्यें भयंकर हंशा पिकवला. ते नमुने कोणाचे तें मी श्रोत्यांना मुळीं सांगितलेंच नाहीं. अध्यक्षीय खुर्चीवर प्रा. चापेकर भयंकर चेहरा करून बसले होते आणि मनांतल्या मनांत मजवर दांतओठ खात होते. कारण मी माझ्या व्याख्यानांत श्रोत्यांना सांगत असलेले भिकार कवितेचे बहुतेक सर्व नमुने त्यांच्याच काव्यामधले होते! पुढे शेवटीं शेवटीं तर चापेकर माझ्यावर इतके चिडले की, 'एकावली' नावाच्या एका काव्यांत त्यांनी मला 'डुक्कर' अशी शिवी हांसडली!" ('मी विडंबनकार कसा झालों?', परिशिष्ट ३, पृ. १५८ पहा.) ही शिवी म्हणजे चापेकरांची 'नरसूकर' ही कविता. तीत तत्कालीन अन्यांचे कुत्सित वर्णन आहे. कविता अशी :

> काळा क्रूर कभिन्न देह सुचवी चित्तांतली कृष्णता ।
> ताडाच्या सम शुष्क, उंचि तशि ती उद्दाम उन्मतता ॥
> भूतांच्या दशनांपरी विकटशी निस्तेज दंतावली ।
> भासे हा नररूप सूकर खरा, याची नको सावली ॥

(*एकावली*, पुणे १९३३)

'मम बावाची ती आवा' या कवितेचा कर्ता 'कवि तोच' म्हणजे केशव-कुमारच! याचे कारण 'सदंगि माझ्या सत्कोट' इ० 'सत्'ची जी थट्टा या आठवणीत सांगितली आहे, ती याच कवितेत आहे. चापेकरांच्या 'आधुनिक कवींचा आरसा' या कवितेत आधुनिक कवींना दूषणे लावली आहेत. त्यात संस्कृत शब्दांचा दुस्वास आणि गांवढळ शब्दांचा हव्यास, असे एक आहे. चापेकरांनी ते पुढील शब्दांत मांडले आहे :

> प्राकृत – कविजन – तिटकारा । हाच आमचा डांगोरा
> 'माता' शब्द न मज ठावा । 'मम बावाची ती आवा'
> संस्कृत भाषेचा हेवा । दावि 'खरा न रुचे मेवा' ॥

चापेकरांच्या चालीचे अनुकरण करून आणि ध्रुवपदासाठी त्यांचाच एक चरण

उचलून केशवकुमारांनी चापेकरांना अगदी चारीमुंडे चीत करून टाकले आहे. 'सुवर्णचंपका'ची पाकळी न् पाकळी खिळखिळी केली आहे! प्रारंभीच 'वाचकांस विज्ञप्ति' आहे, तीत 'सद्वाचक' शब्द येतो, तो विडंबित झालेला आहे. चापेकरांच्या गद्यपद्य-लेखनात 'सत्' व 'सु'चा सुळसुळाट असे. 'दिवाळी' या केवळ चार चरणी कवितेत 'सद्वृत्त', 'सद्रंग', 'सत्कृति' आणि तत्सम 'सस्नेह' असे चार शब्द येतात. या लकबीची थट्टा केशवकुमारांनी अशी लीलया केली आहे :

सद्वाचक हो, सत्कवि मी । सद्भावच मम सत्कवनीं
सत्सुंदर मम सद्भाषा । सन्मानसिं मम सद्आशा
सदंगि माझ्या सत्कोट । सत्पगडीचा वर थाट

शिवाय 'सन्नारी' हा शब्द योजून त्याची टीपेत फोड दिली आहे आणि 'सद्आशा'वरील टीप देऊन 'सत्'चे अगदी सद्विडंबन घडवून आणले आहे. चापेकरांच्या कवितेतील कित्येक चरणांना मुरड घालून ते त्यांच्यावरच उलटवले आहेत. कवितासंग्रहाच्या प्रस्तावनारूप 'भावोद्गारां'ना ओकायला लावले आहे. 'कशास वृत्तें हीं सकल। वाटोळ्याहुनि आम्हीं गोल' हे चरण 'वाटोळ्याहुनि आम्हीं गोल। नर्मदीय जडजंबाल' असे, चापेकरांचे 'जडजंबाल' हे विडंबित नाव चतुराईने योजून हास्यास्पद ठरविले आहेत.

'मम बाबाची ती आबा' कवितेच्या ४ थ्या स्तबकातील अनेक निर्देशांचा संदर्भ 'सुवर्णचंपक' हा चापेकरांचा संग्रह चाळल्यास सहज लागतो. त्या संग्रहात होळी, दिवाळी, मकरसंक्रमण या सणांवर कविता आहेत. केशवकुमारांनी निर्देशिल्याप्रमाणे ईश, शारदा, गणेश यांना 'वंदनें' आहेत. 'मनाची आर्तता' या नावाचे 'आर्तिपंचक' आहे. 'स्वनितक षट्क' म्हणून सहा सुनीतांचा एक गुच्छ आहे. 'भिल्ल युवा' नावाची कविता आहे. 'नाट्यार्चीं आंबट सारें। कविन- मज येतें सारें' यातली 'आंबट सारें' म्हणजे 'हॅम्लेट नाटकाचें सार' व 'ऑथेल्लो नाटकाचें सार' या चापेकरांच्या कविता. 'द्वेषाग्नीचा मनिं वणवा' व 'कन्नडकूपिं जसें पाणी' हे चरण जसेच्या तसे उचलून वेगळ्या संदर्भात उभे केले आहेत, 'बिंदुस्रावी', 'अनुस्यूत', 'व्युत्पन्न' इ. श्रीकृष्ण-टांकसाळीतल्या खास शब्दांचाही 'फन्ना' उडविला आहे. शेवटच्या स्तबकात शिळ्या रांजणा-तल्या 'पसाय' पाण्यासह चापेकरांच्या अर्थहीन 'प्रस्ताव'नांचा छद्मी उल्लेख केला आहे. 'वक्ता मी टेंपरवारी। प्राध्यापकता मिरविं तरी!!!' यामध्ये चापेकर डेक्कन कॉलेजात प्राध्यापकी करीत होते, त्याचा निर्देश आहे. 'हीच रहस्योद्ग्राहकता' हा संदर्भ रा. प्र. कानिटकरांनी उल्लेखिलेल्या प्रा. चापेकरांच्या

'रहस्योद्ग्राहक पद्धती' वरील व्याख्यानांशी जोडता येतो. ('कविपरिचय'; सुवर्णचंपक, पृ. ६).

एकंदरीत ही कविता चापेकरांच्या मूळ कवितेशी आणि त्यांच्या 'सुवर्णचंपक' या काव्यसंग्रहाशी बरीच बद्ध आहे. त्यामुळे अतिशयोक्तीचा खळाळत जाणारा विलास जसा केशवकुमारांच्या अन्य विडंबनांत आढळतो, त्याचा येथे अभाव आहे. सद्विडंबनासारखे स्थळ हा अपवाद. हे सद्विडंबन, 'कुत्रे अहो' सारखे संबोधन, 'शिळ्या रांजणीं। 'पसाय'–पाणी'सारखा 'जडजंबाला'ला लगावलेला सजड टोला हीच काय ती इथे विनोद दृष्ट्या जमेची बाजू आहे. 'कुटल्या वक्त्रीं तिज वाहूं ?' या चरणातल्या हास्याला ग्राम्यतेचा वास आहे. चापेकर ही व्यक्ती, तिची विशिष्ट कविता व कवितासंग्रह, तत्कालीन साहित्यविश्वातील तिचे लब्ध-प्रतिष्ठित स्थान यांची नीट कल्पना असल्याखेरीज या कवितेतल्या खाचाखोचा उलगडणाऱ्या नाहीत. तेव्हा या विडंबनाचे यश मर्यादित स्वरूपाचे आहे, असेच म्हटले पाहिजे.

चांफा : ही व्यक्तिविडंबनात्मक कविता आहे. तीत बी कवींच्या सुप्रसिद्ध 'चांफा' कवितेच्या चालीचे, पालुपदाचे व शब्दकळेचे यशस्वी अनुकरण असले, तरी 'त्या थोर कवितेची कोणत्याही तऱ्हेने बदनामी करण्याचा प्रस्तुत कवितेत प्रयत्न केलेला नाहीं,' हा केशवकुमारांचा निर्वाळा पूर्णपणे खरा आहे. त्याच-बरोबर "'चांफा' या कवितेला तिच्या नांवावरून विडंबित व्यक्तीचा बोध न होता तर कुणीही हातीं न धरता" (*काव्यविहार*, पृ० १६४) हा माधवराव पटवर्धनांचा अभिप्राय कठोर वाटला, तरी बहुतांशी खरा आहे. 'चांफा' या शीर्षकावरून व 'फांशी अंगीं चंदनउटी। लावी हळदलेप ललाटीं। आणि कांति पीत गोमटी' या वर्णनावरून श्री. नी. चापेकर डोळ्यांसमोर उभे राहावे असा केशवकुमारांचा प्रयत्न दिसतो. मात्र या प्रयत्नाचे यश समकालीनांपुरतेच मर्यादित राहते. कारण श्री. नी. चापेकरांचे साहित्यक्षेत्रातले माहात्म्य आज जवळ जवळ पुसले गेलेले आहे. 'चांफा' कवितेचे वृत्तानुकरण सफाईदार साधले आहे, हे मात्र मान्यच केले पाहिजे.

प्रेमाचें अद्वैत : ह्या विडंबनात सायकलवरून डबल सीट प्रवास करणाऱ्या प्रियकर–प्रेयसींना पोलिस आपल्या कायद्यानुसार हटकतो, त्यावर प्रीतीच्या अद्वैतीकायद्यान्वये 'शरीरे दोन असली तरी आमची मने एक आहेत' असे उत्तर प्रेमवीर देतो. पोलिसाला ते काही पटत नाही, त्याला चिरीमिरी पटते आणि त्यांची सुटका होते–अशी खास पुणेरी लघुतमकथा गोविलेली आहे. 'प्रेमाचें अद्वैत' या नावाचे श्री. विठ्ठलराव घाट्यांचे एक सुनीत आहे, पण ते येथे लक्ष्य

नाही. येथे माधव जूलियनांच्या कवित्वातील आशय व अभिव्यक्ती यावरच कटाक्ष आहे. श्री. विठ्ठलराव घाट्यांनी "सायकलीवरून लकडी पुलाशी जाणारी (माधवरावांशी) तोंडदेखला डाव खेळली" (*दिवस असे होते*, पृ. ३६१) असेही म्हटले आहे. तेव्हा याही कवितेचा संदर्भ माधव जूलियनांच्या जीवनाशी जोडता येईल, असे वाटते.

मा. जूलियनांच्या शब्दांचे आणि वर्णनांचे विडंबन केल्याच्या खुणा यात जागोजाग आढळतात. लैला-मजनू, बटाऊ-मोहना या इष्काच्या मुशाफिरांचा उल्लेख फारशी वातावरणाला पोषक आहे. गर्दीची तमा न धरता पायचाकीवरून जाणारी तरुणी त्यांच्या कवितेत भेटते. उदा. 'पायगाडीवर बसुन सरळ ताठ। काढ गर्दीतुन काढण्यात वाट ॥ ('रागिणी–विधवा', *स्वप्नरंजन*, पृ. ६८). 'जनानी पायचाकी' हा उल्लेख 'पडे घाटावरी तीची जनानी पायचाकी' ('अधिष्ठात्री', *गज्जलांजलि*, पृ. १३) असा येतो. 'चकर्व्यात', 'भुर्भूरतां', 'कवटाळुनी', 'पर्वानगी' अशी निभृत स्वरांना गाळून उच्चारानुसारी लेखनपद्धत, 'सांसाटती' हा नामधातू, 'अन्'चा उठवळ प्रयोग, 'मांसल'सारखे नासिक्य-लेखन, इ. मा. जूलियनी लकबी येथे आढळतात. 'पायचाकी', 'धूरचाक्या', 'नामचक्री', असे भाषाशुद्धीच्या चळवळीनुसार आलेले शब्द योजलेले दिसतात. मा. जूलियनी टांकसाळीतील अनेक नाणी इथे चलनी केलेली आहेत. उदा:

केशवकुमार	माधव जूलियन
धूरचाक्या	केव्हां त्या वड–बोगद्यांतुन पळे ती धूरचाकी नवी
	(*विरहतरंग*, श्लो. १०५)
रुस्तुमी	हुशार धूर्त रुस्तुमी ('कमाल')
	दाखवा ही रुस्तुमी ('भ्रांत तुम्हां—')
	धन्य रुस्तुमी ('कुणी काय बांधिले')
बेडरी	बेडर, निष्पाप, मनोवेधक—('कुमारी पिरोजा')
कंदील	मज कन्दील परन्तु अन्धुक ('श्यामा–रजनी')

'भुर्भूरतां वायुमाजी बटा' यासारख्या वर्णनाची 'अलकाशीं तव वायु खेळतां' ('श्यामारजनी'), 'कुरळी तुझी बट ये पुढें निटिलावरी' ('सानुली'), 'केस कुरळे लोचनीं तव बहार' ('रागिणी विधवा') 'पुढले आंखुड केस थोडके कुरळे क्रीडातुर। तरङ्गति वाऱ्यावर भुरभुर' ('कौमार्यस्मित') अशी बरीच स्थळे मा. जूलियनांच्या कवितांतून येतात.

मा. जूलियनांच्या प्रेमगीतातला नायक प्रायः भीरू, बुजरा, स्वतः पुढे पाऊल न टाकणारा असतो, तर नायिका धीट, वर्चस्व गाजवणारी, पुरोगामी वृत्तीची

असते. या कवितेतही नायिकाच कर्तीकरविती आहे. तीच पायचाकी चालवीत असून नायक तिच्या आधाराने 'पिन्'वर खडा आहे. तेथून तिच्या केसाचा 'कामीनिया' तो मध्यमवर्गीय चोरट्या वृत्तीने हुंगीत आणि चाखीत झाहे. उतारावर ती वेगाने 'पावले' मारते तेव्हा तो भयाने किंचाळतो. 'हटा बाजुला' ह्या पादचाऱ्यांना उद्देशून तिने केलेल्या दरडावणीला तो भाग्यवंतांना लाभलेला कृपाप्रसाद समजतो. बेडर प्रेयसी आणि भावुक प्रियकर अशी ही जोडी माधव जूलियनांच्या प्रेमकल्पनेचे विडंबन करण्यासाठी चित्रित झालेली आहे.

ही कविता प्रथम 'यशवंत' मासिकात (जानेवारी १९३०) सटीप प्रसिद्ध झालेली होती. दुसऱ्या आवृत्तीपूर्वी (दसरा १९३० पूर्वी) तिची रचना झालेली असूनही ती त्या आवृत्तीत अंतर्भूत झालेली नव्हती. तिसरीत टीपा गाळून तिचा अंतर्भाव झाला. कवितेच्या ५ व्या स्तबकातील 'मवाली' शब्द, मासिकातील संहितेत 'मवाळी' असा होता व त्यावर 'हे मुंबईच्या टांकसाळीतलें नाणं आहे' अशी टीप होती. आणखी काही गमतीच्या टीपा अशा :

पावलें : पेडलें

रुस्तुमी : या शब्दाचा अर्थ अद्यापि आम्हाला कळत नाही.

बटा : या ठिकाणीं 'जटा' हाही पाठ एका जटापाठी मित्रानें सुचविला आहे.

हुकम्डर : करड्या लष्करी सवालाची गांवठी दुर्दशा.

ही एक हास्यकथा आहे आणि तिचे निवेदन सराईतपणे झालेले आहे. नागर–गांवठी, संस्कृत–फारशी अशी शब्दांची खिचडी अवश्य तवढीच आहे. 'जनानी पायचाकी', 'हुकम्डर', 'रुस्तुमी चकर्डे', 'वायुमाजी बटांचे सुर्सुरणे', 'हटा बाजूला असे आज्ञापिणे', 'बेडरी धैर्य', 'चामचंचीतले कांहिसे' या शब्द-संहती उच्चारासरशीच हास्यवलय निर्माण करतात. 'जमाखर्च–जमादार' ही चरणांच्या आरंभीची अचपळ कोटी आणि गावटी 'कंदीला'शी दिव्य 'स्थण्डिला'चे चरणांच्या शेवटी यमक साधून जोडलेले अवखळ नाते यांत विसंगतविन्यासाचीच गंमत आहे. 'किंचाळलो' सारख्या काही शब्दांत जरूर तो अतिस्वर (overtone) आहे. पण 'श्यामले'प्रमाणे कल्पनांची व अति-स्वरांची आतषबाजी नाही. 'पुढें पातलि पोलिसी आकृती!' ही रेखीव पर्यायोक्ती किंवा 'तयाच्या करिं ठेविलें काहीसें!' ही इंगित जेवढ्यास तेवढे व्यक्त करणारी गूढोक्ती अशा सहज साधलेल्या गमतीगमतींनी कथा पुढे सरकत जाते. त्यामुळे विडंबन आणि स्वतंत्र विनोद या दोन्ही दृष्टींनी ही कविता सर्वोत्कृष्ट ठरते.

प्रेमाचा गुलकंद : ही एक पद्यबद्ध हास्यकथा आहे. आशय असा : प्रेयसीचे मौन ही मूकसंमती समजून एक प्रेमवीर तिला रोज गुलाबांची भेट देतो.

सात महिने लोटतात. धीर करून तो विचारतो, 'गुलाब फुकट गेले का?' 'हा काय वृथा आळ!' असे म्हणून ती त्याच्यापुढे गुलकंदाची बरणी आणून देते. त्याला मूर्च्छाच यायची, पण 'एवढा भुर्दंड भरला, तर निदान गुलकंद करायला सोडा', असा व्यावहारिक विचार सुचून तो सावरतो. गुलकंदाच्या [illegible] कसाबसा जगतो! बिंग, भोंड, 'खपणे,' तारांगण दिसणे असे गमतीचे शब्दप्रयोग, 'आळ वृथा हा!' सारखा संवादातला कांगावा, गोंडस विशेषणे मुळात न सांगता कंसाचा केलेला खुबीदार पर्यायी उपयोग, कवीने शेवटी केलेले [illegible] निवेदन आणि धक्कान्तिकेचा विस्मयपूर्ण ढंग यामुळे या काव्यकथेला विशेष रंगत आलेली आहे.

ही काव्यकथाही मा. जूलियनांच्या 'गोड शेवट', (*स्वप्नरंजन*, पृ. २९) या कवितेचे विडंबन असल्याचे प्रा. धोंड यांनी उपर्युक्त व्याख्यानात सांगितले. [illegible]नीही या कवितेला 'कवींच्या अधम भावना व रचना यांचा समाचार' [illegible] गणलेली दिसते. परंतु ह्या कवितेत मा. जूलियनांच्या कवितेच्या [illegible], शब्दकळेचे वा लकबींचे खास विकृतानुकरण केलेले दिसत नाही. [illegible] आणि गुलाबाची फुले एवढ्यापुरतीच दृष्टी केंद्रित केल्यास तिच्या कक्षेत इतर कवींच्या कृतीही येतील. तसेच पाहिले तर मा. जूलियनांच्या वरील कवितेपेक्षा 'निर्यमक सुनीत' (*काव्यविचार*, पृ० ५१ किंवा *तुटलेले दुवे*, सु. क्र. ९) या कवितेशी तिचे नाते अधिक जुळलेसे वाटते. या सुनीताची अंतीची [illegible] अशी आहे: "तो पेटीमधिं मखमली अर्जुनिही निर्माल्य आहे बरें। हीं [illegible] फुलें सुकीच तुजला वाटेल का हें खरें?" 'आळवृथा हा कीं' सारख्या संवादात या द्विपदीचे पडसाद असावेत, असा भास होतो. पण तो भासच. या कवितेवरून मा. जूलियनांच्या कवित्वाची आठवण होण्याऐवजी गोविंदाग्रज-बाल-कवींच्या कवित्वाची आठवण होते. 'चंद्रकांत' वृत्ताचा बाज आणि भाषेचा साज [illegible]पद्धतीचा आहे. 'गुलाब कसले? प्रेमपत्रिका', 'फुलता नजराणा' '[illegible]', 'प्रेमतपश्चर्या' हे भाषेचे प्रयोग त्याच पद्धतीचे आहेत. एकंदरीत [illegible]पणाची सहजपणे रेवडी उडविणारी विडंबननिरपेक्ष कविता म्हणूनच [illegible] पाहणे अधिक बरे.

सारंगीवाला : 'शलाका' (१९२५) या रविकिरण मंडळाच्या कवितासंग्रहात यशवंत आणि गिरीश यांच्या याच शीर्षकाच्या व एकाच वृत्तातल्या कविता प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. यशवंतांच्या कवितेवर १८-१-२४ तर गिरीशांच्या कवितेवर १३-१-२४ अशी तारीख आहे. बहुधा तेव्हाच लिहिलेली व 'उषा' (१ मे १९२४) या संग्रहात प्रसिद्ध झालेली त्याच चालीवरची मा. जूलियननांची

'कौमुदी, विषाद आणि संगीत' या नावाची सारंगीवाल्यासंबंधीचीच कविता आहे. सारंगीवाल्याच्या सुरावटीने झालेल्या भावुक मनःस्थितीचे संस्कारचित्र तिघांच्याही कवितांमधून रेखाटलेले आहे. या त्रयीच्या भावुकतेवर व्यावहारिक पातळीवरचा रोखठोक उतारा म्हणून केशवकुमारांनी 'सारंगीवाला' ही आपली प्रत्युत्तरात्मक कविता रचलेली दिसते. 'मनमोहन! वाजवुनी सारंगी' या गिरीशांच्या कवितेशी तिचे सूर अधिक संवादी आहेत. पण पुढे केशवकुमार व गिरीश यांच्या प्रत्यक्ष व्यवहाराच्या पातळीवरील सुरात सुसंवादित्व आल्यामुळे बहुधा तिसऱ्या आवृत्तीपासून केशवकुमारांचा 'सारंगीवाला' 'झेंडूच्या फुलां'तून उठून 'गीतगंगे'च्या काठावर जाऊन बसला होता. या आवृत्तीत पुन्हा तो 'झेंडूच्या फुलां'च्या बागेत परत आलेला आहे.

एक काव्यप्रकार :— वा. ना. देशपांडेलिखित 'नंदनवन मुकल्यावर' (*आराधना*, पुणे १९५६, पृ. ७१–७२) या लवंगलता छंदातील संवादात्मक, प्रयोगशील काव्यनाट्याचे हे सरस विडंबन आहे. तिथे आदाम व ईव्ह या आदिम जोडप्याला 'तम केव्हां सरे?' असा तात्त्विक प्रश्न पडलेला असतो. इथे धोंडो व गुंडो या दोघा कारकुनांना 'काम केव्हां सरे?' हा व्यावहारिक प्रश्न पडलेला आहे. हास्यास्पद पातळीवर मूळ कृतीचे प्रतिध्वनी उमटविण्याच्या कसोटीला हे विडंबन पुरेपूर उतरते. 'उपहासिनी' (पृ. ६९) या काव्यसंग्रहातून हे विडंबित काव्यनाट्य या आवृत्तीत घेण्यात आले आहे.

अरुण : रंगीबेरंगी, लौकिक-अलौकिक, सरस-निरस उत्प्रेक्षांची माळका असे या कवितेचे स्वरूप आहे. 'अरुण' म्हणजे शंकराच्या चिलमीतून खाली आलेला लाल निखारा किंवा सुरतेची बेसुरत करणारी पुणेरी जोडपट्टी, अशा प्रकारच्या उत्प्रेक्षांचा तीत मीनाबाजार मांडलेला आहे. उत्प्रेक्षांच्या आतषबाजीने कल्पनांचा असा खेळ मांडणे म्हणजे खरी कविता नव्हे, हे सुचविण्याचा यात रोख दिसतो आणि तो 'बालकवीं'च्या 'अरुणा'पेक्षा केशवकुमारांच्या गुरूच्या—गोविंदाग्रजांच्या 'अरुणा'लाच अधिक लागू होणारा आहे. या कवितेत पुणेरी जोड्यांप्रमाणे, शारदामंदिरातील चहापान, पुण्याच्या सभेत होणारी देशभक्तांच्या पगड्यांची वावडी, घोरपडे यांचे दुकान[1] असे खास पुणेरी उल्लेख येतात. गडकऱ्यांच्या निधनानंतर 'एकच प्याला' नाटक प्रसिद्ध झाले. त्याला वि. सी. गुर्जर यांची

१. पुण्याच्या सोमवार पेठेतील हौदानजीक माधवराव हणमंतराव घोरपडे यांचे कापडाचे दुकान होते व त्यांचा नाटकमंडळ्यांशी घनिष्ट संबंध असे, ही गोष्ट तेथे लक्ष्य आहे.

'डिंगळ' म्हणून प्रस्तावना जोडलेली आहे. तिचा प्रारंभ 'कै०—हाय!' असा उद्गारवाचक आहे. त्याची थट्टा 'बच्चा—इ—साक़'वरील टीपेत केलेली दिसते.

कानगुजला : माधव मनोहर यांनी रचलेल्या याच शीर्षकाच्या कवितेचे हे विडंबन आहे. या विडंबनकाव्यावर केशवकुमारांची टीप आहे : 'ते आले जवळी नि कानगुजले—माधवी (नाशिक)' १९३० साली नाशिकच्या वाङ्मय—विहार—मंडळाने नाशिककर कवींचा 'माधवी' नावाचा एक प्रातिनिधिक संग्रह प्रसिद्ध केला होता, त्यात 'मनोहर माधव' या नावावर ही मूळ कविता प्रसिद्ध झालेली होती. कवितासंग्रहाच्या शेवटी दिलेल्या कविपरिचयात 'मनोहर माधव हे एक तरुण होतकरू कवि आहेत' एवढीच कवीची ओळख दिलेली होती. त्या काळी माधव मनोहरादी जे तरुण कवी होते, त्यांच्यावर माधव जूलियनांचा जबरदस्त पगडा होता. 'कानगुजला' हा शब्द माधव जूलियनी टांकसाळीत घडलेलाच आहे.[1] माधव मनोहरांच्या कवितेचा आशय असा : काहीशा आगाऊपणे एकदम हात दाबून सलगीने कानगुजणाऱ्या लोचट प्रेमवीराला एक तरुणी पहिल्या तीन प्रसंगी दाद देत नाही, शेवटी तो पुष्पगुच्छ घेऊन आल्यावरही ती 'आहे गुच्छहि पुष्पगुच्छ!' असे उत्तर देते. प्रेमवीर संतापून निघून गेल्यावर मात्र ती (बहुधा मनाशी) म्हणते,

> ये राहीं लगटून खेटुनि उभा, आलिंगुनी चुंबुनी
> ये काहीं कर तूं गडे! परि आतां ये प्रेमला धांवुनी

मूळ कवितेत ६ + ६ + ६ + २ अशी स्तबके आहेत; विडंबित प्रतिकृती ४ + ४ + ४ + २ असे नेटके सुनीत आहे. प्रिया आणि प्रेमवीर यांऐवजी तीत लेखक आणि त्याची पत्नी यांच्यातले समांतर प्रसंग आहेत. पहिल्या तीन 'कानगुजण्यां'-वरचर लेखकपत्नी, वाढत्या श्रेणीने, आपल्या प्रतिक्रिया एखाद्या कैदाशिणीसारख्या व्यक्त करते. त्यात लेखकाची सभासंमेलने, नाटके, लेखन वाचून दाखविणे आणि संसाराकडे दुर्लक्ष करणे, यांची खरम त आणि सक्रिय उद्धारगत होते.

शेवटच्या कानगुजण्याचे पर्यवसान मात्र असे होते :

> तो आला जवळी नि कानगुजला देऊन कांहींतरी
> तों आलिंगुनि ती म्हणे, "करविल्या केव्हां कुड्या या तरी?"

१. पहा :–"तो स्नेही 'बघ इंदु' *कानगुजला* 'ती रे! पहाशी कुठें'" (*विरहतरंग*, आ. १ ली, १९२६, १२–७९) व 'वेडा जीव निसर्गभक्त असला ध्यावा कसा मंदिरीं। कोणा *कानगुजेल* काय? न कळे कैसा करीं यत्न हा' (*तुटलेले दुवे*, १९३८, सुनीत १८)

लेखकपत्नीचा चढलेला पारा असा व्यावहारिक पातळीवर खाली उतरवून केशवकुमारांनी मूळ कवीच्या भावविवश इच्छापूर्तीवर रामबाण मात्रा दिली आहे. आज माधव मनोहर हे कवीपेक्षा टीकाकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांची मूळ कविता आज कोणी वाचील असे वाटत नाही. तरी पण तिचे हे विडंबन केवळ विनोदी सुनीत म्हणून वाचले तरी मोठे फक्कड वाटते.

कवि आणि कारकून : 'दिवा आणि तारा' या केशवसुतांच्या संवादात्मक सुनीतसदृश कवितेचे या सुनीतात बाह्यानुकरण आहे. 'कवि आणि चोर' या खंडकाव्यातल्याप्रमाणे येथे 'कवि आणि कारकून' यांच्यात बंधुत्व कल्पिले आहे. कारकुनी विश्व आणि काव्यविश्व यांच्यातील साम्य हास्योत्पादक रीतीने मांडून कवीच्या दारिद्र्याचे वर्म शेवटच्या द्विपदीत उघड केले आहे, ते असे :

"मित्रा, हें सगळें खरें," कवि वदे, "तूझ्याप्रमाणें पण—
माझ्या मूर्खपणास ना दरमहा देई कुणी वेतन!"

पत्रें लिहिलीं पण...? : यात प्रेमवेड्या वृत्तीचे सुंदर विडंबन आहे. ते गोविंदाग्रजांच्या 'फुलें वेचिलीं पण...?' ह्या सुनीताच्या बाह्यानुकरणाने साधलेले आहे. गोविंदाग्रजांचा प्रश्न व्याकुळ करणारा, तर येथला हास्योत्पादक आहे. गालिचे पाहायला जमलेल्या 'गोड गर्दी'त एक होतकरू कवी शिरतो. तेथल्या कोणा तरुणीचे त्याला जबरदस्त आकर्षण वाटते. पण ती विद्युल्लतेप्रमाणे सटकते ती कायमचीच! मग तिला उद्देशून तो कविता लिहितो, 'व्यक्तिस्तंभां'तून (Personal Column) जाहिराती देतो. पत्रेही खूप लिहितो. पण त्याच्यापुढे यक्षप्रश्न असतो :—

पत्रें आजवरी तुला खरडलीं त्यांचीं पहा बंडलें—
येथें बांधुनि ठेविलींत !—पण तीं धाडूं कुठें प्रेमले ?

'कवीचीं विरामचिन्हें' : हे गोविंदाग्रजांच्या सुप्रसिद्ध 'विरामचिन्हें' या कवितेचे नीटस बाह्यानुकरण आहे. कवींच्या अपप्रवृत्तींवरच त्याचा रोख आहे. बायकोच्या नावावर कविता पाठविल्यामुळे ती मासिकात हटकून छापून येते, यावर या कवितेत 'अर्धविराम' होतो. हा स्त्रीनाममहिम्याचा प्रयोग मराठी साहित्यविश्वात अधूनमधून यशस्वी झाल्याचा पडताळा अद्यापही येतो, त्यामुळे ही अर्धविरामाची खूण चांगलीच पटते. आपल्या कवितांची नोटेशनचिन्हांसह छपाई करण्याच्या पद्धतीचेही यात सुरेख विडंबन साधलेले आहे. बडोद्याच्या 'प्रो. मौलाबक्षांची चिन्हें' हा टीपेतील उल्लेख विडंबनकाराच्या चौफेर निरीक्षणाची साक्ष पटविणारा आहे.

रोगट कविप्रवृत्ती

कविप्रवृत्तींचा खरपूस समाचार घेणारी केशवकुमारांची विडंबने 'झेंडूच्या फुलां'च्या पूर्वार्धात अनेक आहेत. 'सांग कसे बसले?' हे गोविंदाग्रजांच्या 'सांग कसे बसलों?' या कवितेचे विडंबन आहे. 'कुठें जासी?' हे केशवसुतांच्या 'कोठें जातोस?' या मथळ्याच्या कवितेचे बाह्यानुकरण आहे. 'स–'मध्ये मासिक मनोरंजनात प्रसिद्ध होणाऱ्या कवितांच्या निकृष्टपणावर सरळ टोला हाणलेला आहे. 'फूल, कवि, बाला आणि मासिक' यात कवींच्या प्रेमवेडेपणाचा उपहास असून कंसांच्या गमतीदार उपयोगामुळे त्याची रंगत दुणावली आहे. 'त्याचें काव्यलेखन' ही कविता केशवकुमारांच्या 'हास्यरसा'चे स्मरण करून देणारी आहे. दोहोंतील नाट्यपूर्ण वातावरण निर्माण करण्याचे तंत्र एकाच साच्याचे आहे : 'बसल्या बैठकीत काव्याची दसकडी उडवतो' म्हणून प्रतिज्ञा करून कडेकोट तयारीनिशी एक कवी आपल्या अभ्यासिकेत शिरतो. मंडळींची उत्सुकता शिगोशीग वाढत असते. पण अखेर अपेक्षातिरेकाने उंचावलेली मस्तके खाली येतात आणि रुंदावलेली मुखे पाहण्यालायक होतात. खोलीत कवीचे काव्याराधन चालू नसते; निद्राराधनानंतरचे घोरणे सुरू झालेले असते! या कवितेत 'बऽऽरें' असा अवग्रहयुक्त शब्द असून त्यावर 'या अवग्रहाबद्दल कोणी ताना घेण्याचा प्रयत्न करू नये' अशी सोज्वळ टीप दिलेली आहे. 'मैत्रीचा मृत्यू' (*किरण*, पृ० २१) या मा. जूलियनांच्या सुनीतात 'मित्राऽऽकृती' हा वृथा अवग्रहयुक्त शब्द आहे, त्यावरच याचा रोख दिसतो. 'कवि आणि कवडा' ह्या चुटक्यात कवींच्या वाङ्मयचौर्यावर कटाक्ष आहे. 'डा' प्रत्ययावरील टीप विद्वज्जड टीपापद्धतीची रेवडी उडवणारी आहे. कवींचा प्रेमवेडेपणा, आढ्यता, कंपूशाही, क्षुद्र तंटे, प्रसिद्धीची हाव, काव्यगायनाची हौस, स्फूर्तीचे थोतांड, वाङ्मयचौर्य यांसारख्या वाङ्मयक्षेत्रातील रोगट प्रवृत्तींची टर उडविण्यावरच केशवकुमारांच्या पहिल्या कालखंडातील कवितांचा विशेष भर आहे.

पाहुणे, परिटास, मनाचे श्लोक ही वेगळ्या पातळीवरची विडंबने आहेत. त्यांतून मूळ कवितांचा वा कविवृत्तीचा उपहास अभिप्रेत नाही. विडंबनाचा बाह्य सांचा आदरणीय कवींचा घेतला आहे आणि त्यात वेगळा आशय घालून स्वतंत्र विनोदाचा आविष्कार साधलेला आहे.

पाहुणे : 'दंवाचे थेंब' या केशवसुतांच्या कवितेचे हे यशस्वी बाह्यानुकरण आहे. मूळ कवितेतील बालकाला 'दंवबिंदू' विषयी कुतूहल वाटते, येथे 'पाहुणे' या अजब प्राण्यांबद्दल कुतूहल असते. केशवसुतांची अभिव्यक्तीची तऱ्हा रासवट आहे. ओजस्वी भावनांचा आविष्कार तिला जसा जमतो, तसा

निरागस नाजुक भावनांचा जमत नाही. ते अशा वेळी खडबडीत शब्दांनी, उद्गारवाचकांच्या अतिरेकी वापराने कसाबसा मार्ग काढताना दिसतात. 'दंवाचे थेंब'मधील बालमनाच्या कुतूहलाची केशवसुती अभिव्यक्ती बेंगरूळच आहे. केशवकुमारांना केशवसुतांविषयी कमालीचा आदरभाव वाटत असला, तरी त्यावर मात करून त्यांचा थट्टेखोरपणा जागा व्हावा, इतकी ती विचित्र आहे. 'आईला बाळ्या वदला! कुतुकानें उत्सुकलेला' या चरणांवरूनही त्याचा प्रत्यय यावा. केशवकुमारांनी मूळ कवितेची केवळ चालच उचललेली नाही, तर आता दिलेला चरण, 'देवा रे, मग ती स्फुंदे!' सारख्या ओळीच्या ओळी, अनेक शब्दप्रयोग जसेच्या तसे योजलेले आहेत. तेव्हा केशवसुतांच्या अभिव्यक्तीच्या चमत्कारिक लकबांचे विडंबन येथे अभिप्रेत नसले, तरी ते नकळत झालेले आहे, यात शंकाच नाही. येथे केशवसुती भावविवशतेशी विरोधी असा आशय केशवसुती साच्यात बसविलेला आहे. बाळ्याची कुतूहलपूर्ती करताना केलेले पुढील वर्णन फारच बहारदार आहे :

'बार्गाच्या पेटींतुन गे । पळविती विड्यांचे जुडगे...'
...'हं, हळू बोल–' तनयातें । वर करुनी बोट वदे ते–
'कावळे, गिधाडें, घारी । बाळा रे, जेथुनि येती,
खोकला ताप हीं दुखणीं । आपणांस येती जिथुनी;
तेथुनीच आले येथें । हे छळवाया आम्हांतें ।'

मनाचे श्लोक : या कवितेत रामदासी श्लोकांच्या साच्यातून सामाजिक अवगुणांचा उत्कृष्ट उपहास साधलेला आहे. रामदासांचा 'सदा' हा लाडका शब्द येथे वारंवार भेटतो, 'मना सज्जना'सारखी संबोधने भेटतात व त्यांच्याच जोडीने 'मना सद्गृहस्था', 'अरे मन्न'सारखी स्वनिर्मित संबोधनेही येतात. 'सदा श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें' हा सबंध चरणच येथे मुळातून उचलून आणलेला आहे व त्याच्या जोडीने 'कधीं ना तरी सोडिजे शांतवृत्ती', 'मना, चीटपंथें कधींहीं न जावें', 'स्वतांचें न कांहीं जगीं वाळगावें', 'विचारी मना, त्वां न खर्चीत जावें' हे, अस्सल रामदासी वाटावे असे, अर्थान्तरन्यास योजलेले आहेत. भाषेच्या जुन्या धाटणीत मध्येच 'स्वयंटाक'सारखा भाषाशुद्धीच्या टांकसळीतला शब्द घुसविला आहे. गांभीर्याचा फुगा मधूनच फुटावा आणि रामदासी खड्या बोलांचे प्रतिध्वनी ओळीओळींतून उमटत राहावे, अशी ही खुबीदार योजना आहे. व्याजगांभीर्याची रंगत सतत कायम राखण्यात या कवितेचे मर्म साठवलेले आहे.

परिटास : 'पांखरा, येशिल कधिं परतून?' या रे. [illegible]कांच्या अतिप्रसिद्ध भावगीताचे बाह्यानुकरण करून परिटाच्या धंद्यातील [illegible] अतिशय

खुमासदार रीतीने वर्णन केले आहे. सर्वसामान्यांच्या अनुभवातला आशय, चित्रमयी, टसठशीत कल्पनाशक्ती आणि अल्पाक्षरी, नीटस अभिव्यक्ती यांचा संगम या कवितेत झालेला आहे. रे. टिळकांच्या मूळ कवितेतील चटका लावणारी व्याकुळता आणि विडंबनातली हास्यकारक अत्युक्ती यांतील विरोधामुळे या विडंबनाला वेगळीच खुलावट लाभते.

'झेंडूच्या फुलां'च्या पहिल्या भागातील 'वधुवरांना काव्यमय अहेर' ही कविता प्रासंगिक आहे. विनोदाच्या दृष्टीनेही ती उजवी नाही. 'सिनेमा नटाप्रत' आणि 'अहा, तिजला चुंबिलें असें यानें!' ह्या कवितांकडे पुढील भागातील 'द्विभाषिक राज्याचीं गाणीं' किंवा चारोळ्या यांच्याप्रमाणे विनोदार्थी रचना म्हणूनच पाहिले पाहिजे. त्यात कोणी व्यक्ती विडंबित झालेल्या असल्यास त्याची खूण आता पटण्यासारखी नाही.

'झेंडूच्या फुलां'च्या पहिल्या आवृत्तीमधील विडंबनांची कक्षा काहीशी संकुचित होती. तिचा रोख कविवर्गापुरताच होता. द्वितीयावृत्तीत जी भर पडली, तीमधील टीकेचा कटाक्ष विशिष्ट कवींपेक्षा सर्वसामान्य कविप्रवृत्तींवर आणि काव्यदोषांवर अधिक होता. या आवृत्तीमधील 'पाहुण्यां'चे थेर, व 'मनाच्या श्लोकां'मधील सामाजिक विकृती किंवा तिसऱ्या आवृत्तीतील 'परिटा'ची करामत कमीअधिक प्रमाणात सर्वसामान्य माणसाच्या परिचयातली होती. विषयांची ही विविधता आणि व्यापकता पुढे थोडीफार चालू राहिली. थोडीफार म्हणण्याचे कारण शेवटी राजकारणाच्या आखाड्यात त्यांना पुन्हा निराळ्या संदर्भात एकारलेपणा आलेला दिसेल.

'बायको सासरी आल्यानंतर—' ही 'परिटास' प्रमाणेच रे. टिळकांच्या 'पांखरास—'च्या चालीवर रचलेली असून तीत रे. टिळकांच्या कवित्वावर कटाक्ष नाही. दोन महिन्यांच्या माहेरवासानंतर बायको परत आल्यानंतरचे एका मध्यम वर्गीय तरुणाचे उल्लू मनोरथ तीत चित्रित केलेले आहेत. शेवटचा मनोरथ व्रात्य पण वास्तव आहे :

> टाकिन आतां सर्व घराचा रंगमहाल करून
> तात्यामाई (आईवडिल) घेतिल दिवसा मग डोळे झांकून.

'एका पावासाठीं—' व 'मोडीसाठीं धांव' यांत सर्वसामान्य माणसाची साध्या-सुध्या गोष्टींच्या अभावी होणारी कुचंबणा जुन्या भक्तिगीतांच्या सारणीतून व्यक्त झाली आहे. युद्धजन्य रेशनिंगच्या काळात पावाची कमालीची टंचाई झाल्यावर 'धाव घालिं विठू आतां' यासारख्या सुप्रसिद्ध अभंगाच्या धर्तीवर 'धांव पाव देवा आतां। देइ एक पाव' असा धावा करून 'पाहिजे तरी सरकारा। तूच

लोगि लाव' असेही सांकडे देवाला घातले आहे! खुर्दामोड दुर्मिळ होताच 'संतपदाची जोड' या अमृतरायांच्या लोकप्रिय पदाची चाल उचलून 'दे रे हरि, दोन आण्यांची मोड। मोडीसाठीं भटकुनि आले तळपायाला फोड!' असे गाऱ्हाणे मांडीत मोडीच्या तुटवड्यामुळे देवाचेच कसे नुकसान होत आहे, ते गंमतीने दाखविले आहे :

> मोडीवांचुनि 'धर्म' थांबला भिकारि झाले रोड
>
> दिडकि कशी तुज देऊ देवा, प्रश्न पडे बिनतोड

दरम्यान अत्रे यांच्या जीवनाचे क्षेत्र बदलले, तसा त्यांच्या विडंबनाचा तोंडवळाच पार बदलला.

राजकीय विडंबनगीते

यानंतरची विडंबने, 'नवकाव्य', 'चारोळ्या' यांसारखे विनोदी चुटके वगळल्यास, एकजात राजकीय आशयाची आहेत. काँग्रेसचे नेते-विशेषतः महाराष्ट्रीय काँग्रेसनेते आणि काँग्रेसच्या राज्यात चाललेले लोकांचे हाल हेच या विडंबनांचे विषय आहेत. नेहरूप्रतिवृत्तापासून म्हणजे स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून भाषावार प्रांतरचनेचे आश्वासन जनतेला मिळाले होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात बहुतेक प्रांतांची तशी पुनर्रचना झाली. पण महाराष्ट्रीय जनतेची मागणी मात्र मान्य होईना. त्यातून संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन उद्भवले. आचार्य अत्रे या आंदोलनाशी एकरूप झाले. महाराष्ट्रीय काँग्रेसनेते प्रथम या आंदोलनात सहभागी होते. पण राज्य-पुनर्रचनामंडळाने संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीला वाटाण्याच्या अक्षता लावल्यावर आणि केंद्रीय नेत्यांनी दमदाटी केल्यावर मराठी काँग्रेस-नेत्यांची भूमिका बदलली. पं. नेहरूप्रभृती नेत्यांपुढे त्यांनी नांगी टाकली. पूर्वीचे बोलणे फोल झाले आणि डोलणे वाया गेले. ह्या प्रक्षोभक विसंगतीमुळे आचार्य अत्र्यांमधील विडंबनकाराला पुन्हा आव्हान मिळाले. आचार्यांनी या काँग्रेसनेत्यांच्या कृती आणि उक्ती त्यांच्यावरच उलटवण्यासाठी विडंबनाचे शस्त्र पुन्हा उपसले.

'झेंडूच्या फुलां'च्या पूर्वार्धातील कवितांचे विश्व साहित्यिक आहे; उत्तरार्धातील कवितांचे विश्व राजकीय आहे. शिवाय सं. महाराष्ट्राच्या आंदोलनाच्या काळात आचार्य अत्रे हाणतेमारते पत्रकार आणि जनतेचे नेते बनलेले होते, पहिल्या काळातले एक बुजरे, तरुण साहित्यिक राहिलेले नव्हते. पूर्वीच्या साहित्यिक थट्टेपेक्षा वेगळी अशी भल्याभल्यांस बट्टा लावणारी थट्टा आता सुरू झाली. पूर्वीची अवगुंठित, खोचक, गूढोक्तीची अभिव्यक्ती आता कमी झाली. 'केशवकुमार' ही टोपणनावाची पडदपोशी त्यांनी टाकली आणि आता ते 'आचार्य अत्रे' या नावाने सरळ सरळ मैदानात खडे झाले. पूर्वीचा त्यांचा पिंड कलावंताचा होता, आता ते प्रचारकाच्या

अभिनिवेशाने भारले गेलेले होते. प्रतिपक्षीयांची यशोहानी करून त्यांची प्रतिमा जनमानसातून सफाचट करणे, हा आताच्या विडंबनगीतांचा उद्देश होता. आता जनतेच्या काळजाला सरळ सरळ जाऊन भिडायचे होते. अंतिम हेतू काहीसा गंभीरच होता. म्हणून या गीतांतली शब्दकळा शापवाणीसारखी परखड आहे.

आचार्यांच्या अंगी व्यंगचित्रकारासारखी रूपविडंबनाची कला जन्मजात होती. कुणाचा मळका पंचा, कुणाचे दाढीचे खुंट, कुणाचे अनेक फ्लॅटस, कोणाचे नाव, कोणाच्या थापा, कोणाचा कोकाकोला, कोणाची शमीवरची शस्त्रे, कोणाचे खोटे अश्रु, कोणाचे संतप्त उद्गार त्यांनी वेठीस धरले आणि हास्यास्पद शब्दचित्रे रेखाटून त्यांची पुरी भंबेरी उडविली

या विडंबनांचे उद्दिष्ट वेगळे असल्याने त्यांचे बाह्यांग वेगळे झाले. इथे चिर-परिचित चालींचा आश्रय घेण्यात आला. ओव्या, अभंग, आरत्या, भूपाळ्या, पाळणे, विडा, भक्तिपर पदे, लावण्या मराठी संस्कृतीत मुरलेल्या आहेत. त्यांची परंपरा शतकांची आहे. क्रमिक पुस्तकांतील कविता लोकांच्या पाठांतरात असतात, तसेच ध्वनिमुद्रिकांनी लोकप्रिय केलेली गाणी त्यांच्या मुखी खेळत असतात. 'शारदे' सारख्या नाटकांतील पदे लोकजीवनात मिसळून गेलेली असतात. प्रभातफेऱ्यांनी लोकप्रिय झालेल्या गझलांचा ठेका जनता लगोलग पकडते. अशाच तऱ्हेच्या चाली अत्र्यांनी राजकीय विडंबनगीतासाठी उचलल्या. त्यांचे तोंड फुटताच तावडतोब हसू फुटते. कधी विरोधी आशय मनात येऊन, तर कधी किंचित शाब्दिक बदल केलेला असल्याने हे काम झटकन साधते. 'बाळा, जो जो रे। कुलभुषणा। दशरथनंदना', या पाळण्याच्या 'बाळाच्या गो गो रे। स्मितवदना। खेरकुलोत्पन्ना रे।' ह्या विडंबनात किंवा 'आई, थोर तुझे उपकार' या जुन्या कवितेच्या 'मंत्र्या, थोर तुझे उपकार' ह्या विडंबनात याचा प्रत्यय पटेल.

मुळाचा प्रतिभास निर्माण करण्यात अत्रे येथेही चांगलेच यशस्वी झालेले आहेत. आरतीचा आभास सहीसही वठवणारे हे चरण—

> जोडुनि हात पुढें शर्मा मिशाळ
> वामांगी शोभतसे नलिनी गोपाळ ('सदोबांची आरती')

ही भुपाळीची तऱ्हा—

> विजार लांडी, हातीं कांकण, शिरीं निळा फेटा।
> चला, उठा, त्या प्रतापसिंहा कडकडुनी भेटा॥ ('घनश्याम बंदरा सदोबा')

अभंगाचा हा अनुकार—

> वरी मोरारजी। धरीतसे छत्री
> भोंवतालीं कुत्रीं। कॉंग्रेसचीं॥

अध्यक्ष ढेबर । चालला मागून
चाली चापलीन । काँग्रेसचा. ('सुंदर ते ध्यान')

'काकाष्टका'तला हा प्रसाद—

आनंदीच्या वियोगाने । केल्या आळंदीच्या गोष्टी
महिन्याच्या आंत एका । परि चतुर्भुज झालां ('काकाष्टक')

संतकाव्याच्या शब्दकळेचा हा प्रत्यय—

देह जावो अथवा राहो,
मंत्रिपदीं तुमचा भावो
कोणी फोडो किती टाहो
म्हणो तुम्हां जोडेखाऊ ! ('आरती भाऊसाहेब हिऱ्यांची')

तांब्यांच्या चरणाचा हा नेमका पडसाद—

मतमोजणि फिरफिरुनी । त्यांत होति फार चुका । ('मंत्री हा जुल्मि गडे')

'बाळ गंगाधर खेरां'चा हा खास 'आत्रेय' किस्सा—

अधेलि आईची । बाळपणीं । चोरिलीस ना त्वां रे ?
अर्धे टिळकांचें । लुबाडिलें । नांवहि त्वां बाळा, रे ! ('बाळा गो गो रे')

'आनंदी आनंद गडे' या चालीवरच्या विडंबनातील हे मार्मिक निरीक्षण—

नऊ महिन्यांच्या 'गर्भवती' । दारुबाटल्या प्रसवीती ॥ ('हातभट्टीचें गाणें')

'पारण्या'च्या निमित्ताने शंकरराव देवांची शोभा करताना दिलेली ही उपमा—

दिसे तोंड कळाहीन । जसा काहीं 'सुका मेवा' ॥ ('पारण्याचें गाणें')

किंवा ही बोचक पर्यायोक्ती—

भाषण ऐकायाला श्रोता नाहिं सभेंत चुकून,
उभे लोक बाहेर स्वागता 'अनवाणी' होऊन ('चव्हाणांना पुणेकरांचा निरोप')

या सर्वांतून अत्र्यांच्या लेखणीचा बहुरूपीपणा दिसून येतो.

पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी अत्र्यांना मनोमनी आदर होता, हे खचित ! त्यांच्यावर तीन गमतिदार विडंबनगीते आहेत. त्यांचे संतत चित्र दोहोंमध्ये येते. पण तेथेही त्यांची टवाळी वा कुचाळी केलेली नाही. नेहरूंनी चंद्रावरून तांदूळ आणण्याची घोषणा केली होती, त्यावर मायदेवांच्या लोकप्रिय चालीवर अत्र्यांनी एक विडंबन रचले आहे, त्याचा शेवट असा आहे :

तांदुळांची शुभ्र वृष्टी
झडकरी करिं, ही विनंती
ना तरी नेहरू करतिल स्वारी तुजवरि धरुन त्रिशूळ ! ('हे चिमण्या चंद्रा').

तसेच हे बालसुलभ वृत्तीने रेखाटलेले निरागस चित्र पहा :

नेहरूकाका घाबरला, घाबरला
दडून मोटारिंत बसला
इतका कां हो रागावतो ?
लाल टमाटो हा दिसतो
नको रे बाबा
चिडका बिब्बा
नेहरूकाका हा हट्टी
ह्याची अमुची फू गट्टी ! ('वाहवा, वाहवा, नेहरू हा')

पण अशी मौज या राजकीय कवितांत अपवादभूत. इथली व्याजोक्तीपर्यायोक्तीसुद्धा जळजळीत आणि विदारकच आहे. उदा०—

मोरया, तुझी गोळि चांगली
वर्मि लागुनी, घेतसे बळी
वृद्ध आणखी, बालकें स्त्रिया
यावरी न ती, करितसें दया ! ('मोरया, तुझें नांव चांगलें')

'हातांत घ्या काळें निशाण', 'होळीवर पोळी', 'अहमदाबाद ! अहमदाबाद' यांना 'विडंबनगीते' म्हणण्यापेक्षा 'विभंजनगीतें' किंवा 'विटंबनगीतें' म्हणणे बरे, त्यातली अभिव्यक्ती संतप्त भूमिकेतून झालेली आहे. 'कोयनेची योजना' डावलली जाते की काय, अशी जी भीती निर्माण झाली होती, तिचे प्रतिध्वनी 'लाविन सुरुंग मी कोयनेला !' ('मोरारजी–विलाप') व 'पैशांवाचुनि अडे कोयना !' ('नवी मोटार') असे उमटले आहेत. अत्र्यांचा डाव्या पक्षांकडे झुकणारा कल 'शमिवरतीं चढला 'भाई'' ('शमिवरचीं शस्त्रें–'), 'परी नाहीं कोणा 'पिटी' (pity) । शिरजोर पक्ष डावा' ('पारण्याचें गाणें') या उल्लेखांवरून दिसून येतो. मंत्र्यांच्या मोटारी आणि लोकांची हलाखी यांचे उपहासपूर्ण विरोधी चित्रण यांत सारखे पुनरुक्त झालेले दिसेल.

श्रेष्ठ दर्जाची शोकात्मिका अतिरिक्त मानवी भावनांचे विरेचन करून माणसाला समतोल मिळवून देते, असे मत ॲरिस्टॉटलने मांडलेले आहे. सुखात्मिका किंवा विनोद हेच कार्य करतो, असे मांडता येईल. विसंगतिदर्शनाबरोबर चिडणे ही एक प्रतिक्रिया झाली. पण तिच्याकडे पाहून आलेल्या चिडीचे रूपांतर हास्यविनोदात करणे ही पर्यायी प्रतिक्रिया होय. अत्र्यांसारख्या विडंबनकाराने हे कार्य मराठी रसिकांसाठी सतत पन्नास वर्षे केले. त्यांनी तरुणपणी केशवसुत-गोविंदाग्रजांच्या परंपरेचा अभिमान बाळगून वाङ्मयीन विपक्षीयांना अस्वली गुदगुल्या केल्या व उत्तरकालात संयुक्त महाराष्ट्राचा कैपक्ष घेऊन राजकीय प्रतिस्पर्ध्यांना

त्राही भगवान केले. तारुण्यात त्यांनी जी वाङ्मयीन विडंबने लिहिली व पुढे जी राजकीय विडंबने लिहिली त्यांच्या स्वरूपात फरक असला, तरी त्या दोन्ही प्रकाराच्या मागचे व्यक्तित्व एकच आहे, त्यामागची भूमिका एकच आहे. ती म्हणजे अन्यायाची चीड. त्यांनी स्वार्थपरतेने, स्वतःचा बोलबाला व्हावा म्हणून इतर कवींची विडंबने केली नाहीत. आपल्या गुरूच्या अवमूल्यनाने त्यांना खरा राग आला होता. त्यासाठी प्रथम त्यांनी विडंबनकाव्ये लिहिली आणि परिणामी मराठी कवितेची प्रकृती निकोप राखली. उत्तरायुष्यात तीन कोटी मराठी लोकांच्या फसवणुकीला वाचा फोडण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले. परिणामी राजकारणातला एक घोर अन्याय दूर होण्यास हातभार लागला.

आपल्या लेखणीच्या लीलांनी दुखावल्या गेलेल्यांना पुन्हा जोडून घेण्याचा अत्र्यांचा नेहमी प्रयत्न असे. संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न संपल्यावर त्यांचे काँग्रेस-नेत्यांबरोबरचे वैयक्तिक संबंध पुन्हा सुधारले होते. 'झेंडूच्या फुलां'च्या दुसऱ्या आवृत्तीचे परीक्षण करताना माधवराव पटवर्धनांनी त्यांचे गुणानुवाद गायिले असले, तरी त्यांची मने अखेरपर्यंत कलुषित राहिली असावी असे वाटते.[1] प्रा. चापेकरांच्या बाबतीतली आपली अतिरेकाची चूक त्यांनी स्वतःच मान्य केलेली आहे (परिशिष्ट ३, पृ० १५८) कै. अनंततनय यांची वाङ्मयीन टर त्यांनी खूपच केली. पण पुढे त्यांच्याविषयींचे त्यांचे ग्रह पालटले होते. 'एका कविमित्रास' (*गीतगंगा*, मुंबई १९३५, पृ० १८) ही त्यांची कविता अनंततनयांना उद्देशून लिहिलेली आहे, कारण तशी टीप पुस्तकात शेवटी दिलेली आहे. या कवितेत त्यांनी अनंत-तनयांच्या काव्याविषयी आदरभावच व्यक्त केलेला आहे. ते अनेक वाद खेळले. अत्रे—माटेवाद, अत्रे—फडकेवाद, अत्रे—वरेरकरवाद, अत्रे—भावेवाद फार गाजलेले आहेत. पण कै. प्रा. माटे यांचे व त्यांचे संबंध पुढे सुधारले. प्रा. फडके यांच्याबरोबरचे दुरावलेले संबंध त्यांनी पुन्हा जुळवून घेतले. पु. भा. भावे

१. माधवराव पटवर्धनांचे व आपले संबंध सलोख्याचे व्हावे, अशी आचार्य अत्र्यांची तीव्र इच्छा होती. म्हणून त्यांनी माधवरावांना आपल्या नाटकाला सन्मानपूर्वक बोलावले व त्यांच्यासाठी पुढच्या रांगेत मधली खुर्ची राखून ठेवली. मग काही कारणास्तव ते जरा बाहेर गेले. दरम्यान अत्र्यांचे एक स्नेही आपल्या मुलासह नाट्यगृहात आले आणि त्यांनी मधल्या दोन जागा अडवल्या. माधवरावांसाठी राखून ठेवलेल्या खुर्चीवर स्नेह्यांचे चिरंजीव स्थानापन्न झाले. तेवढ्यात माधवराव आले. जागा राखून ठेवलेली नाही, असे पाहताच ते तणतणत निघून गेले. असे जुळत आलेले संबंध पुन्हा दुरावले म्हणून अत्रे हळहळ व्यक्त करीत असत.

यांच्याशी त्यांचे सामरस्य कधीच झालेले नसावे पण त्यांच्यातल्या वादाचे मूळ जे वीर सावरकर यांच्याशी अत्र्यांचे सामंजस्य पुन्हा प्रस्थापित झालेले होते. अत्र्यांचा स्वभावच बोलघेवडा आणि भलतुकडा होता. दीर्घद्वेष त्यांच्या प्रकृतीतच नव्हता. त्यांच्याशी थोडा परिचय होताच ते चिरपरिचितासारखे वाटत. कारण प्रौढत्वी शैशव जपणारे ते एक 'आनंदयात्री' होते. 'झेंडूच्या फुलां'च्या या अभ्यासाच्या निमित्ताने त्यांच्या खेळकर आणि खोडकर व्यक्तित्वाचा परोक्ष सहवास जवळजवळ वर्षभर लाभला आणि वेळ खरोखरच सत्कारणी लागला.

आचार्य अत्र्यांनी 'मी कसा झालो?', 'कऱ्हेचे पाणी खं. १' या आपल्या आत्मपर ग्रंथांतून आणि 'उपहासिनी'च्या प्रस्तावनेमधून आपल्या विडंबनाचे रहस्य चांगलेच स्पष्ट केलेले आहे, मग हे नमनाला घडाभर तेल कशाला, असा प्रश्न कोणालाही पडेल. परंतु एक तर लेखक आपल्या लेखनाविषयीच्या सर्वच गोष्टी उघड करील असे नाही.[1] शिवाय असे आत्मपर लेखन म्हणजे मूल्यमापन नसते; शेवटी तो एका व्यक्तीचा दृष्टिकोण असतो. थोर लेखनाला जी व्यामिश्रता असते, त्यामुळे त्याचा अन्वयार्थ दर पिढीला बदलत असतो. अनेक स्तरी आणि अनेक पदरी रंग असणाऱ्या विडंबनासारख्या आत्रेय लेखनाबाबत हा न्याय अधिकच यथार्थ ठरतो.

1. कधी कधी विस्मरणाने वा अनवधानानेही आत्मपर लेखनात घटनांच्या पौर्वापर्याबाबत घोटाळा झालेला असतो. १९२७ सालच्या पुण्याच्या म. साहित्यसंमेलनात 'झेंडूच्या फुलां'च्या वाचनामुळे उठलेल्या वादळाची, समारोपात अध्यक्ष कोल्हटकरांनी केलेल्या निषेधाची व काही वर्षांनी पत्रात अनुकूल अभिप्राय देऊन तो प्रसिद्ध करू नये, असे बजावल्याच्या 'विनोदा'ची हकीगत खुद्द आचार्य अत्र्यांनी दिलेली आहे. (परिशिष्ट ३ रे, पृ. १५७). या हकीगतीतही घोड्यापुढे गाडी जोडण्याचा 'विनोद' झालेला आहे. यात उल्लेखिलेले पत्र या आवृत्तीत आहे (परिशिष्ट १ ले), त्यावरील दिनांक १-१२-२५ असा आहे. म्हणजे पत्रांतील प्रशंसापर अभिप्राय १ ल्या आवृत्तीच्या प्रसिद्धीनंतर त्याच वर्षी मिळालेला आहे. संमेलनाच्या काळानंतरचा नाही. समारोपाच्या भाषणात कोल्हटकरांनी अत्र्यांचा निषेध केला होता, यांत शंका नाही. संमेलनाच्या अहवालात म्हटले आहे, "काव्यगायनाच्या वेळीं झालेल्या 'झेंडूच्या फुलां'वरील वादळाचा उल्लेख करून श्री. कोल्हटकर म्हणाले की, "कल्पना व रचना या दृष्टींनीं तें काव्य चांगलें असलें तरी त्यांत वैयक्तिक निर्देश आल्यामुळें तें त्याज्य वाटतें. व विडंबनकाव्यांत अशा प्रकारचा निर्देश असूं नये. संमेलनाचे वेळीं म्हटल्या जाणाऱ्या कविता अगोदर तपासून घेणें इष्ट आहे." (*म. सा. संमेलन : १२ वें अधिवेशन : समग्र अहवाल*, पुणे १९२७, पृ. २७–२८.)

आचार्य अत्र्यांनी लिहिलेली बहुतेक विडंबनगीते 'झेंडूच्या फुलां'च्या या आवृत्तीत एकत्र केलेली आहेत. त्यांत दोन जातीची फुले आहेत, वाङ्मयीन आणि राजकीय असे त्यांचे भिन्न रंग आहेत. ही भिन्न रंगांची फुले अत्र्यांच्या जीवनातील दोन भिन्न पण अत्यंत महत्त्वाच्या कालखंडांचे प्रतिनिधित्व करतात. कारण हे दोन्ही कालखंड झगड्याचे होते—अत्र्यांच्या दृष्टीने मनस्वी झगड्याचे होते. पहिल्यातला झगडा वाङ्मयीन होता. त्यात आपल्या काव्यदैवतांवर होणारे आघात परतवायचे होते. त्यासाठी त्यांनी आपल्या विनोदबुद्धीच्या साऱ्या शक्ती पणाला लावून, प्रच्छन्न टीकेचा—विडंबनाचा गनिमी कावा वापरून लढत दिली. दुसऱ्या कालखंडात अत्रे केवळ कवी राहिले नव्हते, कृतिकवी बनले होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याच्या रूपाने त्यांना जणू आपल्या जीवनसार्थक्याची समच सापडली होती. हा लढा राजकीय मैदानातला समोरासमोरचा होता. इथे ते नेते आणि पत्रकार होते. तेव्हा त्यांनी जनतेच्या दुःखाला वाचा फोडून काळजाला हात घालणारे तेजस्वी गद्यलेखन केले. प्रतिपक्षीयांच्या शब्दांतला आणि वर्तनातला दुटप्पीपणा दर्शविण्यासाठी ते झणझणीत अग्रलेख लिहीतच होते. त्यांची मुलुखमैदानी व्याख्याने चालूच होती. विडंबनगीतांचा उपयोग आनुषंगिक तोंडीलावण्यासारखा होता. ते काही एकमेव शस्त्र नव्हते. लोकांच्या तोंडी बसलेल्या चालींचा आभास निर्माण केला, की या विडंबनांचे काम भागण्यासारखे होते. म्हणून त्यांच्या विडंबनकौशल्याचा बहुरंगी, बहुढंगी, बहुरूपी आणि अनेक पदरी विलास पाहायचा असेल, तर त्यांच्या पहिल्या कालखंडातील वाङ्मयीन विडंबनांकडेच वळावे लागते.

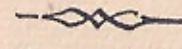
केशवकुमारांनी 'रसिकांना चेतवणी' देताना, माझ्या फुलांचे काहीही करा; रागाने चुरगळलीत तरी हरकत नाही, पण 'तळींचे खोबरें'. खायला मात्र विसरू नकां, असे म्हटले आहे. 'हे तळीचे खोबरे' म्हणजे जन्मजात विनोदबुद्धीचा विलास. विनोदबुद्धीच्या विलासामुळेच 'झेंडूचीं फुलें' एकमेवाद्वितीय ठरलेली आहेत. विडंबनाची निमित्ते कालांतराने विसरली जातात, ती आस्वाद्य राहात नाहीत; पण हे 'तळीचे खोबरे'—विनोदबुद्धी—त्याला स्वतंत्र मूल्य प्राप्त करून देते. यांतल्या पहिल्या कालखंडातील विडंबनगीतांचा विस्तारपूर्वक विचार करून त्यांना हे मूल्य कसे भरघोसपणे लाभलेले आहे, हे यथाशक्ती दाखविण्यासाठीच हा प्रदीर्घ प्रस्तावनेचा प्रपंच केलेला आहे.—या प्रपंचाचे मूल्य रसिकांनी ठरवावयाचे आहे.

स. गं. मालशे

मुंबई, दि. ४ ऑगस्ट १९७२

झेंडूचीं फुलें

समर्पण

बोलूनचालून 'झेंडूचीं फुलें'! यांना वास तरी कसला आणि
रंग तरी कसला? मोहक फुलांच्या सुवासासाठीं हपापलेली
रसिकता या बिनवासाच्या आणि भडक रंगाच्या दरिद्री
आहेराचा कसा स्वीकार करणार? उलट तिच्या
भावनेची कोमलता दुखवल्याचा उद्धटपणा केल्याचें
पाप मात्र पदरीं यावयाचें! तरीपण वाङ्मयाच्या
वरातींत कोतवाली घोड्याप्रमाणें पुढें पुढें
नाचणाऱ्या घोडकवींच्या गळ्यांत सणां-
सुदीचे दिवशीं माळा करून घाला-
वयाला जरी हीं 'झेंडूचीं फुलें'
उपयोगी पडलीं तरी लेख-
काला आपल्या श्रमाचें
सार्थक झाल्यासारखें
वाटेल!

—लेखक

झेंडू - पुस्तक - फार्मसी

('निरंकुशः कवयः' या कुठल्या तरी इसवी सनाच्या कायद्यान्वयें रजिस्टर झालेली)

अनाधिकृत भांडवल—मराठी नियतकालिकांतून, मासिकांतून, पुरवण्यांतून, काव्यसंग्रहांतून आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या व पुढें प्रसिद्ध होणाऱ्या कविता.

☆

Born in 1922 ; Still going strong !

—Johnnie Walker

☆

वाहवा, वाहवा झेंडू हा । सुंदर किततरि खचीत हा !

—मिस् मेरी, मु. भोर

☆

मेल्यावर आमुचे सगळे । उभारतिल दगडी पुतळे
भंवतालीं धरितिल फेर । आज परी करिती जेर !

—आम्ही कोण ! ?

☆

"दे ग माळणी झेंडूचें फूल !"

— चि. सखू वाघमारे

☆

"आहेतच मग फुलें झेंडुचीं !"

—सुधारक महाकाव्य

इ. इ. इ

कवि आणि चोर

[खण्डकाव्य]

एकच वाक्य !

मदीय कनिष्ठसहोदरसदृश कविसुहृद् श्री० केशवकुमार यांच्या सन्मान्य, प्रसादोत्कट व आदरयुक्त विनंतिपूर्वक प्रांजळ आग्रहावरून, यांच्या या सहजरम्य, अव्याजमनोहर व सुश्लिष्टशब्दावगुंठित मौक्तिकप्रवाळमिश्रित 'सुवर्णगुटिके' समान अल्पमोली व बहुगुणी औषधाप्रमाणें किंवा 'त्वरित दान महापुण्य' अशा शीघ्रहितसाधक पुण्याचरणाप्रमाणें असलेल्या या आनंद व उत्साहवर्धक लघुखंडकाव्यास अत्यंत साकल्यानें व विस्तार-पूर्वक-माझ्या पूर्वसांप्रदायास अनुसरून प्रदीर्घ प्रस्तावना न लिहितां, हें काव्य-जरी याचें नांव चमत्कारिक, मोघम व क्षीणशक्ति असलें तरी तें वृत्तवैचित्र्यपूर्ण, पथ्यकारक, सात्त्विक ईर्ष्यायुक्त, मार्मिक, सद्धेतुमूलक व उन्नत मनोरंजनकारक आहे असें सांगून, तसेंच तें बिंदुस्रावी अर्कसुभाषिता-समान क्लृप्तिपूर्ण आहे असें आश्वासून व त्याचें कौतुकयुक्त व उत्तेजनमिश्रित अभिनंदन करून श्रीज्ञानोबारायांच्या प्रेमळ 'पसायदाना'नें तें रसिकांच्या हवालीं करतों.

> आतां विश्वात्मकें देवें । येणें वाग्यज्ञें तोषावें
> तोषोनि मज द्यावें । पसायदान हें ॥ १ ॥
> जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मीं रती वाढो
> भूतां परस्परें जडो । मैत्र जीवाचें ॥ २ ॥ इ०

रविवार
वैशाख वद्य षष्ठी शके १८४९

जडजंबाल

ता. क.—'दोन शब्दां'च्या साळसूद मथळ्याखालीं शब्दसृष्टीची ऐसपैस पोतडी खोलणाऱ्या सांप्रदायिक प्रस्तावनाकारांच्या डोळ्यांत विद्वद्वर्य श्री. जडजंबाल यांच्या या 'एकाच वाक्या'नें झणझणीत अंजन बसेल याबद्दल रसिकांची एकवाक्यताच होईल अशी आशा आहे ?

—*कवि* **केशवकुमार**

कवि आणि चोर

अंतःकरणाच्या अमर्यादित आवारांत बेहद्द ब्रह्मानंदाची बादशाही बदफैली म्हणजेच मायेच्या मोहक मृगजळाची आत्यंतिक उत्कटता! विश्वरूपी भगवंताच्या साक्षात्काराच्या प्रेमळ प्रचीतींतून प्रादुर्भूत झालेलें प्रेम हें संसारसोपानाच्या शेवटच्या पायरीवरील उंबरठ्यावर उभारलेल्या दयेच्या देवळाचा कांचनी कळसच! प्रेमाचा द्वेष, दानाचें चौर्य, विश्वाचें शून्य याच सूत्रत्रयीवर काव्याची उभारणी होते.[1]

. १ .

शा० वि० : काळाकुट्ट नभामधें पसरला अंधार चोहींकडे,
होते घोरत प्राणिमात्र सगळे निद्रेमधें बापुडे;
भीतीनें अगदीं मुकाट बसलीं होतीं घरें देवळें;
विश्रांतीसुख घेत राजपथही होते जरा बैसले.

अनुष्टभ् : या भयाण अशा वेळीं कवी आणिक चोरटे,
राहतील दुजे जागे जीव यांविण कोणते?

शा० वि० : रात्रीची अनुकूल वेळ बघुनी कामास तो एकटा,
चाले वाजवितां न पाउल कुणी रस्त्यांतुनी चोरटा,
घेई चाहुल तो मधूनमधुनी मागेंपुढें पाहुनी,
आकाशीं जरि चांदणें न, तरि तें होतें तयाच्या मनीं!

श्लोक : तों घरांत दिसला कुठल्या दिवा,
थांबला मनिं चपापुनि तेधवां!
शांत विश्व सगळें जरि जाहलें,
कोण जागत अजूनहि बैसलें?

१. सदरहू ब्रह्मवाक्याचा सुसंगत अर्थ लावून देणारास—पण वाचकांना बक्षिसाची लालूच दाखविणें बरें नाहीं!

कामदा : त्यांत आणखी दारही खुलें
बघुनि त्याजला नवल वाटलें!
"धनि विचित्र हा कोण?" बोलला,
"भय न आमुचें काय याजला?"

आर्या : जिज्ञासा उपजे मनिं धाडसवृत्तीहि जाहली जागी;
बोले, "भवानिची ही वेळ नसे मुळिंच दवडण्याजोगी!"

कामदा : जवळ जाउनी चोरपाउलीं
नजर चोरटी आंत टाकली!
आणि तेथलें दृश्य पाहुनी
थक्क जाहला क्षणभरी मनीं!

साकी : दिवा टांगता जळे मधोमध दालनांत चौकोनी,
मेजाव्ररतीं लिहित एकटा गृहस्थ बैसे कोणी;

दिंडी : समिप होते त्याचिया ग्रंथ जाडे,
कागदाचीं आणखी तशीं बाडें;
त्यांत बघुनी सारखा झपाट्यानें
लिहित होता कायसें मुकाट्यानें!
मधुनमधुनी तो गुणगुणे मनाशीं,
हस्तचेष्टाही करी स्वैर तैशी!
आणि मिटल्या ओठांत हंसू येई,
गूढ कसला आनंद तया होई?

साकी : पाल पाहुनी जसा बिचारा विंचू टाकी नांगी;
तसा आमुचा नायक खिळला उभा जागच्या जागीं!
भान विसरला, कार्य विसरला टकमक पाहत राही,
वेळ लोटला असा किती तरि स्मरण न त्याचें कांहीं!

अनुष्टुभ : तिहींचा पडतां ठोका कालयंत्रीं ठणाठणा,
थांबला लेखकू तेव्हां, संपवी जणुं लेखना!

इंद्रवज्रा : निश्वास टाकून बघे समोर
तों आपुला दत्त समीप चोर!
भीती असावी परि त्या कुठून?
"सुस्वागतम्!" त्यास म्हणे हंसून!

शिखरिणी : "बरे आलां," बोले, "कवन इतुक्यामाजि रचिलें,
नसे श्रोता कोणी म्हणुनि मन होतें विरजलें!
बसा, गातों आतां मम कवन हें सुंदर नवें
दुजें किम् शाहीरा जगतिं रसिकांवांचुनि हवें?"

शा० वि० : ओशाळा मनिं चोर होय अगदीं, अन् मान खालीं करी
बोले, "माफ करा, नसे किमपिही मी योग्य मानास या!
आहें मी बदमाष एक जगतीं बोळ्ळनिचाळ्ळनियां,
हेतू दुष्ट अहो, मनांत धरुनी मी पातलों या घरीं!"

कामदा : खद्खदां तदा हांसला कवी
"मग," म्हणे, "तुझी फार थोरवी!
मी तरी तुझा बंधु थोरला!
धर्म एक ना श्रेष्ठ आपुला?"

शा० वि० : "आर्या, हें भलतेंच काय वदतां? उद्गारला चोरटा,
"माझ्या पंक्तित शृंगभंग करुनी कां येउनी बैसतां?"
"मित्रा, यांत न वावगें, कथितसें मी सत्य!" बोले कवी
"चौर्याची मम खाण ही!" वदुनियां ग्रंथांस तो दाखवी!

दिंडी : "सोनियाचे दागिने चोरसी तूं;
कल्पनांचे शिणगार मी परंतू!
हिऱ्यामोत्यांवर सदा तुझा डोळा,
शब्दमौक्तिक मी सदा करीत गोळा!

साकी : "चोरीसाठीं काळ्या रातीं वेष घेउनी काळा,
गल्लोगल्लीं उगाच फिरसी, भय प्राणाचें तुजला!

बघ मेजावर माझ्या पडलें खुलें रत्नभांडार,
लूट तयाची खुशाल करितों, कोण मला धरणार?
एकटाच तूं फिरसी, असती परी आमुचे कंपू,
कुणासही अन् खुशाल आम्ही दिवसाढवळ्या कापूं!
कळपामाजीं येशिल माझ्या जरि तूं काळ्या दोस्ता,
काव्यकीर्तिचा दाविन तरि मी सवंग तुजला रस्ता!
जरी बोलण्यावरतीं माझ्या असे तुझा विश्वास,
हृदयावरतीं कोरुनि ठेवीं तरि हा मम उपदेश!

अनुष्टुभ् : *“धन्य तें चौर्य जाणावें अब्रू जें जगिं वाढवी,*
धिक् धिक् चौर्य मित्रा, जें नांवलौकिक घालवी!”

शा० वि० : च्योराला उपदेश कोठुनि रुचे? वंदून त्या वाग्भटा,
झाला कांहिं न बोलतां हळुहळू तो आपुला चालता;
त्या रात्रीं नृपरक्षकें पकडलें तों हन्त! कोठें तया,
शिक्षा होउनि बंदिवास पुढतीं तो जाय भोगावया!

. २ .

दिंडी : काय इकडे जाहलें वर्तमान,
कवी झाला आमुचा कीर्तिमान!
सुनीतांच्या ओंजळी भरुनि त्यानें
मासिकांचीं व्यापिलीं किती पानें!

खंडकाव्यें लिहिण्यांत हातखंडा,
असा त्याचा फडकला कीर्तिझेंडा!
नांव आलें शेवटीं ‘परिषदेंत’
स्वर्ग तेव्हां राहिला दोन बोट!

आणि तिकडे फोडितो खडी चोर,
यातनेला त्याच्या न मुळीं पार,

द्रव्य नाहीं–अब्रूहि तशी गेली,
उलट हातीं शृंखला अडकलेली!

स्वागता : आठवूनि कितिदां कविवाणी,
स्फुंदुनी मग रडे शिशुवाणी,
"हाय, मूर्ख किति मी हतदैवी,
बोध तो न रुचला मज केवीं?"

अनुष्टुभ् : "धन्य तें चौर्य जाणावें अब्रू जें जगिं वाढवी,
धिक् धिक् चौर्य मित्रा, जें नांवलौकिक घालवी!"

साकी : सहस्र वेळां श्लोक तयाच्या ओंठावर हा खेळे,
सत्य तयांतिल मनीं तयाच्या पूर्णपणें मग ठसलें!
छातीवरतीं हात मारुनी म्हणे, "सोडिला धंदा,
येथुनि पुढती गुलाम होइन मी कवितेचा बंदा!"

. ३ .

शा० वि० : शिक्षेचा सरतांच काळ सुटला तो बंदिखान्यांतुनी,
जाई धांवत भेटण्यास कविला तात्काळ तो तेथुनी,
गेलें अंतर गद्गदून पडतां दृष्टीस वागीश्वर
घाली सत्वर तो नमस्कृति तया साष्टांग पायावर!

अनुष्टुभ् : "त्राहि मां नरकाद् घोरात् सद्गुरो, शरण मी तुला,
कृपेचा वर दे बापा, तूंच आधार एकुला!
"धन्य तें चौर्य जाणावें अब्रू जें जगिं वाढवी,
धिक् धिक् चौर्य मित्रा जें नांवलौकिक घालवी!"

स्वागता : "सत्य हें वच तुझें कविराया,
आज पूर्ण पटलें हृदयीं या!
ठेव त्वत्कर गुरो, मम माथां
ना तरी गति नसे मज आतां!

पृथ्वी : किती दरवडे अगा, अजवरी जगीं घातले,
परी न कवडी उरे; उलट मात्र शिक्षा मिळे !
गुरू न मज भेटला तुजसमान वागीश्वरा,
प्रसाद तरि देउनी मजसि यांतुनी उद्धरा !"

ओवी : काय सांगावें अद्भुत । गुरु जाहले सद्गदित,
शर्विलकाच्या मस्तकीं हस्त । ठेविला तात्काळ पां !
बोले, "चौर्यकर्मविशारदा । तूतें प्रसन्न होवो शारदा,
परि पूर्वीचाच धंदा । अविरत चालवीं !

परवाङ्मयाचीं भांडारें । आपुल्यासाठींच ना बारे ?
खुलीं तयाचीं तुजला दारें । शंका न धरीं !
भय न धरावें कवीनें । लाज न धरावी कवीनें
तरीच तयातें विमानें । नेतील स्वर्गीं !

धन्य कवी, धन्य चोर । धन्य डाकू, दरवडेखोर,
काव्य सर्वांना आधार । हस्तकौशल्य दावाया !"
ऐसें आशीर्वचन देउन । कवी देई प्रेमालिंगन
तें दोघांचें संमेलन । देव आले पहावया !

पृथ्वी : पुढें कवनलेखनीं कुशल चोर तो जाहला,
स्वतंत्र–कृतिचा कवी म्हणुनि मान्यता पावला !
'चतुर्भुज' न जाहला फिरुनि त्यापुढें तो जरी,
करी कवननिर्मिती करचतुष्टयें तो तरी !

ता० क०

गुप्त ही गोष्ट राखावी रसिका, हीच प्रार्थना,
आंतल्या आंत ठेवाव्या कवींच्या गूढ या खुणा !

ॐ शांतिः ! शांतिः ! शांतिः !

कादरखां

मुंबईत आलेल्या हिंदु–पठाणांच्या दंग्यांत गारद झालेल्या एका पठाण वीरास उद्देशून सदरहू 'विलापिका' रचिली आहे.

हा कोण इथें पडलेला ? । 'कादरखां काबुलवाला' ॥ ध्रु० ॥

धिप्पाड देह हा अडवा । पसरला सहा अन् फूट !
पालथे पलिकडे पडले । विक्राळ खिळ्यांचे बूट !
चुणिदार चोळणा आतां । फाटून होय चिरगूट !
बैसला पठाणी बडगा । बाजूला दूर निमूट !
चिखलांत बुडाले कल्ले !
त्यां ओढिति चिल्लेंपिल्लें !—
खिसमीस खिशांतिल उरलें
कुणि मारि तयावर डल्ला । 'कादरखां काबुलवाला !' १

अफगाण–दऱ्यांतिल आतां । डुरकाळ्या फोडिति शेर !
बुरख्यांतुनि कंदाहारी । उडलासे हाहाःकार !
तो शरबत पीतां पीतां । दचकेल मधेंच अमीर !
'क्या हुवा' ओरडुनि ऐसें । बडवितात सगळे ऊर !
ते हेरतचे अक्रोड
ते बदामपिस्ते गोड—
रडरडुनी होती रोड
अल्‌बुखार अंबुनि गेला । 'कादरखां काबुलवाला' २

तो हिंग काबुली आतां । विकणार यापुढें कोण ?
व्याजास्तव बसुनी दारीं । गरिबांचा घेइल प्राण ?
खाणार कोण या पुढतीं । तीं कलिंगडें कोरून ?
सजवील नूर नयनांचा । कीं सुरमा घालुनि कोण ?

रस्त्यावर मांडुनि खाटा
हुक्क्यासह मारिल बाता—
हिंडेल कोण वा आतां
घालून चमेलीमाळा ! 'कादरखां काबुलवाला' ! ३

करूं नका गलबला अगदीं । झोपला असे हा वीर !
जन्मांत असा पहिल्यानें । पहुडला शांत गंभीर !
राहणें जितें, जरि मागें । व्हा दोन पावलें दूर !
हा बसेल मानगुटीला । ना तरी होउनी पीर !
जा पळा–पंचनाम्याला
तो आला डगलेवाला,—
अडकाविल कीं साक्षीला,
मग म्हणाल, "पुरता भंवला । कादरखां काबुलवाला !"

फूल, कवि, बाला आणि मासिक

[एक शोकपर्यवसायी कथा]

दिंडी

कुठें रस्त्यावर कुणीं टाकलेलें
कुणा कविच्या नजरेस फूल आलें;
तडक घेई उचलून करीं त्यातें
(ब्रीद कविचें वेचणें जें दिसे तें!)
तोंच दिसली मार्गांत एक बाला,
(कवि प्रेमाचा नेहमीं भुकेला!)
फूल अर्थात् तिज द्यावयास गेला—
जीभ काढुनि ती फक्त दावि त्याला!
खूप रडला कवि (नेहमींप्रमाणें)
प्रेम–कविता लिहि (तरी चार पानें!)
मासिकाला पाठवी त्याच वेळीं
हाय! तीही साभार परत आली!!

—स

प्रेमें ज्या कविता दिल्या परत त्वां संपादका, धाडुनी,
देतों ताबडतोब पाठवुनि त्या आतां 'मनोरंजनीं'[1]
नाहीं वाटत खेदलेश उलटा आनंद वाटे मनीं,
कीं त्या फाडुनि टोपलींत न दिल्या रद्दींत तूं फेंकुनी[2]

१. कारण त्या तिथें खास छापून येतील. २. हो, नाहींतर काय करता?

पाहुणे

कै. केशवसुतांची ‘दंवाचे थेंब’ ही कविता वाचल्यानंतरच पुढील विनोदी कवितेचें रहस्य लक्षांत येईल.

“कोठुनि हे आले येथें?
काल संध्याकाळीं नव्हते!!—”

पाहुणे पसरले ओटी—
वरि बघुनी आज प्रभातीं

आईला बाळ्या वदला
कुतुकानें उत्सुकलेला.

“दिसती हे कोणी आले
आपुल्याच नात्यामधले!

आई ग! तर वद मातें
कोठुनि हे आले येथें?

तंबाखू पानें खात
कसे पहा बडबडतात!

उघडुनी डबा ग अपुला
राजरोस करिती हल्ला!

बाबांच्या पेटींतुन गे
पळविती विड्यांचे जुडगे!

मौज मला यांची वाटे
होते हे तर वद कोठें?”

“हं हळू बोल—” तनयातें
वर करुनी बोट वदे ते—

“ कावळे, गिधाडें, घारी,
येती हीं जेथुनि सारीं;

डोंगळे, डांस, घुंगुरटीं
बाळा रे, जेथुनि येती;

खोकला, ताप हीं दुखणीं
आपणांस येती जिथुनी;

तेथुनीच आले येथें
हे छळावया आम्हांतें !”

“ राहतील येथें का ते ?
अडवितील का ओटीतें ?

करतिल कां भिंतीवरतीं
ही अशी लाल रंगोटी

जातील कधीं हे आई ?
घरदार न यांना कांहीं ?”

“ नाहीं रे ! ते इतुक्यांत
जाणार गड्या नाहींत !

जोंवरी भीड आम्हांतें
जोंवरी लाज ना यांतें,

तोंवरी असा बाजार
सारखा इथें टिकणार !

चडफडणें बघुनी त्यांतें
असती ते जोंवरि येथें !

टोळधाड कधिं ही इथुनी
जाणार न लौकर सदनीं !”

'जाणार न लौकर सदनीं !'
वदतां गहिंवरली जननी;

पाहुणे मागले स्मरले,
डोळ्यांतुन पाणी आलें.

बहुतेक तयांतिल आतां
जाहले कुठें बेपत्ता !

निगरगट्ट परि त्यांमधला
एक मात्र अजुनी उरला !

सरले जरि बारा महिने
तरि बसे देउनी ठाणें !

"देवा रे" मग ती स्फुंदे
"एवढा तरी जाऊं दे !"

म्हणुनि तिनें त्या बाळाला
तो महापुरुष दाखविला !

एकेक बघुनि त्या मूर्ती
गोठली कवीची स्फूर्ती !

वेडावुनि तयाच नादें
"खरेंच," तो पुसतो खेदें,

"येती हे रोज सकाळीं
परि जाती कवण्या काळीं ?"

आम्ही कोण ?

केशवसुत, क्षमा करा.

‘आम्ही कोण?’ म्हणून काय पुसतां दांताड वेंगाडुनी ?
‘फोटो’ मासिक पुस्तकांत न तुम्ही कां आमुचा पाहिला?
किंवा ‘गुच्छ’ ‘तरंग’ ‘अंजलि’ कसा अद्यापि ना वाचिला ?
चाले ज्यावरतीं अखंड स्तुतिचा वर्षाव पत्रांतुनी?

ते आम्ही–परवाङ्मयांतिल करूं चोरून भाषांतरें,
ते आम्ही–न कुणास देउं अगदीं याचा सुगावा परी!
डोळ्यांदेखत घालुनी दरवडा आम्ही कुबेराघरीं!
त्याचें वाग्धन वापरून लपवूं हीं आमुचीं लक्तरें!

काव्याची भरगच्च घेउनि सदा काखोटिला पोतडी,
दावूं गाउनि आमुच्याच कविता आम्हीच रस्त्यामधें,
दोस्तांचे घट बैसवून करुं या आम्ही तयांचा ‘उदे’
दुष्मानावर एकजात तुटुनी कीं लोंबवूं चामडीं!

आम्हांला वगळा–गतप्रभ झणीं होतील साप्ताहिकें!
आम्हांला वगळा–खलास सगळीं होतील ना मासिकें!

मोहरममधली मर्दुमकी

प्रस्तुत कथाप्रसंग काल्पनिक आहे अशी थाप मारली असती; परंतु त्याची नोंद फौजदारी कचेरीच्या दप्तरीं दाखल असल्याकारणानें, तो सत्यसृष्टींतील आहे हें मुकाट कबूल करावयास हवें. फरासखान्यांतील आमच्या सात दिवसांच्या मुक्कामांत सदरहू कवितेची पैदास झालेली असून पोलिस अधिकाऱ्याच्या परवानगीनें ती आज प्रसिद्ध होत आहे; तथापि तिजमधील बराच भाग हिंदुमुसलमानांमध्यें फाजील सलगी उत्पन्न करण्यासारखा—अतएव, आक्षेपार्ह असल्यामुळें सरकारजमा करण्यांत आलेला आहे. रसिकांना तिचें मूलस्वरूप पहावयास मिळणार नाहीं या विचारानें मनांत राहून राहून वाईट वाटतें, इतकेंच काय तें.

उद्धव—वृत्त

गेल्याच सालचा होता । सण मंगल मोहोरमचा,
कोइबी बात वदण्याचा । दिल चाहिल तें करण्याचा !
बेहोष धुंद पडण्याचा । मजलशी आणि जलशांचा;
हिंदुंचा, मुसलमीनांचा
राष्ट्राचा, सब्र् दुनियेचा,
ऐक्याचा, स्वातंत्र्याचा,
मग एकच झाला गिल्ला । 'हैदोस दुलाबे धूला !'

अंगाला फांसुनि पिवडी । ओढूनियां काळे पट्टे,
जाहले पटाइत वाघ । धर्मवीर कोणी कट्टे,
मागण्या फकीरी सजले । हिंदूंतिल कोणी पठ्ठे,
ताबूत—बांधकामाला,
प्रारंभ चहुंकडे झाला,
बेहोष मिठाईवाला,
रेवड्या पाडण्या बसला । 'हैदोस दुलाबे धूला !'

उगवला दिवस भाग्याचा । या अल्ला, पण रविवारीं !
हकनाक बुडाली सुट्टी । शिरलें हें शल्य जिव्हारीं,
पण इलाज याला कसला । करणि ही खुदाची सारी;
आनंद कांहिं तो और,
क्या कहुं मै तुमकू यार ?
जिव झाला कत्तल–ठार !
अंगांत पीर संचरला ! । 'हैदोस दुलाबे धूला !'

ओळिनें निघाले सारे । थाटानें ताबुत खूप;
बादशाहि वैभव त्यांचें । वर्णिल ना कविचा बाप !
जनगर्दी रस्तोरस्तीं । लागुनी राहिली थाप !
वर माडीच्या सज्जांत,
मी बसलों होतों शांत,
रेवड्या भरून खिशांत,
लावुनी अबीर कपाळा । 'हैदोस दुलाबे धूला !'

आठवलें तों एकाकीं । हूसेन आणखी हासन्
पोटांत कालवुनि आलें । डोळ्यांत पाणि ये टच्कन्
वाटलें काय हृदया अन् । तें सांगुं कसें मी भगवन्
ते स्वार्थत्यागी वीर,
लढवय्ये बेदरकार
मेले कां आतां पार
नामर्द देश हा बनला । क्या हुवा असें या अल्ला !

हा विचार येतां हृदयीं । अंगाची होई आग,
राष्ट्राच्या उजळ यशाला । लागला कसा हा डाग
करकरां दांत चावोनी । मग उठलों मी सावेग,
रेवड्या करीं भरलेल्या
भिरकावुनि सगळ्या दिधल्या,
त्या वर्मि कुणाच्या बसल्या,

मग उडे चहुंकडे गिल्ला । 'हैदोस दुलाबे धूला !'

मी सावध नव्हतों, जेव्हां । मज नेलें चौकीवरतीं,
चौकशी कराया सगळी । मग पोलिस जमले भंवतीं;
मी कोण कोठला म्हणुनी । खोदुनी खोदुनी पुसती,
छातीवर मारुनि हात
राहिलों उभा मी ताठ,
बोलिलों खाउनी दांत,
'जा तुम्हां न डरनेवाला । जाणतों एक मी अल्ला !'

त्या इब्राहीमा जैसा । तो याकुब भ्याला नाहीं,[1]
अव्‌रंगजेबरायाला । कीं जैसा संभाजीही,
तैसाच तुम्हां मी मानी । भय मनीं न माझ्या काहीं !
पाठवा कुठेंही मजला,
कुठल्याहि तुरुंगीं घाला,
होणार न कांहीं त्याला
जो जपे सदा, 'बिसमिल्ला । इल् इलाह या रसुलिल्ला[2] !'

१. कुराण ७-२४-१२१. २. कुराण १२-१-८७

सखे, बोल-बोल-

सदरहू कविता लिहिल्यास पुष्कळच वर्षें झालीं. इतके दिवस ती कवीच्या दप्तरीं पडून होती. ती आज प्रसिद्ध करण्याचें कारण म्हणजे नुकतीच कोठेंतरी एका ज्येष्ठ सत्कवीची सदरहू मथळ्याची व धर्तीची कविता प्रसिद्ध झाली असून ती प्रस्तुत कवितेचें अगदीं अंध अनुकरण होय, हें रसिकांच्या नजरेस आणण्याकरितांच होय. अनुकरण करूं नये असें आमचें म्हणणें नाहीं; पण नक्कल करतांना अस्सलाचा कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख तरी करावा; तथापि, या ठिकाणीं आनंदाची गोष्ट इतकीच कीं, सत्कविमजकुरांनीं आपल्या अनुकरणांत सदरहू कवितेला चारी मुंडे चीत केलें आहे, हें कबूल करणें भाग आहे.

[वसंततिलका]

कां सुंदरी, धरिसि आज असा अबोला?
मीं काय सांग तव गे, अपराध केला?
कां कोपऱ्यांत बससी सखये, रुसून
माझ्याकडे न मुळिं पाहसि गे हंसून?

कां गाल आज दिसती अगदीं मळ्ल,
कीं माझियाच पडली नयनांस भूल!
तोंडावरी टवटवी लवलेश नाहीं,
ओंठावरी दिसत लालपणा न कांहीं!

कां केश हे विखुरले सखये, कपाळीं,
केली न काय अजि वेणिफणी सकाळीं?
भाळीं न कुंकु विलसे, नथणी न नाकीं,
हातांतही न मुळिं वाजति गोठवांकी!

कोठें तुझा वद असे शिणगारसाज,
कां नेससी मलिन हें पटकूर आज?

ठेवूनियां हनुवटी गुडघ्यावरी ही
कां एकटीच बसलीस विषण्ण बाई?

व्हावा तुला जरि असेल पदार्थ कांहीं,
घे नांव–तो मग कुठें असुं दे कसाही,
द्रोणागिरीसह जसा हनुमन्त येई,
बाजार आणिन इथें उचलून तेवीं!

कीं आणसी उसनवार सदा म्हणून
शेजारणी तुजवरी पडल्या तुटून;
वाटून घेइं परि खंति मना न कांहीं,
शेजारधर्म मुळिं त्यां लवलेश नाहीं!

भाडें थके म्हणुनि मालक देइ काय
गे आज 'नोटिस'? परी न तया उपाय!
घेऊन काय बसलीस भिकार खोली,
बांधीन सातमजली तुजला हवेली!

वाटेल तें करिन मी सखये, त्वदर्थ,
संतोषवीन तुज सर्व करून शर्थ!
टाकीं परी झडकरी रुसवा निगोड!
दे सुंदरी मजसि एकच गोड–गोड–

गेलों पुढें हंसत जों पसरून हात,
तों ओरडून उठली रमणी क्षणांत–
"व्हा–दूर–चावटपणा भलताच काय?
स्पर्शूं नका–' कडकडे शिरिं वीज हाय!!

रस्त्यावर पडलेलें विडीचें थोटुक

सदरहू दोन सुनीतें एकाच विषयावर आणि एकाच सुमारास लिहिलेलीं असून तीं शुद्ध शास्त्रीय पद्धतीचीं व स्वदेशी वनस्पतीचीं आहेत याबद्दल सुनीतपंथी शाहिरांकडून शेरा मिळालेला आहे. मात्र तीं रचण्यांत इंग्रजींतील 'सॉनेट' या काव्यप्रकाराची कुचेष्टा करण्याचा कवीचा उद्देश आहे असा समज होऊं न देण्याबद्दल वाचकांच्या दाढीला (असल्यास) हात लावून विनंति आहे.

. १ .

भाजी मंडइंतूनि घेउनि घरा होतों हळू चाललों,
मोठें कामच संपलें म्हणुनि मी चित्तांत आनंदलों.
दारीं वाट असेल पाहत सखी आतां समुत्कंठिता,
होतों डोलत कल्पनेंत असल्या मी चालतां चालतां !

तों रंगेल गृहस्थ एक पुढुनी ऐटींत आला कुणी,
चंदेरी पगडी शिरीं चकचके संजाबही त्यांतुनी.
होता अंगरखा सफेत कळिचा, हातीं रुप्याची छडी,
तोंडीं बारिक छान मानुरकरी होती लवंगी विडी !

जोरानें झुरके मधूनमधुनी मारी—अधाशी जसा,
सोडी धूर मुखांतुनी हळुहळू, नाकांतुनीही तसा,
ओंठाला चटका बसे, मग कुठें आला ठिकाणावरी,
खालीं थोटुक फेंकुनी झपझपा गेला पुढें सत्वरी,

माझी जागृत जाहली रसिकता, मागें पुढें पाहिलें,
कौशल्यें उचलून तें तडक मीं टोपीमध्यें खोविलें !

. २ .

झाला त्या दिवशीं पगार, तरिही होते खिसे मोकळे!
तांब्याचा तुकडा नुरे चुकवितां देणेकऱ्यांचीं 'बिलें';
आधीं पोरवडा तशांतुनि असे संसारही वाढता,
कांता खर्चिक त्यांत! शिल्लक कशी सांगा रहावी अतां!

हा येतांच विचार, मूढ बनलों आली उदासीनता;
वाटे स्वस्थपणें कुठें तरि विडी जाऊन प्यावी अतां!
आली तल्लफ फार हाय! कुठुनी आणूं परंतू विडी,
सारे चांचपले खिसे, परि कुठें हातां न ये एवढी!

दोस्तांच्या घरिं जावया न मजला होतें कुठें तोंडही
पैशाचेंहि उधार घेइन तरी, कोठें नसे सोयही!
तों रस्त्यावरतीं अचानक अहा! नेत्रा दिसे थोटुक!
कीं स्वर्गांतुनि देवदूत मज तें टाकी नसे ठाउक!

प्रेमानें उचलून त्यास वरतीं ओंठांमधें ठेविलें,
काडी घेउनि आणि कोठुनि तरी तात्काळ शिलगाविलें!

सांग कसे बसले ?

[आचरटपणाचा एक मासला]

ओळख होतां पहिल्या दिवशीं,
पूर्वजन्मिची मैत्री जैशी,
मिठ्या मारुनी परस्परांशीं
जवळ जवळ बसले !

दुसऱ्या दिवशीं प्रसंग पाहुन
हळुच काढिती बाड खिशांतुन,
म्हणतां "दावुं जरा का वाचुन ?"
दूर—दूर—सरले !

"हवें काव्य तव भिकार कोणा ?
चोरितोस माझ्याच कल्पना !"
असें बोलतां परस्परांना—
सांग : कसे : बसले ?

कषाय–पेय–पात्र–पतित मक्षिकेप्रत—[1]

[‘हा हन्त हन्त नलिनीं गजमुज्जहार !’]

अयि नरांग–मल–शोणित—मक्षिके,
  जनु–विनाशक–जंतु–सुरक्षिके,!
असु–परीक्षित–हारक–तक्षिके,
  ‘क्या हुवा अफसोस !’ मक्षिके

या प्रभातसमयास मंगल,
  चमकती दंवमौक्तिक निर्मल,
गात पक्षिगण हा गगनीं फिरे,
  पण दशा तव काय अरे–अरे–!

ओसरीवरुनि या तव मैत्रिणी
  गात[2] स्वैर फिरतात सुलक्षणी
परि तुला न बघती मुळिं ढुंकुनी
  ‘संकटीं जगिं कुणा न असे कुणी !’

मंडई नव्हति का तुज मोकळी,
  कीं मिठाइ ‘मथुरा–भुवनां’[3]तली,
नव्हतिं का ‘उपहार–गृहें’[4] खुलीं,
  म्हणुनि आलिस नेमकि या स्थळीं !

त्यजुनि शांत शहरांतिल बोळ ते,
  मनुजवस्तित आलिस कां इथें !

१. कषायपेय–चहा, पात्र–भांडें, एकूण, चहाचा कप–त्यांत पडलेल्या समाशी उद्देशून. २. माशांचें गाणें निव्वळ माशा मारीत बसणाऱ्या लोकांना कोण ऐकूं येणार ? जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे ! ३. उदबत्त्यांनीं पुण्यांत म्हैसूर आणलें तर आटीव दुधानें पुण्यांत मथुरा आणली. सदर ‘भुवनां’तून मिटाईबरोबर माशाही मनमुराद मिळतात. ४. प्रस्तुत शब्दांतील एका मात्रेचा फराळ पुण्यांतील ‘हॉटेलां’नीं केला असल्यामुळें येथें मात्रादोष अपरिहार्य आहे.

करीत 'दत्तु-भट'[1] काय तपासणी
म्हणुनि घाबरुनि आलिस तूं झणीं !

शर्कराकण येथिल सांडले
सेवुनी न तुज सौख्य जाहलें ?
कीं 'यमी' करिंचें गुळखोबरें,
शमवि भूक न काय तुझी बरें ?

पेय बोलुनिचालुनि घातकी,
बुडवितें बघ भारतियास कीं,
या अशा व्यसनांत विलायती,
अडकतां फळ दारुण शेवटीं !

नर जसा बुडतो भवडोहीं
तेविं खालिंवर जासि अयाई !
काडि वांचवि जरी बुडत्याला,
काडिचा न परि आश्रय गे तुला !

स्थिति तुझी करुणास्पद ही अशी.
बघुं तरी उघड्या नयनीं कशी ?
अंगिं तेंविं भरलें भयकांपरें,
आणि त्यांत निवला न चहा बरें !

हाय ! सोडुनि जाशिल ना अम्हां,
छे, सले नुसती मनिं कल्पना ?
समिप पाउसकाळहि पातला,
आणि तूं निघुनि जाशिच आजला !

१. सदरहू महात्म्याच्या नांवाचा एकवचनी उल्लेख केवळ त्या ओळींत अधिक शब्द बसेनात म्हणूनच केलेला आहे याबद्दल उदार रसिक क्षमा करतील अशी आशा आहे.

अहह, आम्रफल–मोसम[1] येईल,
अम्हि[2] असूं परि तूं नसशील !
फेकुं सालटिं चोखुनि चोखुनी,
तुजविना पण जातिल वाळुनी

तुजविना कवि–मुखें दिसतील कीं,
भृंगहीन कमळांसम तीं फिकीं,
कौन्सिलांत, सभासद आणी,
मारतील कवणा तुजवांचुनी ?[3]

राजकारण रोज नवें नवें,
राष्ट्रभक्त करण्यास तयार हे.
शिंकुनि अहह ! देइल यापुढें,
त्यां इशारत कोण तरी गडे ?

यापरी नव-तरंग मनांत
येउनी हृदय होय कंपित.
पेयपृष्ठि उठली इतुक्यांत,
मंद-श्वास–लहरीसह लाट ।

फड फड फड पंखा हालवी ती तराया,
तडफड बहु केली जाहले कष्ट वायां,
मिटवुनि इवलेसे पाय, ती शांत झाली,
अहह, तडक आणी खालतीं खोल गेली !

टाकुनी लांब सुस्कारा, उमाळा दाबुनी उरीं,
चहा तो शांत चित्तानें प्राशिला वरचेवरी.

१. सदरहू समासांतील मिश्र उत्पत्तीच्या शब्दांचा उघड उघड संकर केल्यामुळें मिश्रविवाहाला प्रस्तुत कवीचा पाठिंबा आहे, अशी गैरसमजूत आर्यवाचकांनीं करूं नये. २. सदरहू मात्रालोप हेतुपुरःसर करतांना कवीला पुढील ओळीचा अभिमानानें उल्लेख करावासा वाटत आहे : ‘स्वराज्य अणि त्यासवें अम्हि गमाविला मोहरा !’ ३. कॉंग्रेसनें कायदेकौन्सिलावर बहिष्कार घातला त्या काळांतला उल्लेख आहे.

त्याचें काव्यलेखन

शाई, कागद, टांक, रूळ, रबरें इत्यादि लेखायुधें
(काड्या आणि विडया तशा!) जमवुनी खोलींत तो बैसला!
स्फूर्तीचा झटका असा न जबरा आला कधीं त्याजला—
"काव्याची उठवीन मी दसकडी या बैठकीला!"—वदे!

टाकी बंद करून सर्व खिडक्या—जाळ्या, झरोके तसे—
दारालाहि तशीच लावित कडी आंतूनबाहेरुनी!
दोस्ताला कुठल्यातरी बसविलें दारावरी राखणी;
"काव्याची बघतों मिजास!—" वदला अस्पष्ट कांहीं असें!

आतां कंबर बांधुनीच कवनें 'पाडावया' तो बसे
वार्ता ही वणव्यासमान पसरे गल्लींत चोहींकडे!
आले धांवुनि लोक सर्व! दुसरें कोणा सुचावें कसें?
चिंताक्रान्त मुखें करूनि बसले निःस्तब्ध दारापुढें!

झाला तब्बल तास! चाहुल परी कांहीं न ये आंतुनी,
सर्वांचा अगदींच धीर सुटला! कोमेजले चेहरे!
भाळीं लावुनि हात कोणि वदती "मर्जी प्रभूची बऽऽरें!"[1]
दृष्टी खिन्नपणें नभीं वळवुनी निःश्वास टाकी कुणी!

गंभीर ध्वनि तोंच आंतुनि निघे! उंचावलीं मस्तकें!
श्वासोछ्वास क्षणैक थांबत! मुखें रुंदावलीं कौतुकें!!
डोकावूनि बघे फटींतुनि कुणी—तों त्या दिसे अद्भुत!
होता बाड उरीं धरून पडला निश्चिंत तो घोरत!!

१. या ठिकाणीं दर्शविलेल्या अवग्रहाबद्दल ताना घेण्याचा कोणी प्रयत्न करूं नये.

कुठें जासी ?

"कुठें जासी ?" "वा, काव्यगायनाला,
निघालों हा ठावें न का तुम्हांला ?
बघुनि काखेंतिल बाड तरी जाडें !
मनीं समजा, नच पुसा प्रश्न वेडे !"

"कुठें तूं रे ?" "इतुक्यांत लिहुन झाली
एक कविता—टाकण्या ती टपालीं
निघालों हा—त्या अमुक मासिकाचा
खास आहे ना अंक निघायाचा ?"

"आणि तूं रे ?" "त्या तमुक शाहिराचा
प्रसिद्धीला ना गुच्छ यावयाचा,
समारंभाची कोण उडे घाई ?
आणि संग्राहक तशांतून मीही !"

"आणि तूं रे ?" "मी रोज असा जातों
काय मार्गीं सांडलें तें पहातों,
काव्य रचितों जर कधीं मज मिळालें
फूल वेणींतुन कुणाच्या गळालें !"

"कुठें तूं रे ?" "मसणांत जातसें मी !
विषय काव्याला तिथें किती नामी !
मुलें पुरतांना—चिता पेटतांना,
मनीं सुचती कल्पना किती नाना !"

पुढुनि दिसलें मग मढें[1] एक येतां,
कुठें बाबा, जातोस सांग आतां ?"
"काव्य माझें छापिना कुठें कोणी
जीव द्याया मी जातसें म्हणोनी !"

१. तोंडावर प्रेतकळा असलेला तो एक 'जातिवंत' जिवंत कवि होता.

अहा, तिजला चुंबिलें असें यानें !

"Twenty pounds for a kiss" या विलायतेंतील एका खटल्याच्या आधारें.

"असति बाबा रोगार्त—या घराला !"
असा विद्युत्संदेश मला आला;
मधें उपटे ही ब्याद कुठुनि आतां ?
जीव चरफडला असा घरीं जातां !

बैसलेली गाडींत मजसमोर
दिसे बाला कुणि सहज चित्तचोर.
तिला बघतां बेभान धुंद झालों
आणि चुंबुनि केव्हांच पार गेलों !!

स्मरण कुठलें ?—मग पुढें काय झालें,
काय घालुनि मत्करीं कुठें नेलें ?
खरें इतुकें जाहला दंड कांहीं,
सक्तमजुरी दो मास आणखीही !

अहह ! मुकलों त्या रूपसुंदरीतें
(आणि वडिलांसहि—शान्ति मिळो त्यांतें !)
अब्रु गेली मिळवली तेवढीही
जगीं उरला थारा न कुठें कांहीं !

लाज नाहीं याजला म्हणो कोणी !
'पशू साक्षात् हा !' असें वदो आणि !
तरी म्हटलें पाहिजे हें जगानें,
'अहा, तिजला चुंबिलें असें यानें !'

सिनेमा नटाप्रत—

चित्रपटिंच्या हे कुशल नटश्रेष्ठा,
नांवलौकिक ऐकला तुझा मोठा;
वृत्तपत्रीं झळकती तुझे फोटो,
स्तुतिस्तोत्रें गातसे तुझीं जो तो !

म्हणति तुजला 'रूल्डॉल्फ' कुणी 'चॅनी'
कुणी 'डगलस' वा कांहीं तसें कोणी
(बोध त्याचा कांहीं न मला होई,
गम्य, कां कीं, मज त्यांतलें न कांहीं !)

परी पाहुनि तुज एक मनीं शंका
सहज आली–ती सरळ विचारूं का ?
'गालदाढी अन् लांबलचक केंस
बोल दोस्ता, कासया राखिलेस ?'

प्रेमाचें अद्वैत

होतीस तूं त्या दिनीं बैसली
    जनानी तुझ्या पायचाकीवरी;
तुझे दण्ड कवटाळुनी मांसल
    खडा मी तुझ्या मागुती पिन्‌वरी !

समोरून मागून सोंसाटती
    किती धूरचाक्या तशा फटफटी !
बाजूस गाड्या नि टांगे परी
    तुझ्या हुकूमतीला न त्यांची क्षिती !

चकड्यांतल्या त्या तुझ्या रुस्तुमी
    भुर्भूरतां वायुमाजीं बटा,
तयांचा अहा, उग्र कामीनिया
    किती हुंगिला चाखिला चोरटा !

चतुर्शिङ्गिच्या त्या उतारावरी
    यदा पावलें खूप त्वां मारिलीं
तदा नेत्र झांकून किञ्चाळलों,
    तुझ्या स्कान्धि अन् मान म्यां टाकिली !

मवाली अहा, गुण्ड वाटेमधें
    किती रोखुनी अङ्गुल्या दाविती !
तुझें बेडरी धैर्य आलोकुनि
    परी वांकुनी खालतीं पाहती !

"हटा बाजूला !" तूं असें जेधवां
    कुणा भाग्यवन्तास आज्ञापिसी,
ठिंकाणीं तदा त्याचिया मी न कां
    अशी वाटली खंत मन्मानसीं !

न मज्नू न लैला अशीं हिण्डलीं !
बटाऊ न वा मोहनेच्या सवें !
मुषाफीर इष्कामधें रङ्गले
असे केधवांही न मद्यासवें !

'हुकमडर' स्वरें तो कुणी ओरडे,
समाधींतुनी तीव्र ये जागृती !
उभारून बाहू वरी तोंच अन्
पुढें पातली पोलिसी आकृती !

खडी पायचाकी करा या क्षणीं
न गाडीस बत्ती कुठें चाललां ?
काळोख झाला कधींचा बघा,
निशेमाजि का कोठल्या झिङ्गलां !

नसे माहिती का तरी कायदा
न दोघांस पर्वानगी बैसण्या !
पुढें आणखी तो म्हणे कांहिंसें
नसे योग्य तें या स्थळीं सांगण्या !

तदा बोललों त्यास मी, तो नसे
जरी पायचाकीस या कन्दिल;
पहा हा परी आमुच्या अन्तरीं
कसा पेटला प्रीतिचा स्थण्डिल !

अरे, प्रीतिच्या या प्रकाशापुढें
तुझ्या बिझ्लिच्या लाख बत्त्या फिक्या !
कशाचे दिवे घेउनी बैससी
कुठें नौबती अन् कुठें ढोलक्या !

जरी आकृती दोन या पाहसी,
असूं एक आम्ही तरी अन्तरीं !

न ठावा कसा प्रीतिचा कायदा
कुड्या वेगळ्या एक आत्मा तरी !

हंसे दुष्ट तो खदखदा अन् म्हणे,
करा गोष्टि या राव चौकीवरी !
जमाखर्च हा प्रीतिचा ऐकवा
जमादार येईल त्यातें तरी !

किती आर्जवें साङ्गुनी पाहिलें
जिवाचें न अद्वैत त्यातें कळे,
असावेत ठावे कसे फत्तरा
अहा, प्रीतिचे कायदे कोवळे ?

तदा चामचक्षींतुनी काढुनी
तयाच्या करीं ठेविलें कांहिंसें !
धरोनी करीं पायचाकी तशी
घरीं पातलों एकदांचे कसे !

परिटास—

परिटा येशिल कधिं परतून? ॥ धृ० ॥

कोट रेशमी लग्नामधला मानेवर उसवून!

उरल्या सुरल्या गुंड्यांचीही वासलात लावून!

बारिकसारिक हातरुमाला हातोहात उडवून!

सदऱ्यांची या इस्तरिनें तव चाळण पार करून!

खमिसांचीं हीं धिरडीं खरपुस भट्टिमधें परतून!

तिच्या भरजरी पैठणिची या मच्छरदाणि करून!

गांवांतिल कपड्यांची सगळ्या गल्लत छान करून!

रुमाल जरिचे आणि उपरणीं महिनाभर नेसून!

सणासुदीला मात्र वाढणें घेइ तुझें चोपून!

पाय घसरला तर—?[1]

कथाप्रसंग : मोटा खास नव्हे ! एक ‘भाऊजी’ व एक ‘वहिनी’यांची ही गोष्ट आहे. १९२० च्या बहिष्काराच्या चळवळीच्या लाटेंत चुकारतट्टू ‘भाऊजी’नें शाळा सोडून हात धुऊन घेतले होते. परंतु, ‘वहिनी’च्या ‘त्यां’नीं हा घोडा पुन्हा सरकारी शाळेच्या तवेल्यांत टाणबंद केल्यानें नामोहरम झालेला हा ‘हिरो’ जुनीं पुस्तकें विकत घ्यायला जुन्या बाजारांत निघाला होता. घरची सोबत साधून ‘वहिनी’ (उमर ११॥ वर्षें) ‘तिकड’च्या सकाळच्या मोरवळ्यासाठीं एकदां ‘सट’ विकत घेण्याकरितां निघाल्या होत्या. दिवंगत कवींच्या कल्पनांचा आडगिऱ्हाइकी सस्ता सौदा करण्याकरितां चोरट्या पावलानें, चोरट्या अंगानें व चोरट्या मनानें कवीही हिंडत असतां त्यानें चोरून खालील संवाद ऐकला. चोरबाजारांतील या चोरट्या प्रकाराबद्दल वाचक क्षमा करोत !

भाऊजी : चल जपून अगदीं वहिनी, !
हें बोट घट्ट मम धरुनी । तव करीं, ।
हा बुधवारांतिल[2] रस्ता, ।
रविवार त्यांतुनी असतां । आजला ।
आबाल-वृद्ध नर-नारी, ।
चाललीं जुन्या बाजारीं । सकल हीं ।

१. ‘पाय घसरला तर काय ?’ असा प्रश्न अप्रस्तुतच होय; पण ‘केशवसुतां’च्या मोठ्या नांवाकडे बोट दाखवून स्वतःला त्यांच्या तोडीस बसवून घेणाऱ्या कांहीं ‘कविपुंगवां’ ना ‘साध्याही विषयांत मोठा आशय’ आढळूं लागल्याकारणानें, ते अशा जातीचे बावळट प्रश्न करूं लागले आहेत. पाय घसरला तर जास्तींत जास्त काय होणार आहे ? पाय घसरला तर तोंडफोड होऊन बत्तिशी बाहेर पडेल, ठरलेलें लग्न फिसकटेल, एखाद्या दंतवैद्याची पोळी पिकेल आणि रस्त्याशीं कानगोष्ट करीत असतांना अवतेभंवते दांत विचकतील इतकेंच ! पाय घसरला तर आणखी कांहीं होणार नाहीं ! प्रस्तुत कवीला सदरहू प्रश्नार्थक टायटल अप्रस्तुतच वाटतें—पण करणार काय ? हें मोठ्यांनीं लाथाळलेल्या मार्गावर पाऊल घसरलें तर नवल काय ? २. हें पुण्यांतील पेठेचें नांव आहे.

गे म्हणून । बोट हें धरून । पदर आंवरून ।
चाल हळुहळु तूं।
घसरला पाय तर 'छीःथू'। होइल।

चोरिचीं 'बुकें' विकण्याला, ।
बेकार छात्रगण सुटला । या स्थळीं ।
हे तसे प्रौढ विद्यार्थी, ।
कसलिशीं खरेदी करिती । पुस्तकें ।
फिरवीत नजर चोंहिकडे ।
बघ बडींबडीं हीं धेंडें । चाललीं ।
मागुनी । हळुच ढकलुनी । जाइलहि कुणी;
राहि सावध तूं ।
घसरला पाय तर 'छीः थू'। होइल ।

'कमिटी'चे[1] नोकर आणी ।
रस्त्यावर गेले पांणी । टाकुनी ।
जोडाहि घातला त्यांत ।
गादिचा मऊ पायांत । नवनवा ।
लुगडेंहि टोपपदराचें, ।
रेशमी भडक कांठांचें । नेसलें ।
हळु चाल । नातरी चिखल । पाठ भरवील ।
राहि सावध तूं
घसरला पाय तर 'छीःथू'। होइल।

वहिनी : होणार असे जरि 'छीःथू'।
होउं द्या ! धरु नका किंतू। भाउजी ।
मी बोलुनिचालुनि अबला ।
चुकुनियां पाय जरि पडला । नवल ना ।
परि शौर्य—मेरु जे अढळ, ।

१. पक्षीं, पुणें म्युनिसिपालिटी.

शक्तीचे दगडी[1] पूल। पुरुष ते।
निसटून। मुळापासून। पडति गडगडून।
तरीहि परंतू।
कोणिही तयांची 'छी:थू'। करित ना।

जरि असलों दुबळ्या आम्ही।
परि नाहिं म्हणूं ज्या कामीं। नाहिं तें।
'स्वैंपाक आज ना' म्हटलें,।
तों, कसे कचेरिंत गेले। चुंबित[2]।
'नाहीं मी झाडित' वदलें,।
तों, केरसुणीसह उठले। झाडण्या।
परि तुम्ही। बहिष्कारुनी। शिक्षणा फिरुनी।
जरी शाळेंत।
जातां, तरि 'छी:थू' करित। ना कुणी।

जरि कजाग आम्ही असलों,।
भांडण्या कामिं कसलेलों,। खंबिर।
चिमकुऱ्या, चापट्या, चिमटे,
घेतले जरी आम्ही ते। आमुचे।
परि 'तिकडे' त्याची दाद।
मागाया जाउं न याद। ही धरा
पण तुम्ही। बहिष्कारुनी। न्यायगृहिं फिरुनी।
उघड जातांना।
तरि 'छी:थू' करण्या कोणा। धैर्य ना।

ते 'पिंगे' 'फेर' धराया,।
आहोंत न आम्ही का या। तत्पर।

१. हा प्रसिद्ध पूल पुणें शहराच्या उत्तरेला मुळा नदीवर बांधलेला असून कवीच्या गांवाकडे जातांना हंमेश लागतो, म्हणून त्याचा या ठिकाणीं खुबीदार उल्लेख केला आहे. २. याचा अर्थ फक्त 'मुकाट्यानें' असाच करावा.

मर्दासम मर्दचि दिसतां, ।
ते फेर कशाचे धरितां । नाचरे ।
विसरलांत 'मारुनि–मरणें' ।
आणिलेंत 'घुसुनी–रुसणें' । बायकी ।
नादान । उघड होऊन । कौन्सिलांतून ।
मिरवण्या बघतां ।
तरि होउनि 'छीःथू' लाथा । मिळति ना ।

वहिनीच्या ऐकुनि बोला, ।
भरुनियां कंठ गद्गदला ! भाउजी ।
डोळ्यांत आंसवें आलीं, ।
परि रुमाल नव्हता जवळी । त्याचिया ।
सरकलीं स्मृतीच्या पुढुनी, ।
तीं शाळा कोर्टें,–आणी । कौन्सिलें ।
भडभडून । गळा काढून । (लाज सोडून)
बोलला बोल, ।
"घसरला पाय तर 'छीःथू । होइल"

त्या गोंगाटांत परंतू ।
'घसग्ला पाय तर छीःथ–' । शब्द हे ।
तडफडुनी वरतीं उठले ।
बुरुजांतुनि फुटक्या घुमले । क्षणभरी ।
चिवड्याचें गाणें गरम !
क्षणमात्रच पडलें नरम । तेधवां ।
तुम्हि जरी । जुन्या बाजारिं । । जाल कधिं तरी ।
तरी ऐकाल ।
"घसरला पाय तर 'छीःथू' । होइल ।"

मिति ज्येष्ठ शुद्ध ५ शके १८४५,
टिळक पंचांगाच्या आधारें.

श्यामले—

[वृत्त : तुङ्गभद्रा, मिथुनराशी, राक्षसगणी.]

तूं छोकरी, नहि सुन्दरी । मिष्कील बाल चिचुन्दरी,
काळा कडा मी फत्तरी । तूं काश्मिरांतिल गुल्–दरी !
पाताळिंचा सैतान मी । अल्लाघरींची तूं परी,
तूं मद्रदेशिय श्यामला । मी तों फकीर कलन्दरी !
मैदान मी थरपार्करी । तूं भूमि पिकाळ[1] गुर्जरी,
अरबी समुद्रहि मी जरी । तूं कुद्रती[2] रसनिर्झरी !
आषाढिंचा अन्धार मी । तूं फाल्गुनी मधुशर्वरी !
खग्रास चंद्र मलीन मी । तूं कोर ताशिव[3] सिल्हरी !
बेसूर राठ 'सुनीत'[4] मी । कविता चतुर्दश तूं खरी,
'हैदोस' कर्कश मी जरी । 'अल्लाहु अक्बर' तूं तरी !

१. सुपीक. 'अळ' प्रत्ययानें साधिलेलीं नामें युक्तता दर्शवितात; जसें, तप–तपाळ म्हणजे तपोमय; सुत–सुताळ म्हणजे सुती. २. 'नैसर्गिक' अशा अर्थाचा सदरहू गुजराथी शब्द वापरल्याबद्दल घेडगुजरीपणाचा आरोप वाचक न करोत ! ३. सदरहू शब्द गांवठी असला तरी बेचूक आहे; इतका परिणामकारक शब्द या ठिकाणीं दुसरा वापरून दाखविल्यास आम्ही–आपला शब्द परत घेऊं ! ४. 'मऱ्हाठी' भाषेचें शाब्दिक दैन्य दूर करण्यासाठीं कांहीं शब्दशार्दूलांनीं एक 'हिंदु मशिनरी सोसायटी' काढलेली असून तिच्यामार्फत बाटग्या मऱ्हाठी शब्दांना परत 'कळपां'त तर घेण्यांत येतेंच; एवढेंच नव्हे तर कुठल्याही परदेशी शिखानष्ट शब्दालाही 'व्रात्यस्तोम' पद्धतीनें विधिपूर्वक 'बाप्तिस्मा' देऊन स्वभाषेंत घेण्यांत येतें. गोऱ्या कातड्याचें हें विलायती पोर देशी आंगड्या कुंचड्यांत 'सॅम्युअल दगडू' अशा नेटिव खिस्ती माणसाच्या नांवाप्रमाणें किंवा मुक्तिफौजेंतील भगव्या धोतरपटक्यांतील साहेबाप्रमाणें कसेंसेंच दिसलें तरी वाढत्या परिचयानें त्याविषयीं आपलेपणा वाटूं लागेल अशी खात्री आहे.

माजूम मी, तूं याकुती । मी हिङ्ग काबुलि; तूं मिरी,
अन् भाङ्ग तूं, चण्डोल[1] मी, । गोडेल मी, तूं मोहरी !
मी तों पिठ्यांतील बेवडा । व्हिस्कींतली तूं माधुरी,
काडेचिराइत मी कडू । तूं बालिका खडिसाखरी
पॅटीस तूं, कटलेट मी, । ऑम्लेट मी, तूं सागुती,
कांदे–बटाटे–भात मी । मुर्गी बिऱ्यानी[2] तूं परी !
अक्रोड मी कन्दाहरी । तूं साहऱ्यांतिल खर्जुरी,
इस्तम्बुलीय अबीर मी । नेपाळची तूं कस्तुरी !
मी घोङ्गडें अन् लक्तरी । मख्मूल तूं मउ भर्जरी,
बेडौल वक्र त्रिकोण मी । तूं लम्बवर्तुळ गे परी ।
तूं वाढली कितीही जरी । मज वाटसी पण छोकरी,
जरी मूल हें कमरेवरी । तरि तूं मला छकुल्यापरी !
गाम्भीर्य आणि वयस्कता । जरि ही तुझ्या मुखड्यावरी,
स्मरते मला तव सानुली । मूर्ती मनोहर पर्करी ![3]
लव हांसरी, लव लाजरी । लव कावरी, लव बावरी,
चिनिमातिची जणुं बाहुली । मउ शुभ्र, सफेत नि पांढरी !
चल सोनुले, छकुले, घरीं । वात्सल्य गे दाटे उरीं,
निर्दोष तो देशील का । पापा छुपा[4] फिरुनी तरी ?
तूं दोन इञ्च[5] जरी दुरी । फर्लाङ्ग भाससि गे परी,
चल श्यामले, म्हणूनी घरीं ! बसुं खेटुनी जवळी तरी !

१. हा पक्षीविशेष नसून मादक पदार्थ आहे. २. पॅटीस, कटलेट, ऑम्लेट, सागुती, खिमा, बिऱ्यानी हे 'अभक्ष्य' भक्षणविशेष आहेत.—अरेरे, आजकालच्या तरुणांना हेंही सांगावें लागतें ना ? सदर जिन्नस माफक दरानें पुणें–लष्कर येथील 'दोराबजी'च्या दुकानांत मिळूं शकतात. (ही 'दोराबजी'ची जाहिरात नव्हे !) ३. परकर नेसलेली. ४. चोरटा. जसें छुपा कॅमेरा, छुपा नगारा इत्यादि ५. सदरहू शब्द इंग्रजी असले तरी दररोजच्या वापरांतले आहेत. व्यवहारांत 'मैल, इंच,

घे माडगें, घे गाडगें । घे गुलचमन् घे वाडगें,
ताम्बूल घे, आम्बील[1] घे, । घे भाकरी, घे खापरी !
किति थाम्बुं मी ? म्हण 'होय' ना । खचली उमेद बरें उरीं,
झिडकारुनी मजला परी । मत्प्रीतिचा न 'खिमा' करीं !

फर्लांग' म्हणावयाचे आणि कवितेंत मात्र अंगुलें, क्रोश, योजनें इत्यादी शब्द वापरावयाचे ! काय हा कृत्रिमपणा ! व्यावहारिक गद्य व काल्पनिक पद्य यांमधील हा सोंवळेपणाचा अंतरपट काढून त्याचा एकजीव करणें हाच काव्याचा उद्देश धरून वर आम्ही नि, अन्, व इत्यादि शब्द एवढ्याचसाठीं प्रयोजिलेले आहेत.
१. माशांचें कालवण.

शृंगाररस

काव्याचें निज बाड घेउनि दऱ्याखोऱ्यांतला शाहिर,
होता गाउनि दाखवीत कविता कोणा महाराणिला;
कंटाळा तिज ये परंतु कवि तो गुंडाळिना दप्तर,
रागावूनि म्हणून टाकि गजरा ती खालिं वेणींतला !
होता बोलुनिचालुनीच कवि तो त्याला कळावें कसें ?
प्रेमाची करण्यास चाकरि तया संधी बरी ही दिसे !
लज्जाकंपित हातिं देइ गजरा, तो प्रेमवेडा तिला,
ती गालीं हंसली (किमर्थ नकळे !) शाहीर आनंदला !

वीररस

होता तो मृगराज जोंवरि वनीं सिंहासनाधिष्ठित,
कोल्हे तोंवरि हे विळांत दडुनी होते भयें कांपत !
त्याचा देह विराट आज पडतां निष्प्राण भूमीवरी,
आली धांवत टोळधाड जिभल्या चाटीत ही त्यावरी !

तन्नेत्रां उघडूनि कोणि म्हणती, 'या गारगोट्या पहा ।'
दाढीचे उपटून केंस वदती, 'संजाब खोटाच हा !'
बोटेंही जबड्यांतुनी फिरविती निःशंक आतां कुणी,
कोणी खेंचुनि शेंपटी फरफरा नेई तया ओढुनी !

कोणी ठेवुनि पाय निर्भयपणें छातीवरी नाचती,
'आतां सोडविण्यास कोण धजतो याला बघूं !' बोलती;
जो तो सिंहच आपणां म्हणवुनी आतां करी गर्जना,
मारी हात मिशांवरी फिरवुनी वीरश्रिच्या वल्गना !

दारोदार बघून वीर असले संतोष होतो जरी,
नाहीं भेकड मात्र कोणि उरला हें शल्य डांचे उरीं!

करुणरस

कुठें लिहिल्या कविता न पांच–सात
एकदांच्या छापिल्या मासिकांत;
तोंच बोले, 'शाहीर जाहलों मी,
महाराष्ट्र हलवीन रोमरोमीं!'

पुढें सरली कंगाल काव्यकंथा,
येरु बोले, 'टीकाच लिहिन आतां!
मस्त झालीं आहेत बडीं धेंडें!
एकएकांचीं फोडतोंच तोंडें!'

हातिं बाळाच्या लागतां कुऱ्हाड
जितें राहिल का एक तरी झाड?
तसें टीकेचें लागतांच वेड,
मोठमोठ्यांचा काय पुढें पाड?

'अमुक लेखक करितोच उसनवारी,
तमुक लोळतसे बिछान्यांत भारी!
तमुक ओढतसे रोज विड्या फार,'
असे टीकेचे चालले प्रहार!

चारचौघांची परी करुनि चोरी,
येरु सजवी लेखनाची शिदोरी!
शिव्या द्यायाही शब्द न स्वतांचे
कसें वर्णू दारिद्र्य मी तयाचें?

असो; येरू जाहला सुप्रसिद्ध,
लेखनाची संपली त्यास हद्द !
म्हणे, 'आतां होईन पत्रकार,
देशभक्तीच्या अखाड्यांत वीर !'

येरु घेई बगलेंत जाड ग्रंथ,
आणि सुतक्यासम जाइ मार्गि संथ !
धुवट बगळ्यासम दिसे वरुनि शांत,
कोण जाणे परि अंदरकी बात ?

मोठमोठ्यांच्या बसुनि कच्छपांत,
बने मुत्सद्दी चार आठवड्यांत !
लिहूं लागे गंभीर 'लेखमाला'!
'तीन खंडीं' जाहला 'बोलबाला'!

'जाहिराती', 'संस्कार', वृत्त', 'पोंचा'—
हातखंडा लिहिण्यांत होय त्याचा !
'स्फुटा' वरतीं जों टाकणार हात—
तोंच मागुनि दुर्दैव हाणि लाथ !

'जहालांचा भुरकाच तिखट-जाळ',
येरु बोले, 'मज नको कधीं काळ !'
'मवाळांचा आळणी दूधभात,
बरा आतां बैसेन ओरपीत !'

येरु संन्यासी होइ (करुनि क्षौर)
बांधि आश्रम रानांत कुठें दूर !
भोंवतालीं जमवुनी चार शिष्ट,
काळ घालवितो "काव्यविनोदांत."

'मनीं आलें तें होइ सर्व पूर्ण !'
हेंच येरूला एक समाधान.

शांत होई अजुनी न चित्त हाय!
परी धंदा उरला न! करूं काय?
देवा, तो विश्वसंसार राहूं द्या राहिला तरी,
परी कारुण्यमूर्तीला द्याच या मोक्ष लोकरी!

हास्यरस

कांहीं शाहिर एकदां उतरले साहित्यरत्नाकरीं
काढाया तळिंची वरी उपसुनी अज्ञात वाक्संपदा;
आले उत्सुक होउनी रसिकही सारे किनाऱ्यावरी,
ऐशी वाङ्मयपर्वणी उगवते जन्मांतुनी एकदां!

रत्नें आंतुनि फेंकुनी दिलिं कुणीं, कोणीं सुमुक्तावली,
कोणीं रंगित पोंवळीं; कुणि तशा धातू सुरम्याकृती.
दैवें लाभत 'वैजयंति' हि कुणा, कोणा परी शिंपली,
टाळ्या–हर्षनिनाद थोर घुमुनी सर्वत्र राहे तटीं?

तों गर्दींतुनि दंड ठोकित पुढें आला कुणी शाहिर,
बोले गर्जुनि 'पोरखेळ कसले हे बैसलां पाहत?
माझें थक्कच व्हाल पाहुनि तुम्ही चातुर्य लोकोत्तर!
ऐसें बोलुनि घेइ सागरिं उडी तो देखतां देखत!

संमर्दीं उठला गभीर ध्वनि तों निःस्तब्ध झालें पुन्हां,
डोळे फाडुनि त्याकडे टकमकां जो तो बघूं लागला;
झाला वेळ बराच; वीर तरिही बाहेर कां येइना?
येती तर्ककुतर्क! धीर अगदीं कोणा नसे राहिला!

कोणा आणिल वाटलें फिरुनि हा चौदाहि रत्नें वरी,
किंवा ओढुनि आणणार वरतीं वाग्देवता शारदा!
वाटे सागर कोरडा करिल हा कोणा अगस्तीपरी,
'गेला कायमचा तळीं!' भय असें वाटे कुणा एकदां!

आले बुद्बुद तों तरंग उठले, डोकेंहि आलें वरी,
झाले लोक अधीर! प्राण बसले डोळ्यांमधें येउनी!
तेजस्वी मुखचंद्रमा मग हळू ये पूर्ण पृष्ठावरी
फांके कांहितरी अपूर्व भंवतीं कांती मनोमोहिनी!

आनंदातिशयें पटापट उड्या मारून तो ओरडे,
'या रे या, मज नाचवा रसिक हो, डोक्यावरी घेउनी!
फुंका दुंदुभि वाजवा चहुंकडे मत्कीर्तिचे चौघडे,
कीं पृथ्वीवर आज ये मजमुळें सत्काव्यसंजीवनी!'

ऐसें बोलुनि हात तो वर करी सर्वांपुढें जों कुठें,
आलें तेहतिस कोटि देव गगनीं तें पाहण्या अद्भुत,
संपे संशयकाल, मूठ उघडे, भांडार सारें फुटे!
हातीं एक दिसे 'सुनीत' तुटकें!!! झाली मती कुंठित!

हास्याचा उठला तदा खदखदां कल्लोळ विश्वांतुनी,
आकाशीं सुर लागले गडबडां हांसून लोळावया!
मेलेले मुडदेहि ताठ उठले तात्काळ गर्तेतुनी,
दातांच्या कवळ्या 'सुनीत' वदुनी हांसावया लागल्या!

वत्सलरस

बहुत दिवसांनी लांबुनी कुठून
येति भेटाया संतकवी दोन
भरुनि आली तों नयनिं प्रेमगंगा,
जशी वर्षाकाळांत चंद्रभागा!

एकमेकां कवळिती बाहुपाशीं,
मिठ्या प्रेमानें घालती गळ्याशीं,
हंसुनि पुसती हलकेच कुशल प्रश्ना,
'काव्यप्रसुती जाहली किती कोणा?'

दंग झाले मग काव्यविनोदांत
एकमेकां विसरले बोलण्यांत
श्लेष, कोट्या, रूपकें, अलंकार,
किती झालीं, त्याला न मुळीं पार !

तालसूरावर करुनि हातवारे,
गायनाचे मग सोडती फवारे,
ऐन ब्रह्मानंदांत-स्मळि लागे,
जाति विसरुनि देहास पार दोघे !

जवळ सरकत मग हळूहळू येती,
एकमेकां सप्रेम ढंवचताती !
घेति चिमटे चिमकुऱ्या हळुच तैशा,
बालक्रीडा त्या वर्णु तरी कैशा ?

चापट्याही लागले मारण्याला,
आणि प्रेमानें तसे चावण्याला
खालिं पाडुनि एकास मग अखेर,
वीर त्यावरि जाहला दुजा स्वार !

मिशा ओढुनि, घेऊन गालगुच्चा,
'बरा सांपडला !' म्हणे 'अरे लुच्चा—'
'नाहीं आतां देणार हलूंसुद्धां,
लबाडा, का पोटांत मारुं गुद्दा ?'

बाळलीला चालल्या त्या अशाच,
नको वर्णन तें ! करा कल्पनाच,
खरें इतुकें पण, प्रौढता निमाली,
आणि भरती वात्सल्यरसा आली !

कुणा कविची सुप्रिया रसिक कांता,
हाय, दुर्दैवें कालवशा होतां;
पडे त्यावरि आकाश कोसळून,
म्हणे, 'आतां करुं काय तरि जगून?'

'आत्महत्या जरि करूं तरी पाप,
दोन बच्चांचा आणि त्यांत बाप!
आजपासुनि करतोंच प्रतिज्ञाही,
लग्नबंधीं पडणार पुन्हां नाहीं!

तिच्या नांवाची घेउनियां माळ;
क्रमिन आतां मी कसाबसा काळ;
तिच्यावांचुनि गाणार दुजें नाहीं,
काव्यस्फूर्ती वाहीन तिच्या पायीं!'

दोन महिने पुरते न यास झाले,
तोंच लग्नाचे दुष्ट दिवस आले,
बॅण्डताशाचा नाद कानिं आला,
भीष्मकविचा थरकांप उडुनि गेला!

तोंच स्वप्नीं येऊन म्हणे कांता,
'हाल तुमचे मज बघवती न नाथा!
मुलांचीही होतसे फार दैना,
प्रिया, फिरुनी संसार थाटवाना!'

मृतात्म्याचे आज्ञेस अप्रमाण,
मानणारा चांडाळ असे कोण?
भीष्मकविनें दुसऱ्याच मुहूर्ताला,
प्रियेसाठीं निजव्रतत्याग केला!

कुणी म्हणती, 'भुललाच कवि सुखाला !'
काय बोलाया होतसे टवाळां !
करी तत्त्वाचा त्याग प्रियेसाठीं,
समाजाची नच त्यास लाज खोटी !

दुजी भार्या स्वर्लोकिं तोंच गेली,
फिरुनि आज्ञा आणखी तीच झाली !
दोन आत्म्यांचा हुकुम पाळण्याला !
जोर दुप्पट भीष्मास अतां आला !

असो; झाली जरि कितिहि वेळ आज्ञा !
भीष्म नाहीं करणार तरि अवज्ञा !
दिसो कोणा 'बीभत्सरस' हि यांत,
प्रेमगंगा परि असे आंत गुप्त !

रौद्ररस

फोटो काढविणें तशांत मग तो छापावया मासिकीं,
कोणाला न रुचे ? नकोच कविची बोलावया गोष्ट कीं !
होता एक प्रसंग मंगल असा संपादकाचे घरीं,
आले शाहिर थोरथोर सगळे आशाळभूतापरी !

फोटोग्राफर त्या नियुक्तसमयीं पाचारि स्थानांवर,
ईर्षेनें सरसावुनी सकल तों धाविन्नले शाहिर !
आतां प्रश्न पडे महा बिकट हा, कोठें कुणीं बैसणें,
'मी येथें बसणार ! मान पहिला माझाच !' जो तो म्हणे !

'आहें मी तर वाल्मिकी, वसतसे श्रीशारदा मन्मुखीं !'
बोले एक, तया दुजा वदतसे, 'मी व्यास प्रत्यक्ष कीं !'
'हा येथें कवि कालिदास असतां बाता नका या करूं'
बोले गर्जुनी वीर एक तिसरा वाग्युद्ध झालें सुरू.

पद्याला विसरून येति सगळे शाहीर गद्यावर,
झालें कत्तल गद्य! येति मग ते वाग्वीर गुद्द्यावर!
कैलासेश्वर रौद्र रूप धरितो विश्रान्तकालीं जसें,
वाग्देवीसुत भासले मज तदा रौद्रस्वरूपी तसे!

अद्‍भुतरस

सरस्वतीचा कवि हा सेवक,
बंदा नोकर आज्ञाधारक.
तिचा आज परि होई मालक
कां नच अद्‍भुत हें?

सरळ येइना रेघ ओढतां
शुद्ध न येई शब्द बोलतां,
तरि कवयित्री कविची कांता
कां नच अद्‍भुत हें?

आत्मस्तुतिचें कविस वावडें,
परि काव्याचीं घेउनि बाडें,
हिंडे दारोदार चहुंकडे
कां नच अद्‍भुत हें?

स्फूर्तिनिर्मिता कविता म्हणती,
रोज होत परि काव्योत्पत्ती
स्फूर्तीचा बाजार मांडती
कां नच अद्‍भुत हें?

शब्दसृष्टिचे हे परमेश्वर,
वाग्देवीसेवेला सादर.
'शब्दा'स्तव परि करिती संगर,
कां नच अद्‍भुत हें?

शिष्यत्वाला नक्कल म्हणती,
परी भामटे जमवुनि भंवती
स्वतां सिद्धसाधकता करिती,
कां नच अद्‌भुत हें? ६

गुलामगिरिचा छाप कपाळीं
खर्डे घांसुनि बोटें काळीं,
तरि दास्याची करी टवाळी,
कां नच अद्‌भुत हें? ७

स्तुतिपाठक ते रसिक तेवढे,
स्पष्टभाषणी शत्रु बापुडे;
सत्याचे परि गाति पवाडे,
कां नच अद्‌भुत हें? ८

पायापुरती यांची सृष्टी,
समोर जें जें त्यावर दृष्टी,
विश्वबंधुता तोंडीं नुसती,
कां नच अद्‌भुत हें? ९

कुठेंहि रसिका, टाकीं भोंवतीं दृष्टि सांप्रत
दिसेल तुजला तेथें असलें तरि 'अद्‌भुत.'

शांतरस

जेव्हां होतिल शब्द घेडगुजरी भाषेंतुनी नाहिंसे,
बुद्धीचे 'अरबी' समुद्र सगळे जातील कीं आटुनी!
स्फूर्तीच्या गिरण्याहि बंद सगळ्या होतील काव्यांतुनी
शांतीचे झरतील निर्झर तदा स्वच्छंद पीयूषसे!

जेव्हां होतिल ते पसार सगळे शाहीरकंपू कुठें,
काव्याचीहि खलास होइल यदा पैदास साप्ताहिकी !
जेव्हां बेचव अर्थशून्य सु (शु ?) नितें भुंकेल कोणी न कीं,
तेव्हां शांतिरसाभिषिंचित अहा ! होतील सारस्वतें !

कवि आणि कारकून

बोले हांसुनि कारकून कुठला गर्वे कवीला असें
"माझें साम्य तुझ्यामधें दिसतसे–आहोंत बंधू जसे !
दोघेही दिनरात्र ना खरडतों कांहींतरी आपण,
जन्माचे पडलेत कीं ठळक हे बोटास काळे वण !

"माझें अक्षर का कुणास उमगे–आला जरी तो खुदा
ब्रह्मयाच्याहि पित्यास का समजणें काव्यार्थ तूझा कदा !
येती कागद जे समीप करणें त्यांची मला नक्कल
तूंही ना नकला अशाच करिसी–लागे न ज्या अक्कल !

आणे, पै, रुपये हिशेब करितों–ज्यांचें न हो दर्शन,
नाहीं पाहियलीं तरी करिसि ना ताराफुलें वर्णन ?
पोटाचें रडगान मी रडतसें वेळीं अवेळीं जसें
चाले संतत काव्यरोदन तुझें तीन्ही त्रिकाळीं तसें !"

"मित्रा, हें सगळें खरें," कवि बदे, "तुझ्याप्रमाणें पण—
माझ्या मूर्खपणास ना दरमहा देई कुणी वेतन !"

मम बावाची ती आवा !

[आर्तिपंचक]

हें गाणें अंगविक्षेपदेखील करून म्हणतां येईल !

.१.

दावा हो कोणी दावा,
मम बावाची ती आवा ! ॥ ध्रु० ॥

दिशा धुंडिल्या जरी चारी
उपलब्ध न ती सन्नारी[1] !

कुत्र अहो, मी तिज पाहूं ?
कुठल्या वक्त्रीं तिज बाहूं ?

शिल्पकार भाषेचा मी !
बिंदुस्त्रावी कवि नामी !

मदिय भारती
सुसंस्कृता अति,
सुश्लिष्टा किति ?

एवंगुण मी—मग दावा,
मम बावाची ती आवा !

.२.

भलती सलती मज आवा
शांतं पापं ! नच दावा !

१. सत् + नारी

सद्वाचकहो, सत्कवि मी
सद्भावच मम सत्कवनीं!

सत्सुंदर मम 'सद्भाषा
सन्मानसिं मम सद्आशा'[1]!

सदंगिं माझ्या सत्कोट,
सत्पगडीचा वर थाट!

दुर्दम्या परि
इच्छा अंतरिं
मंदा वैखरि

पडे; म्हणुनि हा करिं धांवा,
"मम बावाची ती आवा!"

.३.

वाटोळ्याहुनि अम्हि गोल,
नर्मदीय[2] जडजंबाल!

द्वेषाग्नीचा मनिं वणवा
गालीं देखावा हंसवा!

कन्नडकूपिं जसें पाणीं
स्फूर्ति तशी माझ्या कवनीं

'अनुस्यूत' अन् 'व्युत्पन्ना'
शब्दांचा उडविन फन्ना!

१. 'सत्' शब्दाचा, विजय असो! संधि करून मात्रा कमी पडत होती, तरी 'सत्' शब्द वापरण्याची संधि गमावली नाही! २. नर्मदेंतले.

किंति अवतरणां
अन् विशेषणां
कारणाविना

वापरुनी दावूं सर्वां ?
मग दावा ती मज आवा !

.४.

होळि, पाडवा; संक्रांती,
मम काव्याला विषय किती !

देवांच्या तेतिस कोटी !
लिहूं तरी 'वंदनें' किती ?

कां ओकुनि 'भावोद्गार'
करुं रसिकां गारेगार ?

नाट्यांचीं आंबट सारें
कढविन-मज येतें सारें !

आतिंपंचकें
स्वनितक-षट्कें
रचूं गीतकें ?

कां दावूं मम 'भिल्ल-युवा' ?
मग दावा ती मज आवा !

.५.

वक्ता मी टेंपरवारी
प्राध्यापकता मिरविं तरी !!!

हीच रहस्योद्ग्राहकता !
 हीच हीच मम सुनम्रता !

ओतुनि धाराप्रवाह का
 टाकूं भिजवुनियां लोकां !

अर्थहीन 'प्रस्ताव' तसे
 खरडूं का हुकुमासरसे ?

शिळ्या रांजणीं
'पसाय' पाणी
बसलों भरुनी

ओतिन ना तर ! मग दावा
 मम बाबाची ती आवा !

चांफा

सुप्रसिद्ध Bee कवींच्या 'चांफा' या हृदयंगम कवितेच्या चालीची व पालुपदाची थोड्याशा बदलानें सदर कवितेंत उसनवारी केली असली तरी यापलीकडे त्या थोर कवितेची कोठल्याही तऱ्हेनें बदनामी करण्याचा प्रस्तुत कवितेंत प्रयत्न केलेला नाहीं हें आधींच सांगून ठेवलेलें बरें; नाहींतर मागाहून कोणी म्हणेल—!

चांफा बोलेना । चांफा चालेना
चांफा खंत करी । कोणी त्यासी पुसेना !

गेला फुलांच्या ग वनीं । सारा शिणगार लेवुनी,
बसला डोकें उंचावुनी । कोणी त्यासी बघेना !

सुकुनी झालीं चोळामोळा । फुलें तीं करी बाजुचीं गोळा,
चुकवुनी इतरांचा मग डोळा । डकवी आपुल्या पानां ?

बोले, 'पुष्पांचा मी राजा । आला बहार मजसी ताजा !'
केला ऐसा गाजावाजा । परी कोणी बघेना !

म्हणे, 'मी वृक्ष थोर प्रेमळ । नम्रता रसाळ निर्मळ,'
बोलला वाडेंकोडें बोल । खरें कुणा वाटेना !

भुंगे पळती आल्यापायीं । पांखरें उडती घाई घाई,
केली खूप जरी चतुराई । कुणी तया भुलेना !

भंवती गुलाब, बटमोगरा । सुगंधी किती फुलांच्या तऱ्हा
विचारी कोण तिथें धत्तुरा ? । जरिही केला बहाणा !

फांशी अंगीं चंदन–उटी । लावी हळदलेप ललाटीं !
आणि कांति पीत गोमटी । परी कोणी फसेना !

चोळिलें अत्तर अंगीं जरी । प्राशिली दोन शेर कस्तुरी ।
गंध कां जातिवंत ये तरी ? । असे मुळामध्यें उणा !

लागे जरा उन्हाची झळ । झाला तोंच नूर पातळ,
सरलें सगळें उसनें बळ । पडे खालीं उताणा ! !

खदखदां हंसूं लागलीं झाडें । फुलांचीं मिष्किल झालीं तोंडें !
डोळे झांकुनि चांफा रडे । हाय–तें सांगूं कुणां ?

[चाल नाहीं तरी निदान सूर बदलून]

चांफा बोलेना । चांफा चालेना
चांफा खंत करी । कोणी त्यासी पुसेना !

अरुण[1]

धोक्याची सूचना : बालकवींचा 'अरुण' फार कोमल म्हणून गोविंदाग्रजांनीं 'भयंकर अरुण' लिहिला; पण प्रस्तुतचा 'अरुण' आजपर्यंतच्या सर्व उपलब्ध अरुणांमध्यें 'भयंकर' आहे हें आधीं वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. बारा वर्षांच्या आंतील बालकवींनीं तो वाचण्याच्या भानगडींत पडूं नये.

अहा, सजवुनी लालतांबडा मुखडा हा कोण
डोकावुनि पाहतो नटासम पडद्याआडून ?

अरुण कशाचा! बालरवीचा हा पट्टेवाला
किनखापीचा चढवुनि येई लालभडक डगला ?

टोपी घालुनि लाल पिसांची येत वासुदेव,[2]
मुंडासें बांधून बसे का कुणी नवरदेव ?

स्वर्गीतिल मंडई उघडली किंवा इतुक्यांत
तिथें कापल्या कलिंगडांची भरली ही पेठ ?

लाल गाजरें मांडि कुणी का 'माळिण नव तरणी'
कुणीं फोडिली विलायती वा वांग्यांची गोणी ?

स्वर्गंगेच्या रक्तकण्हेरी आज बहरल्या का
फुलला किंवा दाहि दिशांतुनि झेंडूंचा ताफा ?

गगनींच्या आंब्यास लागला का पक्का पाड,
नंदनवनिंच्या निवडुंगाचें का विराट बोंड ?

वखार किंवा कौलांची ही लाल मंगलोरी
पागोट्यांचें कुणी प्रदर्शन मांडित चंदेरी ?

१. सदर कविता लिहिण्याची उमेद आम्हांला एका 'उत्साहतीर्था'पासून मिळाली याबद्दल आम्ही त्यांचे ऋणी आहोंत. २. भिकारी वासुदेव, लक्ष्मीनाथ श्रीकृष्ण नव्हे.

बाब फासुनी दुकान सजवी काय मारवाडी
पोळ्याच्या कीं बैलांची कुणि मिरवणूक काढी?

कुणा कवीच्या लग्नाची ही आमंत्रणचिठ्ठी,
कॅलेंडर का कुणीं छापिलें नववर्षासाठीं?

रंगमहालीं रंगसफेती इंद्राच्या चाले
स्वर्भूवर तांबडे तयांतिल ओघळ हे आले?

नील चांदवा जुन्यापुराण्या गगनाचा फाटे
आलवणाचें आस्तर आलें बाहेरी वाटे?

थंडीची हुडहुडी न लागो उषासुंदरीला,
पूर्वेच्या शेगडींत म्हणुनी विस्तव पेटविला?

जाण्याच्या घाईंत घसरुनी बालरवी पडला—
तोंडावरतीं, आणि घोळणा हा त्याचा फुटला?

टाकी रजनी जातां जातां आकाशीं चूळ,
तिच्या मुखांतिल पडला खालीं चर्वित तांबूल?

तोंड उघडुनी मुखमार्जन का करिती दाहि दिशा
जिभा तयांच्या लललळती या मधुनी लाल अशा?

दिग्गज करिती उदयमंदिरीं काय साठमारी,
रक्तानें माखली तयांच्या स्वर्भूमी सारी?

की रजनीशीं दंगामस्ती करी अंशुमाली,
तिनें तयाच्या संतापुन ही श्रीमुखांत दिधली?

धूम्रपान का कैलासावर श्रीशंकर करितां
चिलमींतुनि हा पडे निखारा खालीं जळजळता?

धुंद जाहले पिउनि शांभवी किंवा दिक्पाल
निद्राकुल नयनांतिल त्यांच्या रंगच हा लाल?

फुंक मारुनी काढि मुखांतुनि जळता अंगार
  नजरबंदिचा करी खेळ का कुणि जादूगार?

सूर्याला उगवत्या गिळाया कीं मारुतराय
  कधींपासुनी जबडा वांसुनि बसले हे काय

क्षयी शशीस्तव करावयातें किंवा गुलकंद
  वैद्य अश्विनीकुमार जमविति हे गुलाबगेंद?

रडरडुनी चालवी बालरवि कीं धांगडधिंगा
  शांत कराया त्यास देत कुणि रबरी लाल फुगा?

कीं स्वर्गींच्या रंगेलांचें उघडकीस बिंग?
  येत काय हें फुटतां काळें रजनीचें भिंग?

लाल सुरेची लाख बाटली सुरालयीं फुटली
  गतरात्रीं जी तिची काय हीं अवशिष्टें पडलीं?

स्वर्गींच्या मजलसींत किंवा 'जास्त जरा झाली!'
  चित्ररथाची म्हणुनी स्वारी लोळत ये खालीं?

बेहेस्तीं थाटांत साजरा होत बकर-ईद
  स्वर्धेनूंच्या रक्ताचे हे पाट लालबुंद?

लाख तारका का सांथीनें मेल्या एकसरी
  सोयीसाठीं कुणी भडाग्नी यांचा म्हणुनि करी?

खून रात्रिचा करुनि पळे हा बंगाली डाकू
  रक्तानें आपाद नाहला कां बच्चा साकू[1]?

१. कै०–हाय! आपल्या औट घटकेच्या पराक्रमानें जगाचे डोळे दिपविणाऱ्या या भिस्त्याच्या बच्चाच्या नांवामागें जगांतील अत्यंत अमंगळ विशेषण लावतांना आमचें हृदय अक्षरशः आणि शतशः विदीर्ण होत आहे! (दुःखाच्या भरांत बेहेस्तांतला माल कैलासांत आदा केल्याबद्दल वाचक क्षमा करोत!)

निघाले शारदाविलाच्या किंवा स्वर्देवी
बालरवीचें लग्न उषेशीं पाळण्यांत लावी?

पृथ्वीवरल्या नको कवींचें ‘गायन’ ऐकाया
म्हणुनि त्यांस कीं पाठविती सुर हा शेंदुर प्याया?

क्षणोक्षणीं स्वर्गांत मारिती कवी फेरफटका
धोक्याचा टांगला तयास्तव द्वारीं कंदिल का?

संन्याशांची वार्षिक परिषद किंवा ही भरली
दाटी झाली गगनीं भगव्या छाट्यांची सगळी?

स्वर्गीतिल मल्लांची चाले कीं जंगी कुस्ती
आखाड्यांतिल लाल धूळ का उधळे ही वरतीं?

‘सुरते’चा[1] संग्राम चालला देवदानवांत
त्यांत कुणावर कुणी ‘पुणेरी’ भिरकावुनि देत?

‘लाल बावटा संघा’चे कीं जमले वेताळ
करिती भांडुनि परस्परांचीं वदनें बंबाळ?

‘आकाशाच्या बापा’ची कीं मुक्तिफौज[2] सुटली
लालभडक झोंकांत तयांची झगमगती डगलीं?

कुणी पुण्याच्या सभेंत खाई मार ‘देशभक्त’
पगडीची वावडी तयाच्या चढली गगनांत?

कानडवादें[3] बेळगांवची उडे लाल माती
वातावरणीं तशीच कोंदुनि अजुनि बसे का ती?

१. मागें ‘सुरत’च्या कॉंग्रेसमध्यें झालेल्या देशभक्तांच्या ‘जोडाजोडींत’ ‘पुणेरी जोड्या’चा प्रामुख्यानें उपयोग झाला असल्यानें त्याला राष्ट्रीय महत्त्व आलें हें सांगावयास पाहिजे काय? २. पहा : योहान्न ७: ३९. ३. कानडी-मराठी-वाद.

'कंपनीं 'तला[1] मखमालीचा कुठल्याशा पडदा
इथें पसरुनी काय ठेविला लिलांवास उघडा ?

आजवरी नासती तांबडा रंग प्रेमवेडे
भांडवलावर त्या काढी कुणि दुकान 'घोरपडे' ?

कीं रात्रीं उधळती रंग जे लक्ष्मीचे लाल
तेच विलसती नभीं घेउनी मूर्त रूप लाल ?

प्रेमावरचें लिखाण जमवुनि कीं विश्वामधलें
कल्याणास्तव कुणीं जगाच्या येथें पेटविलें ?

अरुण असे का जिवंत हा ? कीं गतप्राण झाला
कुणा कवीनें खून तयाचा निजकवनें केला ?

थकलों आतां ! ! उत्प्रेक्षांची संपत ये कंथा
मान लचकली म्हणतां म्हणतां ही लांबट संथा !

काव्य मरूं दे ! शब्द झरूं दे—अरुण तडफडूं दे ?
चहा चालला सकाळचा हा निवुनि पार इकडे !

अहा ! माझिया कपांत असतां अरुणाची लाली
वाहुं कशाला शब्दांची त्या अरुणा लाखोली ?

नको भटकणें अरुणासाठीं उगाच स्वर्गांत
स्वर्ग भेटवी अरुणरसाचा या एकच घोंट !

आणि शारदे, जरी आरुणी पेय न हें मिळतें
तरी मंदिरीं तुझ्या क्षणभरी कोण बरें फिरतें[2] ?

१. नाटक-मंडळीच्या पडद्यांचा लिलांव झाल्याशिवाय कोणत्याही नाटक मंडळीच्या आयुष्यावर पडदा पडावयाचा नाहीं हें सुप्रसिद्धच आहे. २. हल्लींच्या 'ज्युबिली'च्या सांथींत या पन्नास कवितांनीं 'अरुणा'चीं अनायासेंच ज्युबिली साजरी होत असल्याची कोणा वाचकाची समजूत झाल्यास कवीला फार आनंद होणार आहे.

सारंगीवाला

कलेवरील निरपेक्ष प्रेमानें वाजविलेली सारंगी मनास मोह घालते. जीवनाच्या कलहांत तिचा शस्त्रासारखा उपयोग केल्यास कलेसह तिचा नाश होतो. हा अप्रिय अनुभव पुण्याच्या रस्त्यांतून रात्रीच्या वेळीं सारंगीची सुरावट छेडीत जाणाऱ्या एका सारंगीवाल्यानें आम्हांस दिला. कांहीं कविमित्रांनीं त्याला उद्देशून रचिलेल्या गौरवपर गाण्यानें आधींच आतुर झालेली रसिकता विरस पावतांच त्याच सुरावर निराशेचें गाणें गाऊं लागावी हें साहजिकच आहे. खालील कडव्यांत सांप्रदायिक कल्पनेच्या कल्पित माधुरीपेक्षां अनुभवाचा कडवटपणा विशेष आढळेल. पण त्याला इलाज नाहीं. त्यांतही एक प्रकारची रुचि आहे.

थांबीव एकदां सारंगी ही चल जा, येथुन दूर ! ॥ ध्रु० ॥

काम करुनी देह थकला,
प्राण अगदीं कंठिं आला,
शेजेस पाठ ना कुठें लागली, तोंच निघे तव सूर.

गुंतला हा जीव आधीं,
गुंतवाया त्यास नादीं,
निवडून वेळ तूं अचुक काढिशी, दिसशी खूप चतूर.

जीवनाची रागदारी,
ऐकुनीयां ये शिसारी,
या विटल्या कानीं संगीताची आतां कुठुन जरूर ?

कांपऱ्या या घेशि ताना,
डोलवीशी आणि माना,
दाविशी कराची सहज सफाई, गज चाले चौखूर !

फिरति तारांवरुनि बोटें,
नाद वरचे वरतिं उमटे,
वाहतें हृदय त्यांतून कुठें ? तें बिदागीस आतूर ?

आग पेटे आंत पोटीं,
शांतता ही वदनिं खोटी,
हे सूर कशाचे ? जळजळीत हा लोहरसाचा पूर.

आंतड्याच्या पिळुनि तारा,
काढशी या गीतधारा,
ऐकून भयानक राग तयाचा हंसे रात्र भेसूर.

याचनेचा सूर रडका,
त्यास कसला ताल-ठेका ?
घाबऱ्या मनीं उठवितें उलट हें भलभलतें काहूर.

लांकडी हें वाद्य दुबळें
मानवी त्या हेतु न कळे,
नातरी तडकुनी दुभंग होइल खास तयाचा ऊर !

हातिं येतां चार तुकडे,
टाकसी कां वाद्य उपडें ?
करितोस कलेची पोटासाठीं विटंबना मगरूर !

जे हरीचे लाल हौशी,
जीव हळवे कीं विलासी,
जा, तया कुशलता दाव ! तयांचे खिसे खोल भरपूर.

जीव निद्रेमाजि रंगे,
स्वप्नसृष्टींतून गुंगे,
जा, देऊं नको क्षणमात्र जगाची तयासि जाणिव क्रूर.

प्रेमाचा गुलकंद

— बागेंतुनि वा बाजारांतुनि कुठुनि तरी 'त्या'नें
गुलाबपुष्पें आणुनि द्यावित 'तिज'ला नियमानें !

कशास सांगूं प्रेम तयाचें तिजवरतीं होतें ?
तुम्हीच उकला बिंग यांतलें काय असावें तें !

गुलाब कसले ? प्रेमपत्रिका लालगुलाबी त्या !
लाल अक्षरें जणुं लिहिलेल्या पाठपोट नुसत्या !

प्रेमदेवता प्रसन्न होई या नैवेद्यानें !
प्रेमाचे हे मार्ग गुलाबी जाणति नवतरणे !

कधीं न त्याचा ती अवमानी फुलता नजराणा !
परि न सोडला तिनें आपुला कधिंही मुग्धपणा !

या मौनांतच त्यास वाटलें अर्थ असे खोल !
तोहि कशाला प्रगट करी मग मनांतले बोल !

अशा तऱ्हेनें मास लोटले पुरेपूर सात,
खंड न पडला कधीं तयाच्या नाजुक रतिव्रांत !

अखेर थकला ! ढळली त्याची प्रेमतपश्चर्या,
रंग दिसेना खुलावयाचा तिची शांत चर्या !

धडा मनाचा करुनि शेवटीं म्हणे तिला, "देवी !
(दुजीं आणखी विशेषणें तो गोंडस तिज लावी.)

"बांधित आलों पूजा मी तुज आजवरी रोज !
तरि न उमगशी अजुनि कसें तूं भक्तांचें काज ?

गेंद गुलाबी मुसमुसणारे तुला अर्पिलेले
सांग तरी सुंदरी, फुकट का ते सगळे गेले ?"

तोंच ओरडुनि त्यास म्हणे ती, "आळ वृथा हा कीं !
एकही न पाकळी दवडली तुम्ही दिल्यापैकीं !"

असें बोलुनी त्याच पावलीं आंत जाय रमणी
क्षणांत घेउनि ये बाहेरी कसलीशी बरणी !

म्हणे, "पहा मीं यांत टाकले ते तुमचे गेंद,
आणि बनविला तुमच्यासाठीं इतुका गुलकंद !

कशास डोळे असे फिरवितां कां आली भोंड ?
बोट यांतलें जरा चाखुनी गोड करा तोंड !"

क्षणैक दिसलें तारांगण त्या,-परी शांत झाला !
तसाच बरणी आणि घेउनी खांद्यावरि आला !!

"प्रेमापायीं भरला" बोले, "भुर्दंड न थोडा !
प्रेमलाभ नच ! गुलकंद तरी कशास हा दवडा ?"

याच औषधावरी पुढें तो कसातरी जगला,
हृदय थांबुनी कधींच नातरि तो असता 'खपला' !

तोंड आंबलें असेल ज्यांचें प्रेमनिराशेनें
'प्रेमाचा गुलकंद' तयांनीं चाटुनि हा बघणें !

कानगुजलां[1]

तो आला जवळी नि कानगुजला कांहींतरी हांसुनी,
तों शेजारिल मांजरावर तिनें भिर्कावली फुंकणी !
"जा–हिंडा–सगळ्या सभा समजल्या ! आहे तुम्हांला मुभा !
सांभाळीत घरांत मात्र बसुं का मी कारट्यांच्या सभा ?"

तो आला जवळी नि कानगुजला कांहींतरी हांसुनी,
तों पोळीवर ओतुनीच उठली रागामधें फोडणी !
"जा आणा दुसरी खुशाल नटवी कोणी ! पहा नाटकें !
येऊं का तुमच्याबरोबर असें नेसून मी फाटकें ?"

तो आला जवळी नि कानगुजला कांहींतरी हांसुनी,
पोतेरें दिधलें तिनें तडक तों भिंतीवरी फेकुनी !
"सारे कागद जा चुलींत खुपसा ! दावूं नका वाचुनी !
आंघोळीपुरतें निघेल तुमच्या पाणीं तरी तापुनी !

तो आला जवळी नि कानगुजला देऊन कांहींतरी,
तों आलिंगुनि ती म्हणे, "करविल्या केव्हां कुड्या या तरी !"

१. 'ते आले जवळी नि कानगुजले'—माधवी (नाशिक)

पत्रें लिहिलीं पण....?

तूं आलीस बघावया सहज 'त्या[१]' देवालयीं 'गालिचे'
होतों चोरुनि अंग मीहि घुसलों त्या गोड गर्दीमधें !
तूझें दिव्य अहा, न म्यां निरखिलें लावण्य जों गालिचें—
तों डोळ्यांपुढुनी पसार कधिं तूं झालीस विद्युल्लते ?

तूं गेलीस ! ! मनांत अन् कसकसें वाटूं मला लागलें !
यावें अंगिं भरून हींवच जसें पित्तप्रकोपामुळें !
माघारीं फिरलों तसाच धरुनी मी गच्च डोकें तदा,
(कोणी बांधिति कांहिं तर्क !) पडतां वाटेंत मी चारदां !

तेव्हांपासुनि मी तुझी करितसें टेहेळणी सारखी
बागा, पाणवठे फिरून दमलों—देवालयें धुंडिलीं !
उद्देशून तुला कितीक रचिलीं काव्यें तशीं मासिकीं,
'व्यक्ति–स्तांभिं'[२] हि जाहिरात कितिदां पत्रांतुनि म्यां दिली !

पत्रें आजवरी तुला खरडलीं त्यांचीं पहा बंडलें—
येथें बांधुनि ठेविलींत !—पण तीं धाडूं कुठें प्रेमले ?

१. म्हणजे रामेश्वराच्या, देवळांत हें दर्दी पुणेकरांना सांगावयास पाहिजे क
२. Personal Column.

मनाचे श्लोक

रामदासी साहित्यांतून नांवापुरती उसनवारी करतांना रामदासी वृत्तीचाच अंगीकार केला असल्यानें समर्थांचिये सेवकांनीं वक्रदृष्टि करून पहाण्याचें कारण नाहीं. सांप्रदायिक 'मनाच्या श्लोकां'च्या मालिकेंत गोंवून घेण्याचें सामर्थ्य या 'मनाच्या श्लोकां'त नाहीं व तशी आकांक्षाही नाहीं. मात्र हे श्लोक निव्वळ मनाचेच आहेत, असें समजूं नये. हें तो प्रचीतीचें बोलणें आहे!

मना, नीट पंथें कधींही न जावें,
निशापाणि केल्याप्रमाणें चलावें,
जरी वाहनें मागुनी कैक येती
कधीं ना तरी सोडिजे शांतवृत्ती!

दुकानांवरी लाविल्या लांब पाट्या
मना, थांबुनी वाच रे वाच बा त्या!
अकस्मात् दिसे जाहली जेथ गर्दी
तिथें चौकशी जा करायास आधीं!

तिऱ्हाईत कोणी जरी जाय पंथें
तरी रोंखुनी पाहणें त्याकडे तें!
अहा, अंगना त्यांतुनी ती असेल
वळोनी तरी पाहिं मागें खुशाल!

कधीं आगगाडींतुनी हिंडतांना,
सिनेमा—तमाशे तसे पाहतांना,
विचारी मना, त्वां न खर्चीत जावें,
सदा श्रेष्ठ धारिष्ट जीवीं धरावें!

कधीं 'मंदिरीं' जासि वाचावयाला
तरी इंग्रजी मासिकीं ठेव डोळा!
कुठें छान चित्रें कुठें 'कूपनें' हीं
दिसे सर्व तें नीट कापून घेईं!

कुणाचेविशीं अंतरीं होय तेढ,
निनांवी तया धाडिं रे 'नॉटपेड'!
तयाचेनि नांवावरी लट्ठ व्ही. पी.
मना, मागवीं— त्याहुनी रीत सोपी !

सदा खाद्यपेयावरी हात मारीं
बिलें देइं सारून मित्रासमोरी;
"अरेरे, घरीं राहिले आज पैसे—"
खिसे चांचपोनी मना बोल ऐसें !

कुणाच्या घरीं जा करायास दाढी,
कुणाची फणी घेउनी भांग काढीं ?
कुणाचा 'स्वयंटाक' टाकीं खिशांत,
घड्याळेंहि बांधीं तशीं मनगटांत !

कुणाच्या विड्या नित्य ओढीत जाव्या,
तशा आगपेट्याहि लंबे कराव्या !
चहा होतसे केधवां पै कुणाचा
अरे मन्न, घेईं सुगावा तयाचा !

इथें पायगाडी तिथें वाद्यपेटी
इथें पुस्तकें वा तिथें हातकाठी;
अशी सारखी भीक मागीत जावें,
स्वतांचें न कांहीं जगीं बाळगावें !

कुणाचें असे मागलें कांहिं देणें
कपर्दीकही त्यांतली त्या न देणें
कधीं भेटला तो तरी त्या हंसोनी
म्हणावें "असे सर्व तें नीट ध्यानीं !—"

कुणाचें कधीं लागलें पत्र हातीं
कुणाची तशी चिट्ठि किंवा चपाटी;

तरी त्यांतल्या वाचणें चार ओळी,
न ठावें कळे कोणतें काय वेळीं !

जिथें चालल्या खाजगी कानगोष्टी
उभीं आणि धेंडें जिथें चार मोठीं,
मना, कान दे तोंड वांसून तेथें,
पहा लागतो काय संबंध कोठें !

कडी लागलेली दिसे आंत जेथें,
मना सद्‌गृहस्था, त्वरें जाय तेथें !
जरी पाहसी आंत ना काक-अक्षें,
कशाला तरी त्या फटी अन् गवाक्षें ?

नसे ज्याविशीं ठाउकें आपणांतें,
मना, बोलणें 'दाबुनी' त्यावरी तें !
दुजांचीं जरी जाणशी गुप्त बिंगें
तरी धांव घे वृत्तपत्रांत वेगें !

मना सज्जना, चार आण्यांत फक्त
तुला व्हावयाचें असे 'देशभक्त' !
तरी सांगतों शेवटीं युक्ति सोपी,
खिशामाजिं ठेवीं सदा गांधिटोपी !

कवि[1] आणि कवडा[2]

[एक खरी गोष्ट]

माडीच्या खिडकीमधें कवि कुणी होता सुखें बैसला
'भिक्षांदेहि' करावयास कवडा आला कुणी त्या स्थळा!
"कां हो काव्य नवीन काय लिहितां?" त्यांतें पुसे खालुनी
सांगे नांव कवी; हंसून कवडा हो चालता तेथुनी!

चार दिवसांनीं मासिकांत येई
काव्य (?) कवड्याचें; नांव तेंच त्याही!
रसिक म्हणती, "वा! और यांत गोडी!"
कवी हांसुनि आपुलें काव्य फाडी!

१. कवि=खरा जातिवंत कवि. २. कवडा=भुक्कड शब्दजुळव्या. (कवि या शब्दाचें क्षुद्र रूप...कुत्सितार्थे डात् इति पाणिनी)

कवीचीं 'विरामचिन्हें'

मानवी जीवनलेखांतील गोविंदाग्रजांनीं दर्शविलेल्या 'विराम–चिन्हां-' पेक्षां कवीच्या आयुष्यांतील 'विरामचिन्हें' निराळीं असावींत ही गोष्ट हल्लीं शुद्धलेखनासंबंधीं चालू असलेल्या वादास धरूनच नाहीं काय !

जेव्हां काव्य लिहावयास जगतीं प्रारंभ मीं मांडिला,
जें जें दृष्टिंत ये तयावर 'करूं का काव्य ?' वाटे मला,
तारा, चंद्र, फुलें, मुलें किति तरी वस्तू लिहाया पुढें,
तेव्हां 'स्वल्पविराम' मात्र दिसतो स्वच्छंद चोहींकडे !

झालें काव्य लिहून–यास कुठल्या धाडूं परी मासिका ?
यातें छापिल कोण ? लावुं वशिला कोठें ? कसा नेमका ?
रद्दीमाजि पडेल का ? परत वा साभार हें येइल ?
सारें लेखन तेधवां करितसें मी 'प्रश्नचिन्हा' कुल !

अर्धांगी पुढतीं करून कविता नांवें तिच्या धाडिली,
अर्धें काम खलास होइल अशी साक्षी मनीं वाटली !
कैसा हा फसणार डाव ? कविता छापून तेव्हांच ये !
केला 'अर्धविराम' तेथ; गमलें तेथून हालूं नये !

झाली मासिकसृष्टि सर्व मजला कालांतरें मोकळी,
केलें मीं मग काव्यगायन सुरू स्वच्छंद ज्या त्या स्थळीं !
माझें 'गायन' ऐकतांच पळती तात्काळ श्रोतेजन !
त्या काळीं मग होतसे सहजची 'उद्गार' वाची मन !

पुढील श्लोक 'कोरसा' दाखल असून तो वाचकांनीं कवीला ऐकूं न जाईल अशा हलक्या स्वरांत गुणगुणावयाचा आहे. बाकी ऐकूं गेलें तरी काय व्हावयाचें आहे म्हणा?

> डेंग्यू, प्लेग, मलेरिया, ज्वर तसे अन् इन्फ्लुएंझा जरी
> हीं एकेक समर्थ आज असती न्याया स्मशानांतरीं—
> सर्वांचा परमोच्च संगम चिरं जेथें परी साधला,
> देवा, 'पूर्णविराम' त्या कविस या देशी न कां आजला?¹

१. आमच्या गायनप्रिय रसिक वाचकांसाठीं वरील कवितेचें 'नोटेशन' आम्ही येथें देत आहोंत. त्यामुळें कवितेच्या अर्थाबरोबर तिच्यांतील 'संगीत'ही वाचकांना सहज समजून येईल. काव्यगायनेच्छू बालकवींचीही त्यामुळें चांगलीच सोय होणार आहे. मात्र 'स्वरलेखन' करतांना आम्ही 'प्रो० मौलाबक्षांचीं चिन्हें' न वापरतां आमचीं स्वतःचीं 'चिन्हें' वापरलीं आहेत, हें एक सुचिन्हच नव्हे काय? स्थलाभावामुळें टंकालयांतील (Foundry) टंचाईमुळें दर श्लोकांतील एकाच चरणाचें नोटेशन देणें शक्य झालें आहे.

, ? ; ! . ॥ध्रु०॥

,SS ,S ,SSS ,SSS ,SSSSS १
?SS ?S ?SSS ?SSS ?SSSSS २
;SS ;S ;SSS ;SSS ;SSSSS ३
!SS !S !SSS !SSS !SSSSS ४
.SS .S .SSS .SSS .SSSSS ५

एक काव्यप्रकार

एका सरकारी कचेरीचा भाग. धोंडो व गुंडो नामक कारकून शेजारीं शेजारीं बसलेले असून त्यांच्यासमोर कागदांचा व फायलींचा भयंकर ढीग पडलेला आहे. काम करून करून कारकूनद्वय अगदीं मेटाकुटीला आलेलें आहे.

धोंडो : (जांभई देत)
काम केव्हां सरे

गुंडो : (निःश्वास सोडून)
—हाय ! केव्हां तें सरेल ?
वाटतें, कंबर आतांच मोडेल !
काय रे देवा ही आमुची स्थिती ?
बरें आहे, चालूं द्या ! ना तरी मिळेल
येथून गचांडी ! छे, तें नको रे बाबा !

(अंगावर कांटा आल्यासारखें करतो. इतक्यांत शिपाई आणखी दोन फायली आणून ठेवतो.)

धोंडो : (स्फुंदत)
अंतच न देवा ! कां रे या फायलींलागून ?
काम केव्हां सरे ?

गुंडो : (निःश्वास सोडून)
—हाय ! केव्हां तें सरेल ?

धोंडो : (धीर करून)
बरें तर गुंडो, काढा एक विडी

गुंडो : (घाबरून)
छेः, छेः, नको रे राजसा असें तूं करूं !

धोंडो : (निश्चयानें)
कांहींही म्हटलें तुम्ही जरी आतां
शिलगावतोंच—

(विडी पेटवतो. तोंच आंतून साहेब येतो व धोंडोला विडी ओढ-तांना पाहून त्याच्या पाटींत गुद्दा मारतो. धोंडो पळून जातो.)

धोंडो : (पळतां पळतां)
होऊं नये तें झालें !—

गुंडो : (स्वगत हंसून)
व्हावें तेंच झालें !—
एकटाच विडी ओढतो लेकाचा !

[वरील वाङ्मयप्रकाराला मुक्तछंदी काव्य म्हणतात. मेहरबानी करून हें काव्य वाचतांना वाचकांनी मूर्च्छित पडूं नये.]

वधूवरांना काव्यमय अहेर[1]

[चाल—चंद्रकांत]

अहा, उगवली आनंदाची शुभमंगल वेला,
आज तुम्हा अस्मान ठेंगणें वाटे ना ? बोला ?

रोमांचांतुनि हर्षाच्या ना उसळतात लाटा
गांभीर्याचा मुग्धपणा मग कां वदनीं खोटा !

उत्सुकतेनें तुम्ही पाहिली आजवरी वाट
प्रसंग आला तोच ! शांत कां मग मिटवुनि ओंठ ?

लग्नाचें काढितां तुम्हां कुणि आजवरी नांव
'छे–भलतें !' दाविलात लटका असाच ना भाव ?

'नव्हतें कारण लग्नच !' तर मग कां बसलां आतां
सस्मित वदनें 'अन्याया'चा प्रतिकार न करतां ?

तरुण मंडळी 'नको' बोलती अर्थ परी त्याचा
काय असे तो नीट उमगतो थोरांतें साचा !

असो; कसे पण वॉरंटाविण आज तुम्ही झालां,
खरे चतुर्भुज ! ('जन्मठेप' कुणि म्हणति बरें याला !)

अरे, कुणी हे लांबलचक विधि लग्नाचे केले ?
हाच चालला विचार मनिं ना ! (तें मजला कळलें !)

वाङ्‌निश्चय, श्रीमंतपूजनें आणि रुखवतें तीं,
आनंदाच्या समयिं कशाला ही भारुडभरती !

पक्वान्नें रुचिमधुर कशाला भोजनास भरती
'त्या घासा' विण विचार असतो का दुसरा चित्तीं !

मुंडावळि या डोळ्यांवरतीं पुन्हा पुन्हा येती
नीट न दिसतें 'मुख तें'! अगदीं कटकट ही नसती !

किती यातना वधूवरांच्या हृदयाला होती !
वृद्धांना कळणार तरि कधीं या नाजुक गोष्टी ?

लग्नकाळिंचा अनुभव अपुला विसरतात सारे
म्हणुनि वधुवरां निष्कारण ते छळती म्हातारे।

घांस घालणें, विड्या तोडणें नांव आणि घेणें
हाताला अन् हात लावणें ! पदरगांठ देणें !

एवढेच विधि विवाहांत जरि ठेवतील मोठे
उरेल तर मग पृथ्वीला या स्वर्ग दोन बोटें !

निष्कारण भटभिक्षुक म्हणती लग्नाचे मंत्र
तरुणांच्या हृदयांतिल त्यांना नच कळणें तंत्र।

किती मंगलाष्टकें लांब हीं अजुनि न कां सरती ?
घसा खरडुनी कानाजवळी किंकाळ्या देती !

लाल अक्षता मारित सुटती डोक्यावर सारे
खराब होतिल केंस ! तेवढे नच कळतें का रे ?

चला संपलें दिव्य ! 'वाजवा' असा ध्वनी उठला
अरे, अजुनि हा अंतःपट तरि कुणी उंच धरिला !

मंडपांत कां लोक रिकामे रेंगाळत बसती,
हस्तांदोलन वा अभिनंदन कां करण्या येती ?

उगाच घ्यांवा किती कुणाचा मौल्यवान वेळ !
लोकांना आमुच्या कधीं हें रहस्य उमगेल !

स्पष्ट बोललों वधूवरांनों, क्षमा करा मात्र !
असेंच तुमच्या हृदयाचें ना असे खरें चित्र ?

चला बैसला जिवाजिवाचा आज खरा मेळ !
संसाराचा सुरू जाहला सुखद आज खेळ !

तुम्हा सांगतिल कुणी ‘ भवार्णव दुस्तर हा फार !
जीवन नुसति माया ! नसतें संसारीं सार !’

नका घाबरूं ! अशा ऐकुनी भुलथापा खोट्या,
अजीर्ण ज्यातें श्रीखंडाची रुचि येइल का त्या ?

आनंदाची सर्व सुखाची जीवित ही खाण
हंसेल आणी जगेल त्यातें नच कसली वाण !

नका त्रासुनी बघूं ! समजलें ! आवरतों सारें !
म्हणाल ना तरि “ बोलुनि चालुनि कवि बेटे न्यारे !”

आनंदाचा मधुर मनोहर वसंतकाल सदा,
तुम्हास लाभो ! हीच शेवटीं विनंति ईशपदा !

आणि सांगतों अखेर एकच कीं भांडणतंटा
जरि झाला कधिं तरि तो द्यावा प्रेमानें मिटता !

आरंभीं येतील अडथळे ! जोंवरी न हलला—
सदनिं पाळणा—क्षमा करा, हा चुकुनि शब्द गेला !

१. श्री. सरदार श्रीनिवासराव मल्हाराव ऊर्फ बाबासाहेब पुरंदरे व चि. सौ. कां. लीलाबाईसाहेब पटवर्धन (श्री. चीफ ऑफ कुरुंदवाड, ज्यूनियर यांची भगिनी) यांच्या विवाहाच्या प्रसंगीं केलेला कवितांचा आहेर.

एका पावासाठीं—

चांगला 'पाव' हल्लीं पहावयासदेखील मिळत नाहीं. मग खायला कोठून मिळणार ? पावाच्या शोधासाठीं रस्त्यामधून पावभक्तांच्या झुंडीच्या झुंडी हिंडत असतात. त्या मनांत पुढील गाणें म्हणत असतील काय ?

धांव पाव देवा आतां । देई एक पाव !
मारुं चहावरतिं कसा मी । कोरडाच ताव ?
पाव नाहिं म्हणुनी पत्नी । करित काव काव !
पावरोटिसाठीं आलों । धुंडुनि मीं गांव !
माजलेत बेकरिवाले । म्हणति 'चले जाव !'
बोलतो हंसून इराणी । 'जा चपाती खाव !'
वाढवी गव्हाचे वाणी । चौपटीनें भाव !
नफेबाज व्यापाऱ्यांचा । हाणुन पाड डाव !
पाहिजे तरी सरकारा । तूंच लोणि लाव !
नरम पाव देऊन देवा, । राख तुझें नांव !

बायको सासरीं आल्यानंतर—

फार दिवस माहेरीं जाऊन राहिलेली बायको सासरीं परत आल्यानंतर तिच्या बाईलवेड्या नवऱ्यानें आंघोळ करतां करतां पुढील गाणें म्हणणें साहजिकच नव्हे काय ?

बायको आली आज परतून ! ॥ धृ० ॥

बारा महिने तब्बल बसली माहेरीं जाऊन !
वाटुं लागलें नवऱ्याला कीं गेलि काय विसरून !

झोपुनि झोपुनि रोज एकटा गेलों कंटाळून,
थकुनी गेलों सक्तीचें हें ब्रह्मचर्य पाळून !

आंघोळीला रोज यापुढें मिळेल पाणी ऊन,
गरम चहाचा प्याला हांसत येइल ती घेऊन !

लोकरिचा गळपट्टा रंगित देइल सुबक विणून,
आणि फाटक्या कपड्यांनाही ठिगळें छान शिवून !

टाकिन आतां सर्व घराचा रंगमहाल करून,
तात्यामाई[१] घेतिल दिवसा मग डोळे झांकून !

१. आईबाप.

मोडीसाठीं धांव

मोड मिळण्याची हल्लीं भयंकर मुष्किल झाल्यामुळें पै-पैशाचा व्यवहार करणाऱ्या गरिबांची रोजच्या जीवनांत सध्यां जी कुतरओढ चालली आहे तिला तोड नाहीं ! मोडीच्या दुष्काळानें गांजलेली गरीब जनता मनांतल्या मनांत परमेश्वराला असेंच गाऱ्हाणें आळवीत असेल काय ?

दे रे हरि, दोन आण्याची मोड !
मोडीसाठीं भटकुनि आले तळपायाला फोड ॥ धृ० ॥

काडि मिळेना, विडी मिळेना, इतर गोष्ट तर सोड !
मीठहि नाहीं, पीठहि नाहीं, मिळे न कांहीं गोड !

पै पैशाचे धंदे बसले, झाली कुतरेओढ !
'मोड नाहिं,' चे जेथें तेथें दुकानावरी बोर्ड !

ट्रॅम गाडिंतहि मोड न म्हणुनी, करितों तंगडतोड !
कुणी 'कूपनें' घेउनि काढी नोटांवरती तोड !

मोडीवांचुनि 'धर्म' थांबला, भिकारि झाले रोड !
दिडकि कशी तुज देऊं देवा, प्रश्न पडे बिनतोड !

श्रीमंतांचें कोड पुरवुनी मोडिशि अमुची खोड !
पाड दयाळा, खुर्द्याची रे आतां पाऊसझोड !

अजि म्यां 'काका' पाहिला !

'अजि म्यां सिंह पाहिला !' ही ना. काकासाहेब गाडगीळ ह्यांनी रचलेली काव्यपंक्ति वाचून आमच्या तोंडून पुढील काव्य बाहेर पडलें !

अजि म्यां 'काका' पाहिला !

खांदा कांबळ, शिरीं मुंडासें,
बैलाच्या गाडींत बैसला !

निवडणुकीचा कुजका नारळ
घेऊनि आला घोडनदीला

तिखटमिठाच्या देइ करंज्या
म्हणतो साखर हवी कशाला ?

सांगे 'धरणें' पुरीं होउं द्या
मग निर्मा तुम्हि कोटि प्रजेला !

पकडुनि 'काळा व्यापारी' द्या !
मग मी मारिन म्हणतों त्याला !

म्हणे धन्य तो वल्लभभाई
रफ्फु करी जो शालजोडिला !

मतदारांना सदैव पाजी
थापांचा जो 'काका–कोला' !

१५ जुलै १९५१

हातांत घ्या काळें निशाण

आतां मराठ्यानों, उठा
हातांत घ्या काळें निशाण !
ते दोन मंत्री बेइमान
आले हिरे आले चव्हाण !

मंत्रीपदास्तव टाकिलें
ह्यांनीं महाराष्ट्रा गहाण !
कापून मुंबइचा गळा
ह्यांनींच केली धूळधाण !

मुंबापुरींत मुरार्जिनें
'शिर्काण' केलें तें भयाण !
सामील झाले त्याज हे
मंत्री मराठी बेइमान !

मालोजिच्या वाड्यांतुनी
तो गर्जला ऐसा चव्हाण—
"थूः त्या महाराष्ट्रावरी
मज नेहरू देवासमान !"

बोले हिरे, "मीं हें दिलें
काँग्रेसला माझें इमान !
काँग्रेसश्रेष्ठींच्या पुढें
मी आपली कापीन मान !"

काँग्रेसला ह्याच्यापुढें
नाहीं महाराष्ट्रांत स्थान !
आली पुन्हा मत मागण्या
पायांतली दावा वहाण !

मोरार्जिंच्या पायांतले
हे दोन मंत्री पायताण
मंत्रीपदास्तव जाहले
हे नेहरुंचे दोन श्वान !

आतां मराठ्यांनों, उठा,
आहे तुम्हां ना स्वाभिमान ?
जेथें हिरे, जेथें चव्हाण
तेथें अतां काळें निशाण !

२५ मार्च १९५६

वाहवा, वाहवा, नेहरू हा !

वाहवा, वाहवा, नेहरू हा
सुंदर किततरि खचित अहा !
तर तो आपण पाहूं या,
त्याला जाउनि सांगूं या;
नेहरूकाका,
मुंबइ टाका
आई आहे ही अमुची
नाहिं कुणाच्या बापाची !

अरे बापरे ! पळा पळा
नेहरूकाका रागवला !
बंदुकवाले पोलिस हा
घेऊन आला पहा पहा !
म्हणतो, "मुंबइ
देतच नाहीं"
मान हलविली जोरांत
टोपी पडली चिखलांत !

नेहरूकाका घाबरला ! घाबरला,
दडून मोटारिंत बसला
इतुका कां हो रागवतो ?
लाल टमाटो हा दिसतो !
नको रे बाबा
चिडका बिब्बा
नेहरूकाका हा हट्टी
ह्याची अमुची फू गट्टी !

१७ जून १९५६

पारण्याचें गाणें

घोट घ्यावा शंकररावा
गांधीजीच्या नंदीदेवा ॥ धृ० ॥

अकरा दिवस उपोषण
थकला कीं हो तुम्ही करून
दिसे तोंड कळाहीन
जसा कांहीं 'सुका मेवा'!

हिंसा मुंबईंत झाली,
होई मांगल्याची होळी!
मानव्यानें बोंब केली
"धावा शंकरदेवा, धावा!"

तुम्हां झालें दुःख फार
म्हणाला कीं ह्याचा भार
आहे माझ्या शिरावर,
उपासाचा केला कावा!

मुंबईचे लोक दुष्ट
किती बोलले वाईट
"जा जा बुडा समुद्रांत–
उपासानें मरा किंवा!"

केल्या महाराष्ट्रासाठीं
किती ह्यांनीं आटापिटी
परी नाहीं कोणा 'पिटी' (pity)
शिरजोर पक्ष डावा!

कोणी निंदा कोणी वंदा,
उपोषण ह्यांचा धंदा
आहे गांधीशिष्य बंदा
सदा संकटीं स्मरावा !

घेवोनियां प्रायश्चित्त,
तुम्ही शुद्ध केलें चित्त,
घ्यां हो मोसंब्याचा घोट
आज दिवस बारावा !

चला लौकर घ्या हो घोट
नका उपटूं दाढी–खुंट,
उद्यां 'टाइम्स' पत्रांत
फोटो एवढा हा द्यावा !

२६ फेब्रुवारी १९५६

चव्हाणांना पुणेकरांचा निरोप

पुण्याच्या शिवाजी आखाड्यामधून मोटारींत बसून पळून जातांना ना. यशवंतराव चव्हाणांना पुण्याच्या जनतेनें असाच निरोप दिला असेल काय ?

मंत्र्या, येशिल कधिं परतून ?
आज दिलेल्या 'आहेरा'ची ओळख नीट धरून ॥ धृ० ॥

कितीक गेले भजीं पुण्यांतुनि आजवरी खाऊन,
परि चपलांची तूंच एकटा जाशि माळ घालून !

निदर्शकांच्या आरोळ्यांनीं घाबरगुंडि उडून
अर्धें भाषण करुनी जाशिल पुन्हा असाच पळून !

'काळि निशाणें' तशिंच राहतिल व्यर्थ घरांत पडून,
आश्रयदाता आहे त्यांचा कोण तुझ्यावांचून ?

भाषण ऐकायाला श्रोता नाहिं सभेंत चुकून,
उभे लोक बाहेर 'स्वागता' अनवाणी होऊन !

लाठीवाले पोलिस संगें ये अपुल्या घेऊन,
काळा बुरखा आणि हवा तर तोंडावर ओढून !

सत्काराची अशीच संधी दे रे अधुनमधून,
म्हणजे तुटक्या पायतणांना येइल भाव फिरून !

जर का येशिल गणू तपासे–मालोजिस घेऊन,
येइल सारें पुणें तिघांच्या 'सत्कारा' धावून !

मार खाउनी जो जो पळतो पुण्यपत्तनांतून
तो 'इतिहासीं' अमर होतसे; विसरूं नको ही खूण !

२१ एप्रिल १९५६

आरती भाऊसाहेब हिऱ्यांची !

'आवश्यकता पडेल तर मंत्रिपदाचा राजीनामा देऊ' ही भीषण घोषणा करण्याचें अलौकिक धैर्य दाखविल्याबद्दल सारे महाराष्ट्रवीर भाऊसाहेब हिऱ्यांना अशीच आरती ओवाळीत असतील काय ?

[चाल—आरती ज्ञानराजा]

आरती हिरेभाऊ
नका राजिनामा देऊं ! ॥ धृ० ॥

महामूर्ख लोक वेडे,
मारतात तुम्हां जोडे,
दाखवीती काळे झेंडे
नका लक्ष तिकडे देऊं !

देह जावो अथवा राहो,
मंत्रिपदीं तुमचा भावो
कोणी फोडो किती टाहो
म्हणो तुम्हां जोडेखाऊ !

कसा येश्वंता चव्हाण
घट्ट जागेला चिकटून
बैसे जसा कीं ढेकूण
गादीमध्यें मऊ मऊ !

पुसा नेहरूंचे बूट
झेला मोरारजींची लाथ
चाटा ढेबरांचे हात
तेच तुमचे बापभाऊ !

जळे ना का महाराष्ट्र
त्याचे तीन कोटी पुत्र,
तुम्ही म्हणा एक मंत्र
मरूं—पण मंत्री राहूं।

२४ जून १९५६

सुंदर तें ध्यान—

सुंदर तें ध्यान। दिसे नेहरूंचें
शिरीं सदोबांचें। शिरस्राण !

वरी मोरारजी। धरीतसे छत्री,
भोंवताली कुत्रीं। खादीवालीं

अध्यक्ष ढेबर। चालला मागून,
चार्ली चापलीन। कॉंग्रेसचा

सभोंवार खड्या। पोलिसांच्या फौजा,
जवाहर राजा। मध्यें चाले

पाही जेव्हां काळे। झेंडे घरोघर
ऐके अन् गजर। महाराष्ट्राचा !

पेटे डोळ्यांमध्यें। क्रोधाचा अंगार
कांपे थरथर। संतापानें

म्हणे, "निवडणुका। जाऊं द्या खड्डयांत
मरूं द्या भारत। खुशाल तो !

नाहीं मी देणार। मुंबई महाराष्ट्रा,
मारा बोंबा आतां। पांच वर्षें !"

हासले ढेबर। मोरारजी, स. का.
पोलीस बंदुका। सरसावती !

'अत्रे' म्हणे आतां। शिवरायावीण
रक्षील कवण। महाराष्ट्राला !

१० जून १९५६

नव काव्य

माझी मेहुणी सुंदर
जशी नाजूक कदली
मनीं वाटले येइल का
कधीं बहिणीच्या बदली !

* * *

गेले दिवाळसणाला
घाईघाईनें जावई
तांब्या पालथा पाहुनी
ओरडले, 'अग्गो बाई !'

* * *

गुन्हा विनयभंगाचा
झाला कुणाच्या हातून
गुन्हेगारासी बाधलें
स्त्री-पोलिसाचें चुंबन !

२३ नोव्हेंबर १९५२

घनश्याम बंदरा सदोबा—

भूपाळी

घनश्याम बंदरा सदोबा, अरुणोदय झाला,
उठिं लौकरि बा, प्राशन करिं हा चल 'कोका कोला!' ॥ धृ० ॥

सोडावॉटर बॉटल घेउनि हातीं हा आला,
केशव बोरकर तुझा लाडका तुझ्या दर्शनाला!

पैशाच्या हा थैल्या घेउनि बाबू चीनॉय,
हात जोडुनी उभा जसा कीं चपराशी बॉय!

पारिख नाथालाल हिऱ्यांची घेउनि ये पेटी
परदेशीच्या दौऱ्यावर ये तुज नेण्यासाठीं!

विजार लांडी, हातीं कांकण, शिरीं निळा फेटा,
चला उठा त्या प्रतापसिंगा कडकडुनी भेटा!

थुंकि झेलण्या, जोडे पुसण्या आणि इतर कामा
मिशाळ शर्मा येइ, तसा तो हर्डीकर रामा!

भेटायाला तसा तुला बघ उत्सुक हा झाला,
मुंबईतल्या हातभट्टिच्या दादांचा मेळा!

ह्या सर्वांच्या आधारावर केल्या तूं मौजा,
जाहलास अन् मुंबापुरिचा 'अनभिषिक्त' राजा!

फंड जमविला देशासाठीं तुवां तीन कोटी,
कुणा न कळलें कमाविलें किति कमिशन त्या पोटीं!

दुष्ट मराठी दैत्यापासुन हे वल्लभबाळा
गुजरात्यांचें रक्षण करण्या तूं ना अवतरला?

गुर्जर जनता पूजितसे तुज भक्तीनें आजी
हृदयमंदिरांतला तयांच्या तूं श्रीबालाजी !

ऊठ नेहरूनंदिकेश्वरा, उशीर बहु झाला,
—आणि तशांतुन मुरारजीचा फोनहि बघ आला !

१५ जुलै १९५६

मोरया तुझें, नांव चांगलें

मोरया, तुझें नांव चांगलें
भारतामध्यें फार गाजलें
करुनि मोरया, तूं उपोषण
दगड खाउनी करिसि भाषण

मोरया, तुझें राज्य चांगलें
चोर गुंड हे फार माजले
दारुबंदिचा करुनि कायदा
करिसि आमुचा तूंच फायदा

मोरया, तुझी गोळि चांगली
वर्मि लागुनी, घेतसे बळी
वृद्ध आणखी बालकें स्त्रिया
यावरी न ती करितसे दया

मोरया, तुझे मंत्रि चांगले
चप्पल खाउनी फार भागले
स्वार्थ साधण्या गाति आरती
घेऊनी तुला रोज नाचती

१६ सप्टेंबर १९५६

उपवासी 'देव' माझा

उपवासी 'देव' माझा
सांगा कुणी पाहिला ? ॥ धृ० ॥

जीर्ण मलिन पंचा ज्याचा,
बघुनि जीव धाला !

बोट बोट दाढी ज्याच्या
शोभवीत गाला !

राष्ट्रकार्यि आंघोळीला
वेळ नाहिं ज्याला !

सदोबास बसतां जोडे
व्यथित जो जहाला !

मारितो 'मुरारी' गोळ्या,
घालि त्यास डोळा !

हृदय नेहरूंचें बदलिन,
हाच ध्यास ज्याला !

स्त्रीवांचुन चिटणिस अपुला,
नेमिना कुणाला !

ब्रह्मचर्य रक्षण करण्या,
श्रमवि जो जिवाला !

गांधिचें विडंबन करणें,
हाच एक चाळा !

महाराष्ट्र—वैरी अंतरिं,
वरुनि सांभ भोळा !

२० मे १९५६

शमिवरचीं शस्त्रें—

शमीच्या झाडावर काकांनी लपवून ठेवलेल्या 'शस्त्रां'च्या रहस्याचा शेवटीं असा स्फोट झाला!

[चाल—गोकुळींचा कान्हा माझा]

शमिवरचीं शस्त्रें माझीं
पाहिलींत काय हो? ॥ धृ० ॥

उंच तिथें त्या ढोलींत
बांधुनियां मी फडक्यांत
ठेविलींत शस्त्रें गुपचुप
नका कुणा सांगुं हो!

भिऊं नका मर्द मराठे,
बसला हा काका येथें;
पाटीशीं अर्जुन असतां
भीति तुम्हां काय हो?

लढूं मुंबईच्यासाठीं
मुंबईच्या रस्त्यावरतीं
भारतीय युद्ध तुम्हाला
फिरून आठवेल हो

'नको सुखी जीवन मातें
मरण थोर लाभो मातें!'
कर्ण म्हणे जें कुंतीला
मजसि हवें तेंच हो!

योग्य वेळ आली जर का
नेहरूंना देइन धक्का
मी 'नरां' तला 'हरि' आहें
विसरुं हें नका अहो !

उठलि तोंच उंच आरोळी—
'गेलि हो मुंबई गेली' !
परि शमिच्या खालीं काका
शांत झोंपिं जाइ हो !

तोंच कुणी घाई घाई
शमिवरतीं चढला 'भाई'
आणि जुना 'वस्तरा' परि
करिं त्याच्या येइ हो !

"नसे नसे अर्जुन काका"
लोक मारिती मग हांका !
"या बृहन्नडेच्या हातीं
बांगड्या भरा किं हो !"

४ मार्च १९५६

अहमदाबाद ! अहमदाबाद !

अहमदाबाद, अहमदाबाद !
गांधीटोपी मुर्दाबाद !

दिली मराठी वीरांच्या
बलिदानाला ज्यांनीं साद
गुर्जरभूस्तव जे मेले
त्या शहिदांची ठेवा याद !

हौतात्म्याच्या नात्यानें
भाई भाई झाले आज.
धन्य मराठी गुजराती
सरला त्यांचा आतां वाद.

मोरारजींच्या फोटोची
होळीमाजीं झाली राख
वल्लभ–गांधींच्या नगरीं
कॉंग्रेस्‌चा जिरला उन्माद !

साबरमतिच्या जलांतुनी
एकच उठला हा जयनाद !
महाद्विभाषिक हो बरबाद
गुर्जरभूमी झिंदाबाद !

अहमदाबाद, अहमदाबाद !
गुर्जरभूमी झिंदाबाद !

१९ ऑगस्ट १९५६

आलखण पालखण—

आलखण पालखण सदाशिवा
शेटाणि म्हणते, "पाटिलबुवा !
रामा करतो 'गनिमी कावा'
वांचवा मजला, धांवा धांवा—"

पाटिल म्हणतो, "ढसा ढसा
नको रडूं ग, उघड कसा !
भर माझा हा आधीं खिसा
मग लढतों मी पहा कसा !"

शेटाणि म्हणते, "हवे तेवढे
घे रुपये, जा दिल्लीकडे !"
भरुन खिसा मग पाटिलबुवा
गपचुप गेले अपुल्या गांवा !

द्विभाषिक राज्याचीं गाणीं

. १ .

[चाल—नका टाकून जाउं डावा डोळा]

ना रे तजीने जाऊं डावा डोळा
पाण्यानें मारा भर्यु रे ॥

तारे माटे, घणुं मी झुरते
व्हाला, लाग्यू रे घोर जिवाला ॥

बा तमारी, सासु मारी
व्हालो, घुस्सा करता ना रे मजला ॥

. २ .

[चाल—सकाळीं उठोनि, देवासी भजावें]

सवारे उठीने, देवासी भजावें
गुरुने नमीजे, जीवें भावें ॥

बापुजीनी आज्ञा घेतल्यावांचुनी
कुठें घरमाथीं जतां नहीं ॥

नेमियल्या वेळीं, निशाळ जजोरे
ध्यान सदा आपो, पाठाकडे ॥

रस्यामाथीं जाता भवाई जोता ना
वचमा कोठेंहि, थाभो नये ॥

१६ ऑक्टोबर १९५५

काकाष्टक

[चाल—विडा घ्या हो नारायणा]

टोपी घ्या हो गाडगीळा,
नीट घट्ट आतां घाला
टाळूवर चोरट्यानें
कसा हात फिरवीला ? ॥ धृ० ॥

फडणीस नानावाणी
तुम्ही बुद्धीचे ना हौद ?
घेउनी गेला पाणी
मुठामुठेचें दिल्लीला !

केवढा पराक्रम
लोकसभेमाजीं केला !
सदरा वर करूनी
पोट दाविलें सर्वांला !

घेतलींत नाना सोंगें
इलेक्शन जिंकायाला,
बांधिलेंत किसानांचें
तुम्ही मुंडासें डोईला

जेधे आणि तुम्ही भाऊ
जसे रामलक्ष्मण
शेवटीं परि त्यांचा
घात चुंबूनियां केला !

आनंदीच्या वियोगानें
केल्या आळंदीच्या गोष्टी

महिन्याच्या आंत एका
परि चतुर्भुज झालां !

साखरेचा दुष्काळ
एका दिवाळीला झाला;
परि खाऱ्या करंज्यांचा
तुम्ही संदेश ना दिला !

पटेलांची आज पूजा
उद्यां जवाहर राजा !
तुमच्या काळजाचा
ठाव लागेना कुणाला !

'नामदेव न्हावी' जाणे
काका तुमची योग्यता
आशीर्वाद आहे त्याचा
सदा तुमच्या डोक्याला !

१७ फेब्रुवारी १९५२

सदोबांची आरती

वर्षें अट्ठावीस घेउनि बसलास
हातीं बळकट आपुल्या मुंबई कॉंग्रेस;
केले भवतीं गोळा गावांतिल टोळ,
झुलतो दारीं घोडपदेवाचा पोळ;
जोडुनि हात पुढें शर्मा मिशाळ,
वामांगीं शोभतसे नलिनी गोपाळ;
जय जय सदोबा, दादांच्या दादा
देशाच्या सेवेचा केला तूं धंदा!
जय जय, जय जय!

पैसेवाल्यांना तिकिटें देऊन,
कॉर्पोरेशन्‌चें त्वां केलें दुकान;
गोरगरिबांच्या हातीं नरोटी
प्रतापसिंगाला कंत्राटें मिळती;
मेयरची गादी जणुं बापाचा माल
तीन वर्षें तब्बल बससी खुशाल!
पाठविशी पोरांना अमेरिकेमाजीं
जय जय सदोबा, धन्य असो तूझी!
जय जय, जय जय!

आठ आण्यांचा सद्रा घालिशि अंगांत
फिरशी मोटारींतुनि कोऱ्या कर्करित;
जागोजागीं तूझे गांवांतुनि फ्लॅट,
भागीदारी आणिक नाना धंद्यांत!
सरकारी कमिट्यांचे मिळती तुज भत्ते
परदेशीं जाउनियां करशी तूं सट्टे!
देशभक्त मेले करुनी अन्नान्न,

सांपडली तुजला परि सोन्याची खाण
जय जय, जय जय!

वल्लभभाईचा सच्चा तूं चेला!
संयुक्त महाराष्ट्राचा विध्वंस केला,
भांडवलवाल्यांचा स्वीकारुनि मलिदा
गरिबांच्या मुंबईचा केला तूं सौदा!
पाकिस्तान्यांना हातीं धरून
शर्थीनें मोठ्या तूं येशी निवडून!
पंडित नेहरूनीं थोपटली पाठ
दिल्ली उरली आतां तुज दोनच बोटं!
जय जय, जय जय!

२४ फेब्रुवारी १९५२

हातभट्टीचें गाणें

आनंदी आनंद गडे । दारूबंदी चोहिकडे
हातभट्टीला भाव चढे । गल्लोगल्लीं मौज उडे
सरकारी उत्पन्न बुडे । गुंडांना धनलाभ घडे
तांदुळ भिजवा
गूळहि कुजवा
भट्टी शिजवा
घाला नवसागर त्यांत । ग्रामोद्योगाची रीत

कशास जातां गोव्याला । दमण आणखी वापीला
मिळते आपुल्या गल्लींत । हवी तेवढी रस्त्यांत
जिन्याखालतीं अंधार । तिथें चोरटा व्यापार
जरि कां आला
कोणी साला
पोलिसवाला
हात करूं त्याचा ओला । बरकत येई धंद्याला

शंका येइ न कुणा जिथें । भट्टी लावा तुम्ही तिथें
मंत्र्यांच्या आवारांत ! किंवा ब्राह्मणवस्तींत
पोलिस चौकी समोर वा । खुशाल धंदा खोलावा
धाड आली जरि
कधिं सरकारी
भिऊं नका तरि
दडवा डबडीं निर्धास्त । गटारांत संडासांत

माल पाठवूं उघडपणें । इकडुनि तिकडे मौजेनें
पायगाडिच्या रबरनळ्या । खुशाल न्याव्या भारुनि खुल्या
स्वच्छ दुधाच्या भांड्यांत । किंवा लपवुनि मांड्यांत

मोटारींतुनि
पेटाऱ्यांतुनि
न्या भरभरुनी
नऊ महिन्याच्या 'गर्भवती' । दारुबाटल्या प्रसवीती

अन्नाचा दुष्काळ पडे । भूकबळी जिकडे तिकडे
गरिबांना नाहींत घरें । रस्त्यावर निजती सारे
पीक नीतिचे परि पिकलें । रामराज्य भूवरि आलें
चोरीमारी
आणि सुरेगिरी
वाढे भारी
धन्य धन्य परि बाळाजी । अन् गाजी तो मुरारजी

२ मार्च १९५२

होळीवर पोळी

गझल

काय वर्णूं भारताची, वाहवा ही लोकशाही
स्थान येथें अपयशाला, यापुढें कोठेंहि नाहीं.
निवडणूकीमाजिं पडला, कोणिही कॉंग्रेसवीर
विजयमाला कंठिं परि हो, पडतसे त्याच्या अखेर!

दोनदां तो कोलमडला, मोजणीमाजी मुरारी
मुंबईचा मुख्यमंत्री, तरिहि ती होणार स्वारी
आगगाडी–मंत्रि पडला, मद्रदेशीं तो अपेशी
तरिहि बेटा तो गव्हर्नर, होइ विंध्याचल प्रदेशीं!

दोन राष्ट्रांमधुनि धक्के, खाउनी जी परत आली
वाटतें होणार मंत्री, यापुढें ती दिल्लिवाली;
मंत्रि अर्धा डझन पडले, लागलें तोंडास काळें
तरिहि तेथें म्हणति, 'आम्ही राज्ययंत्रा लावुं टाळें!'

नाचा तुम्ही नालायकांनों, हासा पडेलांनों, तुम्ही
आज तुमच्या फायद्याची, येतसे ही पर्वणी
पेटली चोहींकडूनी, लोकशाही भारतीं
होळिवर या पोळि अपुली, भाजुनी घ्या संप्रती!

९ मार्च १९५२

हे चिमण्या चंद्रा—

चंद्रावरून आपण तांदूळ घेऊन येऊं अशी नेहरूंनीं परवां घोषणा केल्यानंतर—

हे चिमण्या चंद्रा, देशिल केव्हां पाठवुनी तांदूळ ?

दूध पिउनी कौमुदीचें
पोट भरतें फक्त कविचें;
परि गरिबांना का भरतां येइल तव किरणांची चूळ ?

सौख्य देशी तूं चकोरा,
धुंद करिशी प्रेमवीरा,
परि कंगालांच्या पोटिं भुकेचे तडफडती वाघूळ

कृष्णपक्षीं क्षीण होशी
शुक्लपक्षीं वाढतोसी;
परि क्षयरोगानें केली आमुच्या आरोग्याची धूळ !

ग्रासिती तुज राहुकेतू
सुटसि ग्रहणांतून परि तूं
मग टंचाईचें ग्रहण लागलें कां आम्हां वाढूळ ?

औषधींचा तूं पती ना ?
देसि जीवन स्थिरचरांना;
बघवतें तुला मग कसें शशांका, हें रेशनचें खूळ

तांदुळाची शुभ्र वृष्टी
झडकरी करिं ही विनंती
ना तरी नेहरू करतिल स्वारी तुजवरि धरुनि त्रिशूळ !

१६ मार्च १९५६

दळणाच्या ओव्या

दैनंदिन जीवनाचें दळण दळतांना मुंबई राज्यांतील जनता ह्याच ओव्या गात असेल काय ?

पहिली माझी ओवी, गीतें नेहरूंना,
देती भुकेलेल्यांना, व्याख्यानें जे !

दुसरी माझी ओवी, विजयालक्ष्मीला,
भावामुळें जिला, भाव आला !

तिसरी माझी ओवी, कनू मुनशीला,
अन्नान्न मंत्र्याला, भारताच्या !

चवथी ओवी ही, काका गाडगीळा
बाशिंग गुडघ्याला, ज्याच्या सदा !

पांचवी माझी ओवी, शंकर देवाला,
करा कुणी त्याला, राष्ट्राध्यक्ष !

सहावी माझी ओवी, सदोबा पाटला,
लक्षाधीश झाला, देशासाठीं !

सातव्या ओवींत, गाऊं बाळू खेर,
हासे वरवर, फोटोसाठीं !

आठवी माझी ओवी, गातें मुरारीला
पडेल वीराला, बल्साडच्या !

नववी माझी ओवी, नव्या पुढाऱ्याला,
नकली हिऱ्याला, नाशिकच्या !

दहावी माझी ओवी, सरलें दळण,
लागलें ग्रहण, स्वातंत्र्याला !

२३ मार्च १९५२

म्हातारा इतुका न—

श्री. राजगोपालाचारियर मद्रासचे मुख्यप्रधान झाल्यानंतर—

म्हातारा इतुका न, परि हा बनला फिरुनि जवान
दिल्ली सोडुनि गल्लीचा हा झाला पंतप्रधान !

चष्मा काळा शोभे डोळां डोइस टक्कल छान
हातीं सोटा पंडित मोठा बृहस्पतीवर ताण !

संन्यासाचें सत्रा वेळां आणी हा अवसान
वैराग्याचीं वस्त्रें हातीं, संसारावर ध्यान !

सीतेसाठीं जसा धांवला लंकेला हनुमान
मद्रासेला तसा करी हा दिल्लीहुन उड्डाण !

गांधीजींचा व्याही होता जीनांचा मेहमान
सुपीक मेंदूंतून निघालें ह्याच्या पाकिस्तान !

सत्य-अहिंसा-मंत्राने हा करितो कारस्थान
ह्या चाणक्यापासुन राखीं भारतास भगवान्

१३ एप्रिल १९५२

मंत्री हा जुल्मि गडे—

मंत्री हा जुल्मि गडे, यास पुन्हां निवडूं नका
छळितो हा फार तुम्हा, यास मत देउं नका ॥ धृ० ॥

साधूचा आव जनीं
सत्तेची हांव मनीं
मागिल दारीं घुसुनी
खातो हा भाव फुका !

मारि उड्या टणा टणा
नच अंगीं नम्रपणा
मग्रूरी दावि जना
यास भीक घालुं नका !

एकवार हा पडुनी
घेई शोभा करुनी
मतमोजणि फिरफिरुनी
त्यांत होती फार चुका !

नीतीचे करि चाळे
जनतेचें वाटोळे
अन्नवस्त्र नाहिं मिळे
स्वातंत्र्याचा विचका !

तळतळाट जनतेचा
भाव चढे रेशनचा
प्राण जाइ गरिबांचा
यांस पुन्हा निवडुं नका !

२० एप्रिल १९५२

मोरारजी–विलाप

श्री. बाळासाहेब खेर ह्यांचा अखेरचा निरोप घेतांना मुंबईचे नवे मुख्यप्रधान श्री. मोरारजी देसाई हे टेलिफोनमधून ढळाढळां रडले अशी बातमी प्रसिद्ध झाली आहे.

नका टाकून जाऊं डावा डोळा । पाण्यानें माझा भरला ॥ ध्रु० ॥

माझ्यासाठीं
खटपट मोठी
केली तुम्ही जाऊन दिल्लीला !

तोंड काळें
जरिहि झालें
तरि तुम्ही लावला माझा वशिला !

मी हो बाळा,
तुमचा चेला,
घेईन छळून छळून जनतेला !

हात जोडीन्
दांत काढीन्
तुमच्यावाणी करिन सारा चाळा !

लोक मेले
जरिहि सगळे
नाहीं काढणार दारूबंदीला !

तुमचा कावा
मजसि ठावा
लाविन सुरुंग मी कोयनेला !

गहिंवर आला
कंठ भरला
रडुन झाला टेलीफोन ओला !

रडति मंत्री
रडति संत्री
रडे 'महंमद' हा पट्टेवाला !

२७ एप्रिल १९६२

थोर तुझे उपकार !

मोरारजी देसाई बलसाडच्या निवडणुकींत पडल्यानंतर पुन्हां अहमदाबादेंतून निवडून आले. त्या प्रसंगास अनुलक्षून—

थोर तुझे उपकार, मंत्र्या, थोर तुझे उपकार ॥ ध्रु० ॥

आपटला तूं जरी एकदां घेशि न परि माघार,
लटपट मग तूं करुनी होशी मागिल दारीं स्वार !

वाढवुनी तूं घेई आपुला भत्ता आणि पगार,
सत्यअहिंसा तुझी दांडगी मायबाप सरकार !

भाव वाढवुनि धान्याचे करिं जनतेचा उद्धार,
उपाशिं लोकां लाल जोंधळा देउनि करिशी ठार !

चोर तुझ्यावर हल्ला करतां खाशी त्यांचा मार,
गरीब मजुरांवरी परी तूं करिशी गोळीबार !

गळ्यांत घालुनि घेशि फुलांचे रोज रोज तूं हार,
लाज न वाटे तुला कशाची थापा देशी फार !

भांडवलवाले तुझे सोयरे घे त्यांचा कैवार,
मोड झोंपड्या आणी उधळीं गरिबांचा संसार !

गटार उपशी दारूसाठीं पोलिस कर्तबगार,
हातभट्टीनें केलें तुजला खरोखरी बेजार !

खून दरोडे राज्यामध्यें अन् काळाबाजार,
घरदाराविण किती रखडती रस्त्यावर बेकार !

तरी नीतिचा बकवा करिशी साधूचा अवतार;
धन्य मंत्रि तूं तुझा करावा आम्ही जयजयकार !

थोर तुझे उपकार, मंत्र्या, थोर तुझे उपकार !

८ जून १९५२

नवी मोटार

मुंबईच्या मंत्र्यांसाठीं अद्ययावत् मॉडेलच्या कोऱ्या मोटरगाड्या विकत घेण्यांत आल्या आहेत.

मी मंत्री झालों,
नवी मोटार आणुन कां हो द्या ना? ॥

झाले बारा महिने
नको मॉडेल जुनें
कोऱ्या गाडीवांचून मजा येइना !

रामराज्य करूं
मोटारींतून फिरूं
जनता उपाशी कां नी मरेना !

गरीबांचा पैसा
उधळूं या असा
झाली देशाची जरि या दैना !

पगार वाढवून घेऊं
खूप भत्ते खाऊं
पैशावांचून अडे जरि कोयना !

पांच वर्षांमधें
केले नाना धंदे
हौस मोटारिची परि जाइना !

आम्ही दौरे काढूं
मेजवान्या झोडूं
गांधीबाबाचें नांव तुम्ही घ्याना !

अन्नवस्त्राविणें
गरिबांचें जिणें
बंगले, मोटारी आणि मंत्र्यांना

मी मंत्री झालों,
नवी मोटार आणुन कां हो द्या ना ?

२७ जुलै १९७२

चहा ही चैन—

मुंबईचे अर्थमंत्रि डॉक्टर जीवराज मेहता ह्यांनीं 'चहा ही चैन आहे!' असे उद्‌गार काढले.

चहा ही चैन। द्या जनहो, सोडून!

दोन आपुले सद्‌गुणि मंत्री
कधीं चहाला स्पर्श न करिती;
दूध मात्र ते गुपचुप पीती
त्यांचे बघून। द्या कसा चहा सोडून!

मंत्र्यांनीं ह्या वीस हजारी
मोटर घ्यावी नवीन कोरी;
एक आण्याची गरिबाची परि
चहा ही चैन। द्या आधीं हिज सोडून!

खर्च होइ जो चहा पिण्याला
सांठवुनि तो ठेवा सगळा;
कररूपानें सरकाराला
सर्व देऊन। टाका अन् जगीं व्हा धन्य!

स्वच्छ नळाचें प्यावें पाणी
खावि हवा ती पोट भरोनी,
उघड्यावर अन् द्यावि 'ताणुनी'
अन्य याहून। करूं नका बापहो, चैन!

१० ऑगस्ट १९५२

राजाजींचा उपदेश

मद्रासचे मुख्यमंत्री श्री. राजगोपालचारी यांनीं एकदां विद्यार्थ्यांना पुढीलप्रमाणें उपदेश केला होता.

[चाल—नका टाकून जाउं]

नका, नका मुलांनों, जाऊं नका,
कधिंहि सिनेमाला ॥ धृ० ॥

बघुनि पट ते
बुद्धी घटते
होतो साऱ्या नीतीचा चोळामोळा !

जे नको ते
भलतेसलते
होती विचार डोक्यांत गोळा !

चित्रसृष्टी
नरकपुरि ती
त्यांपेक्षां खुशाल घरिं लोळा !

स्वच्छ असू दे
अंगिं कपडे
त्या फॅशनला काडी लावुन जाळा !

आत्महत्या
करूं नका त्या
झालां नापास जरि किति वेळां !

हास्यवदनें
नित्य जगणें
केला कॉंग्रेसनें जरि घोटाळा !

भक्तिभावें
रोज खावें
गांधीवादाचें चूर्ण तोळातोळा!

१४ सप्टेंबर १९५२

चारोळ्या

[नवकाव्य]

धोतर नेसत होते काका
तोंच निसटल्या निऱ्या करांतुन;
प्रसंग होता मोठा बांका
मीच झांकले डोळे चटकन्!

* * *

"मान मोडेल ग तुझी
किती अंबाड्याचा बोजा!"
"इश्श!" हांसून ती म्हणे
"त्यांत आहे पायमोजा!"

* * *

काल होती प र क री
घेत होतों वर करीं!
आज जातां पर करीं!
साली पळे दुरी दुरी!

२ नोव्हेंबर १९५२

चारोळ्या

[नवकाव्य]

आगगाडींतुन जाई मुंबईला
        नवीन जोडपें। बोगदा तो आला!
गुडुप अंधार! घाबरली बाला
        घट्ट मिठी मारी आणि—शेजाऱ्याला!

*   *   *

त्यांच्या चोरट्या प्रेमाचा
        पत्ता कोणाला नव्हता!
एका पोरट्यानें केला
        साऱ्या जगांत बोभाटा!

*   *   *

जिन्यावर अंधारांत
        घाईनें ती जात होती!
केंस चुंबायला गेलों
        आलें गंगावन हातीं!

९ नोव्हेंबर १९५२

बाळा, गो गो रे

मुंबईचे पंतप्रधान बाळासाहेब खेर ह्यांनीं आपलीं अधिकारसूत्रें गेल्या मंगळवारीं खालीं ठेवून सर्वांचा निरोप घेतला. त्या प्रसंगीं मुंबईच्या जनतेनें ह्या आपल्या 'आवडत्या बाळा'ला गायलेली अंगाई.

बाळा, गो गो रे। स्मितवदना। खेरकुलोत्पन्ना रे।
मुंबइची जनता। तव आई। गाई तुज अंगाई ॥ धृ० ॥

पायाचे धोंडे। लडिवाळा। बसवुनि का रे थकला ?।
हृदयाचा तुजला। सुकोमला। रोग म्हणोनी जडला ॥

कामाचे भारे। सांठवुनि। काढिलेस तूं दौरे।
फोटो तव हंसरे। छापुनियां। थकलीं सारीं पत्रें ॥

अघेलि आईची। बाळपणीं। चोरिलीस ना त्वां रे ?
अर्धें टिळकांचें। लुबाडिलें। नांवहि त्वां बाळा रे ॥

तरुणपणीं केल्या। वेल्हाळा। विलायतेच्या वाऱ्या,
आठवुं किति बाळा। रंगेला। गंमति तुझ्या त्या साऱ्या ॥

विलायती ब्रॅण्डी। अन् अंडीं। पचवुनि पूर्वीं सारीं।
दारुबंदीचा। वृद्धपणीं। होशी तूं कैवारी ॥

तुझिया नीतीची। शौर्याची। गाउं किती मी गाणीं ?
म्हणसि सुरीहल्ले। थांबवितां। येती दो हातांनीं ॥

गोड सदा हंसशी। परि चिडशी। संतापानें कुढशी,
कधिं न कुणा कळशी ! कारण तूं। बहुरूपी बहुभाषी ॥

धन्य तुझी बाळा। खरोखरी। राष्ट्रावरची भक्ती
श्रीशिवरायाची। टिळकांची। नाहिं दिली तूं सुट्टी ॥

बलसाडामाजीं मुरारजी । दोस्त तुझा तो गाजी ।
पडला, गडगडला । अब्रूची । झाली तुमच्या भाजी ॥

सूज्ञपणें आतां । दोघेही । जा झोंपीं लवलाही ।
तुमच्या खेळांनीं । जनता ही । झाली त्राही त्राही ॥

३ फेब्रुवारी १९५२

रसिकांस चेतवणी

झेंडूचीं रसिका, फुलें जमवुनी देतों तुझ्या हीं करीं,
घे प्रेमें अथवा पदीं तुडव जा ! जें वाटतें तें करीं !
रागानें चुरगाळलींस जरि हीं पुष्पें कधीं त्वां बरें—
केव्हांही विसरूं नकोस तळिंचें खाण्या परी खोबरें !

प्रश्नपत्रिका

जरुरी—प्रकाशित काव्यसंग्रहाच्या प्रत्येक जनकास आपलें सदर अपत्य कोठल्यातरी विश्वविद्यालयीन परीक्षेसाठीं तयारी करणाऱ्या उमेदवारांच्या मानगुटीवर खास बसणार असा आत्मविश्वास वाटत असतो. 'झेंडूच्या फुलां'च्या कर्त्यासही तसें न वाटण्याचें कांहींच कारण नाहीं. पैगंबरनिवासी बच्चा–इ–साकूच्या राजवटींत सदर 'काव्यग्रंथ' कंदाहार युनिव्हर्सिटींत बी. ए. व एम. ए. च्या परीक्षेस नेमला जाण्याचा अत्यंत संभव होता. पण आतां–हाय! तथापि, या संग्रहांतील कांहीं निवडक कविता मुंबई युनिव्हर्सिटींत पर्शियन या विषयाच्या अभ्यासक्रमांत नेमल्या जाणार असल्याबद्दलची खाजगी कुणकुण आमच्या कानावर आलेली आहे. असें जर खरें असेल तर अभ्यासुक विद्यार्थ्यांच्या फायद्यासाठीं सदर काव्यसंग्रहांतील कांहीं महत्त्वाच्या प्रकरणावर सूचक प्रश्न देऊन ठेविले तर तें खास अस्थानीं होणार नाहीं! निदान मागाहून एखाद्या 'टिप्पणिका प्रकाशक मंडळा'नें सदर पुस्तकाचा परीक्षेसाठीं पंचनामा मांडण्यापेक्षां कर्त्याचे हातूनच त्याचें कांहीं बरेंवाईट झालेलें बरें!

१. (अ) जडजंबालांच्या 'एकच वाक्या'चें सविस्तर पृथक्करण करून त्यांतील निरर्थक विशेषणांची यादी द्या. सदर 'वाक्या'चा व ज्ञानोबारायाच्या 'पसायदाना'चा कोठल्याही तऱ्हेनें संबंध लागतो असें दाखवून दिल्यास संपूर्ण प्रश्नाचे गुण बहाल करण्यांत येतील. वेळीं अवेळीं–कारण असो वा नसो–ज्ञानोबांच्या पसायदानाची अशी पाणपोई मांडल्यानें त्या ब्रह्मीभूत महात्म्याची बदनामी होते असें कित्येक रसिकांचें मत आहे. याविषयीं तुमचें काय म्हणणें आहे? (ब) कवि आणि चोर या दोघांमध्यें कोणत्या बाबतींत साम्य असतें अगर असूं शकतें? काव्य व चौर्य या दोन्ही कलांत ज्यांचा हातखंडा आहे अशा कांहीं ठळक कवींचीं नांवें द्या. (या प्रश्नाचें उत्तर देण्यास जादा पुरवणी-पत्रिका घेण्याची परवानगी आहे.)

२. महाराष्ट्र-शारदेच्या पवित्र मंदिरांत 'कादरखां' नामक पठाण घुसविल्याचें 'महापातक' केल्याबद्दल त्याच मंदिरास जोडून असलेल्या अन्नछत्रांतील कांहीं पंक्ति–पठाण 'बहोत गरम' झालेले आहेत. त्याचीं कारणें कोणतीं?

३. आरंभीं गळ्यांत गळा घालून काव्याचा 'रसगुल्ला' चाखीत बसणारे कांहीं शाहीर चार दिवसांनीं एकमेकांच्या छातीवर बसल्याशिवाय रहात नाहींत असें म्हणतात. तुमचा काय अनुभव आहे?

४. वाटेवर पडलेल्या कोणकोणत्या गोष्टींची वाटमारी करण्यास कवींना परवानगी आहे ?

५. 'सुतक' हें काय प्रकरण आहे ? वाटेल त्या विषयावर दोन मिनिटांत एकादें सुतक बनवून दाखवा. मात्र तें लिहीत असतांना सुतकी चेहरा करूं नका !

६. मोहरममध्यें कवीनें कोणती मर्दुमकी गाजविली ? 'हुसेन आणि हासन्' कवीला आठवतांच त्याच्या डोळ्यांत 'टचकन् पाणी' कां आलें ? इब्राहिम व याकुब यांचीं थोडक्यांत चरित्रें द्या ?

७. प्रियेच्या डोळ्यांतील अश्रू पाहून, कविवल्लभ कळवळतो व ते अश्रू ज्या 'दुष्टानें' तिच्या डोळ्यांतून काढले त्याचा सूड घेण्याची भाषा बोलूं लागतो; पण अखेर प्रिया 'विनयानें' त्याला सांगते. "लागोनि नाथ, विडिचा अपुल्याच धूर ! आला मदीय नयनीं अजि अश्रुपूर" या कथानकावर 'सखे, बोलबोल' हा मथळा देऊन एक कविता रचा. सदर कवितेची आणि या पुस्तकांतील 'सखे, बोल-चोल !' ची विस्तृत तुलना करा.

८. रस्त्यावरील विडीचें थोटूक सांपडलें असतां तें बेमालूम टोपींत लपविणारा कवि आणि तेथल्या तेथें शिलगावून 'पिणारा' कवि या दोहोंपैकीं श्रेष्ठ कोण ? तुम्हांला असें थोटुक सांपडलें असतें तर तुम्ही काय केलें असतें ? त्यावर कविता केली असती; का तें फुंकून खलास केलें असतें ?

९. पुण्यांतील कुठल्याशा 'दुधाच्या गुत्त्यां'तील आटीव दुधाच्या कढईत पाल पडून तिचा भरपूर अर्क त्या दुधांत मिसळल्यामुळें त्याच्या प्राशनानें श्राद्धास बोलावलेल्या ब्राह्मणांची संब्रंध पंगतच्या पंगत धारातीर्थी पतन पावून पितरांच्या भेटीला जाते, ह्या अत्यंत करुण विषयावर कविता करा. 'ब्राह्मण भडभड ओकून धडधड धरणीवर लोळत आहेत'—हा प्रसंग ध्वनिवाचक शब्दांत कौशल्यानें रंगवा.

१०. 'पाय घसरला तर' काय होईल असें तुम्हांस वाटतें ? पुण्यांत उन्हाळ्यांत किंवा पावसाळ्यांत पाय घसरण्याचीं कोणतीं ठिकाणें आहेत ? अशा एका ठिकाणीं पाय घसरल्यामुळें एक कवि मरून पडला आहे अशी कल्पना करून त्या विषयावरून एक 'पांडव-दिडकी' किंवा 'कौरव-पावली' वृत्तांत कविता करा.

११. "तुंगभद्रा–मिथुनराशी–राक्षसगणी" वृत्ताचीं लक्षणें द्या. श्यामल 'कितीही जरी वाढली' तरी कवीस 'छोकरी'प्रमाणें वाटते हें कसें? कवि स्वतःची माजूम, हिङ्ग, भाङ्ग, बेवडा, कांदे—बटाटे—भात इ० पदार्थांशीं तुलना करतो, यावरून कवीच्या धंद्यासंबंधीं तुम्ही कांहीं तर्क बांधूं शकाल काय? 'कलंदरी फकीर', 'थरपार्करी मैदान', 'मुर्गी बिन्यानी', 'फकीरी मूर्ति', 'छुपा पापा' 'माडगें गाडगें या शब्दांवर थोडक्यांत टिपणें लिहा.

१२. 'करुणरसा'तील 'येरू' नवीन धंदा सांपडत नाहीं म्हणून तळमळत आहे. त्याला करतां येतील असे दोनचार धंदे सुचवा. यावरून "आपल्या देशांत धंदेशिक्षणाची पायमल्ली चालली आहे" या सार्वत्रिक समजुतीला कितपत पुष्टी मिळते? "सुनीत या शब्दाची निर्मिति हा अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांतील कोलंबसी किंमतीचा शोध आहे!" असें 'ताजी बातमी!' पत्राचे एक विद्वान लेखक म्हणतात. या विधानाची सांगोपांग चर्चा करा. (या प्रश्नाचें सर्वोत्कृष्ट उत्तर 'ताजी बातमी'मध्यें छापण्यांत येईल!) दोन संतकवि एकमेकांस भेटतांच 'मस्तकावघ्राण' अगर 'कपाळाचें चुंबन' घेतात. कपोलचुंबनापेक्षां कपाळचुंबनानें अधिक प्रेम व्यक्त होतें असें म्हणतात. खरें आहे का? अनुभव असेल तरच उत्तर द्यावें.

१३. चार मोरपंखें अंगाला चिकटवून 'मोर' बनूं पहाणारा डोमकावळा व स्वतःच्या बिनरंगी धोतरेवजा फुलांना हळद फासटून सोनचांफा बनूं पहाणारा गांवचांफा यांत तुम्हांस कांहीं साम्य दिसून येतें का?

१४. 'अरुण' पद्धतीनें 'तुटलेला तारा' या विषयावर एक उत्प्रेक्षांची गोधडी विणा. 'तुटलेला तारा' हा विषय असा आहे कीं, त्यावर वाटेल त्याला अकलेचे तारे तोडतां येतील. नमुन्यादाखल एका महाकवीची या विषया-वरील एक उत्प्रेक्षा दाखवितों. "शुक्राचार्य स्वर्गांत आपल्या मेजावर दिवा ठेवून वाचावयास बसले आहेत. इतक्यांत कच नाहींसा झाला म्हणून रागानें वेडी झालेली देवयानी तेथें येते व त्या दिव्याला लाथ मारून खालीं पाडते! तोच दिवा हा का!"—अकलेचा दिवा इतका भडकलेला तुमच्या पाहण्यांत आहे का?

१५. 'प्रेमाचा गुलकंद' चाखण्याची तुमच्यावर कधीं पाळी आली आहे काय? राजीखुषीनें व अक्कलहुषारीनें उत्तर द्या.

१६. 'कानगुजला' या शब्दाची व्युत्पत्ति द्या.

१७. रामेश्वराच्या देवळांत गालिचे पहावयाला तरुण लोक कां जातात ? सुंदरी-दर्शनानें कवीला 'कसकसें' वाटूं लागलें म्हणजे काय झालें ? तो वाटेंत 'चारदां पडतांच' कुणी काय तर्क बांधला ?

१८. रस्त्यांतून एकादी नीटनेटकी अंगना जात असेल तर पथिकाचें काय कर्तव्य आहे ? सार्वजनिक वाचनालयांतील नियतकालिकामधील चित्रें व कूपनें कापून आणण्याचा प्रत्येक मेंबराचा जन्मसिद्ध हक्क आहे किंवा नाहीं ? दुसऱ्यांचीं पत्रें चोरुन वाचणें किंवा संभाषणें चोरून ऐकणें हें प्रत्येक आर्यपुत्राचें कर्तव्य आहे किंवा कसें ? दारांच्या फटी किंवा झरोके यांचा आपण काय उपयोग करावा ?

१९. 'कवडा' कोणाला म्हणावें ? तुमच्या गांवांतील कवड्यांची यादी करा. अशा कवड्यांच्या काव्यसंग्रहाला 'कवड्यांची माळ' हें नांव दिलें तर तें कितपत उचित होईल ?

२०. (अ) नि, अन्, व, छट्, ह्यः ह्यः, इश्श इत्यादि शब्द सढळ हातानें वापरून एकादी कविता करा, (ब) शुद्धलेखन-मंडळानें परसवर्ण वापरण्याच्या विरुद्ध मत दिल्याकारणानें 'ङ' 'ञ' इ. हिरमुसलेल्या अनुनासिकांची सदर मंडळास उद्देशून एखादी काव्यमय कैफियत रचा !

प रि शि ष्टें

झेंडूचीं फुलें

वाहवा ! वाहवा ! झेंडू हा !
सुंदर किति तरि सपीत हा !
(थोडासा फेरफार करून)

संग्राहक

श्री. दिनकर गंगाधर केळकर.

प्रकाशक

सारस्वत प्रकाशक मंडळ पुणें.

१९२५

किंमत ४ आणे.

पहिल्या आवृत्तीचे मुखपृष्ठ

दुसऱ्या आवृत्तीचे मुखपृष्ठ

झेंडू पुस्तक-फार्मसी—पहिलें पुस्तक

'केशवकुमार'कृत

झेंडूचीं फुलें

संपादक

दिनकर गंगाधर केळकर

[सुधारून वाढविलेली द्वितीयावृत्ति]

दसरा १९३०

किंमत १० आणे

दुसऱ्या आवृत्तीचे पहिले पृष्ठ

दुसऱ्या आवृत्तीतील दोन सचित्र पृष्ठे

तिसऱ्या आवृत्तीचे मुखपृष्ठ

१. चार प्रास्ताविक शब्द

[दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना]

हें जग गुणदोषांचें मिश्रण आहे. यांतील दोषांचें प्रमाण कमी करून गुणांचा उत्कर्ष करण्याविषयीं सज्जनांचा सदैव प्रयत्न चालू असतो. धर्मक्षेत्रांत अराजक उत्पन्न झाल्यास धर्मसंस्थापनेकरितां प्रत्यक्ष परमेश्वर अवतरतो. राजकीय व सामाजिक प्रदेशांत कोणीं पुंडाई माजविल्यास क्षत्रिय वीर व खंदे समाजसुधारक पुढें सरसावतात व इष्ट फेरफार घडवून आणतात. वाङ्मयाच्या राज्यांत बंडाळी उत्पन्न झाल्यास तिचा समाचार घेणारे पराक्रमी टीकाकार उत्पन्न होतात व ते शारदेच्या उज्ज्वल सिंहासनाचें पावित्र्य व वैभव यांचें मर्दुमकीनें रक्षण करितात.

अपराध आणि शिक्षा ही जोडी मानवांच्या उत्पत्तीइतकीच प्राचीन आहे. हिला होणारें शोभन अपत्य म्हणजे सद्भाव, सदाचार किंवा सुविचार हें होय. वाङ्मयक्षेत्रांत टीकाकार हे न्यायाधीश व दोषदर्शन ही शिक्षा असते. अर्थात् ही शिक्षा अपराध्याच्या मनाला व बुद्धीला असते. दोषदर्शनाचें काम इष्ट व आवश्यक असतें आणि तें सर्व कालीं थोड्याबहुत प्रमाणावर व एखाद्या विशिष्ट रीतीनें चालू असतेंच. 'निंदकाचें घर असावें शेजारीं' या एका शूद्र महाकवीच्या लघुवचनांत केवढा विशाल अर्थ भरलेला आहे! यांतील 'निंदक' या शब्दाला निंदाव्यंजक अर्थ नसून त्याचा 'दोषदर्शनकार' असा चांगला अर्थ आहे. तसेंच वरील उक्तींत 'असावें' हें महत्त्वाचें पद आहे. त्यानें दोषदर्शनाची आवश्यकता व सुफलप्रदता सुचविली आहे.

वाङ्मयांतील अपराध म्हणजे अनौचित्य होय. वर्ण, शब्द, रचना, शैली, विचार, कल्पना, भावना इत्यादिकांना कमीपणा आणणाऱ्या जेवढ्या गोष्टी त्या साऱ्या 'अनौचित्य' या एका नांवाखालीं येतात. मम्मट, क्षेमेंद्र, जगन्नाथ, राघवभट्ट, मल्लिनाथ वगैरे विदग्ध संस्कृत आलंकारिकांनीं औचित्यचर्चा थोडीफार केली आहे. इंग्रजी भाषेंत टीकेचें एक स्वतंत्र, प्रगल्भ व विस्तृत शास्त्रच तयार झालेलें आहे. त्यांत यथेच्छ व यथासंभव अवगाहन करून आपल्या महाराष्ट्रांत चिपळूणकरद्वय, गुंजीकर, वामन दाजी ओक, हरिपंत पंडित, महाजनी, टिळक, आगरकर, वैद्य, परांजपे, कोल्हटकर, केळकरप्रभृति वाङ्मय-टीकाकार तयार झाले. त्यांचे टीकालेख महाराष्ट्र साहित्यास उपकारक आहेत.

प्रकृति–भेदानें टीकाकारांचे दोन मुख्य भेद होतात; एक मवाळ टीकाकारांचा प्रकार व दुसरा जहालांचा. वरील यादींत दोन्ही प्रकारचे टीकाकार असून कांहीं

सव्यसाचीही आहेत. विषदिग्ध वाग्बाणांनीं शत्रूस नेस्तनाबूद करण्याला पराक्रम लागतोच, तथापि प्रतिपक्ष्याला ताळ्यावर आणण्याला मृदु अस्त्र पुष्कळ वेळां अधिक समर्थ असतें. परंतु हें अस्त्र योजणाऱ्या वीराच्या अंगीं सहिष्णुता, अनुकंपा, दोषशुद्धीची खरी इच्छा व समंजस बुद्धि या बहुमोल व दुर्मिळ गोष्टी लागतात. असा सहृदय विद्वान् टीकाकार मिळणें ग्रंथकाराचें व वाचकांचेंही भाग्य होय. तथापि टीकाकारांकडून आपल्या ग्रंथाची अजीबात उपेक्षा होणें ही गोष्ट लेखकाला अत्यंत अपमानाची व निराशाजनक वाटते. यापेक्षां तो टीकाकाराचे कठोर प्रहार सहन करण्याला तयार होतो. कारण टीकेच्या वादळांत निदान आपलें आणि आपल्या ग्रंथाचें नांव तरी गिरक्या खात असल्याचा मान त्याच्या पदरांत पडतो!

मृदु टीकास्त्र मोठें प्रभावशाली असतें. प्राणघातक तोफा, विषारी बाण, तीव्र भाले, काळजाला घरें पाडणारे शब्द व मनोभंग करणारी वचनें यांना न साधणारीं कामें कित्येक प्रसंगीं मृदुल टीकेनें केलेलीं आहेत. विनोदगर्भ उपहास हा मृदु टीकेचा प्राण किंवा आत्मा आहे. उपहासाला संस्कृतांत विडंबन हें मोठें सुंदर नांव आहे. याला मराठींत स्थूलमानानें थट्टा, फजिती, टर, रेवडी अशांसारखीं नांवें देतां येतील. वक्रोक्ति, अतिशयोक्ति, व्याज-स्तुति, अन्योक्ति, असंगति, छेकापह्नुति, दृष्टान्त, विरोध, विषम इत्यादि अलंकारांचा अवलंब करून विडंबनाचा उत्तम परिपोष करतां येतो. असंगति हा धर्म हास्यरसाचें बीज असल्यानें व उपहासाचें फलही हास्यरस असल्यानें हास्यरसाची सर्व सामग्री उपहासाच्या उपयोगी पडते. विडंबित व्यक्तीला आपला उपहास वाचून गुदगुल्या व्हाव्या व आपले दोष पटून ते सुधारण्याची इच्छा व्हावी, तसेंच टीका वाचणारालाही टीकाविषयक व्यक्तीविषयीं तिरस्कार न वाटतां अनुकंपा किंवा कींव उत्पन्न व्हावी, म्हणजे त्या विडंबनाचा किंवा उपहासाचा परम उत्कर्ष झाला असें खचित समजावें. अंगाला शस्त्र न लावतां त्यांतील दूषित रक्त मात्र बाहेर काढणें हें जितकें कठिण तितकेंच टीकाविषयीभूत कवीला व टीकावाचकांस बिलकुल न दुखवितां, एवढेंच नव्हे तर उलट हंसवून सोडून, मृदु टीकेनें काव्यसंशोधन करणें, कठिण आहे.

'झेंडूचीं फुलें' या विनोदी काव्याच्या सुधारून वाढविलेल्या दुसऱ्या आवृत्तीची एक प्रत आमच्याकडे प्रस्तावनेकरितां आली असल्यामुळें टीकाविषयक सामान्य उपन्यास वरतीं थोडक्यांत करावासा वाटला. पुण्य-पुरुषांच्याप्रमाणें सत्काव्यालाही पुनर्जन्माची भीति नसते. असत्काव्याचें विडंबन करण्याचें महापातक केल्यामुळेंच कीं काय 'झेंडूच्या फुलां'स पुनर्जन्माची शिक्षा झाली! परंतु

हें वाचकवर्गाच्या कृपादृष्टीचें फल असावें असें अनुमान केल्यास तें चुकीचें होईल असें वाटत नाहीं. व्याकरणानें झेंडूच्या फुलांना समानलिंगी बनविलें असलें तरी त्या फुलांनीं बराच पुरुषार्थ गाजविल्याचा प्रत्यय येत आहे! कविताकामिनी एवढ्याचकरितां वैयाकरणावर रुष्ट होऊन फुलांचें परोपरीनें कौतुक करणाऱ्या अलंकारविशारद कविवरांवर प्रेमोत्फुल्ल कटाक्षांची वृष्टि करीत असते. 'झेंडूचीं फुलें' पुन्हां जन्माला आलीं यामुळें त्यांच्या जनकास पुत्रजन्ममहोत्सवाचा द्विगुणित आनंद होत असला पाहिजे. रा. प्रल्हाद केशव अत्रे ऊर्फ केशवकुमार हें केवळ प्रस्तुतच्या पुस्तकाचेच जनक नसून त्यांचीं इतर गद्य-पद्यात्मक लहान-मोठीं अपत्यें महाराष्ट्रांत इतस्ततः बागडत आहेत. त्यांच्या बालोचित मनोहर लीलांवरून रा. अत्रे यांचें कवित्व व विनोदशीलत्व महाराष्ट्रीय काव्यवाचकांच्या चांगलें परिचयाचें झालें आहे. 'मनोरमे'ला मनोरम करण्याचा त्यांचा उद्यम कोणास ठाऊक नाहीं! रा. अत्रे सुसंस्कृत पदवीधर असून विलायतेहून शिक्षण-शास्त्री होऊन आल्यापासून ते शाणोल्लीढ मण्याप्रमाणें पुण्याच्या शैक्षणिक वातावरणांत चमकूं लागले आहेत. विनोद हा गुण त्यांच्यामध्यें स्वभावसिद्ध आहे. विडंबन करावयाला लागणारें सगळें साहित्य त्यांस अनुकूल आहे. या गुणांचा उपयोग करण्याची त्यांना हौस आहे. या हौसेची व रसिक उद्यमाची गांठ पडली. या अनुरूप दंपतीला गोंडस व बाळसेदार अपत्य झालें. तींच हीं 'झेंडूचीं फुलें!'

परिमलाच्या बाबतींत हीं फुलें मालती, मोगरा, जाई, चंपक, बकुल, निशिगंध, पारिजात इत्यादि अभिजात पुष्पांशेजारीं बसूं शकत नाहींत; तथापि तीं वर्णसौष्ठव व रचनासौंदर्य या गुणांत कोणाला हार जातील असें वाटत नाहीं. शिवाय विजयादशमीच्या दिवशीं विजयी वाजिराजींच्या कंठांत, पोळ्याच्या अमावास्येला नंदिकेश्वराच्या शृंगांवर व मानेवर, नवरात्रांत दुर्गादेवीच्या उत्तमांगावर लोंबणाऱ्या हारांत व विजयोत्सवप्रसंगीं उभारल्या जाणाऱ्या उत्तुंग तोरणांवर प्रतिष्ठेनें मिरविण्याचा मान यांनाच मिळतो. प्रस्तुत पुस्तकाला 'झेंडूचीं फुलें' हें नांव देण्यांत कवीची शालीनता व्यक्त होत आहे. रत्नावलि, मणिमाला, मौक्तिकमाला अशांसारखें एखादें भपकेदार नांव रा. अत्रे यांच्या अक्षय व अखंड शब्दटंकणशाळेंतून बाहेर पडणें मुळींच कठिण नव्हतें. झेंडूच्या फुलांची कशीही संभावना झाली तरी हरकत नाहीं; तथापि बुडाशीं खोबरें आहे तें तरी वाचकांच्या पदरांत पडावें अशी त्यांची इच्छा प्रस्तुत पुस्तकाच्या शेवटच्या 'रसिकांस चेतवणी' या पद्यांत व्यक्त झाली आहे. यावरून हीं 'झेंडूचीं फुलें' तयार करण्यांत त्यांचा काय उद्देश होता तें स्पष्ट होत आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या अंतरंगांत प्रवेश करण्यापूर्वी तें तयार करतेवेळीं रा. अत्रे यांच्या दृष्टीपुढें कोणती सृष्टि होती याचा विचार करणें अप्रस्तुत होणार नाहीं; एवढेंच नव्हे, तर तो मनोरंजक व उद्‌बोधकही होईल असा भरंवसा वाटतो. गेल्या दहा-पंधरा वर्षांत महाराष्ट्रांत व विशेषतः पुण्यांत मराठी वाङ्मयात्मक व त्यांतूनही केवळ मराठी काव्यक्षेत्रांत, झालेल्या कित्येक घडामोडींकडे व परिवर्तनांकडे रा. अत्रे यांचें लक्ष वेधलेलें दिसतें. आत्मप्रतिष्ठेकरतां हपापलेल्या कांहीं लेखकांनीं सरस्वतीच्या नांवावर डोलारे उभारण्याचा खटाटोप कसा केला व त्यांचे अनभिषिक्त अध्यक्ष बनण्याकरितां कशीं रणें माजविलीं याची वार्ता रा. अत्रे यांस लागली असावी. हीं सरस्वतीभवनें कांहीं दिवस कित्येक लब्धप्रतिष्ठ व रिकामटेकड्या साहित्यकिंकरांनीं खाण्या-खिदळण्याचे अड्डे बनविलीं होतीं ही गोष्ट रा. अत्रे यांस महशूर झाली असेल. कधीं कधीं कांहीं साहित्यभक्तांच्या 'अहोरूपमहो ध्वनिः'च्या ध्वनीनें, तर कधीं कधीं त्यांच्यामधील परस्परस्पर्धेनें उडालेल्या खटक्यांच्या प्रतिध्वनीनें, सदर सरस्वतीमहाल निनादित झाले होते. हा वृत्तान्त रा. अत्रे यांच्या श्रवणपथावर जाऊन थडकला असेल. तनुनिर्वाहाच्या उदात्त हेतूनें प्रेरित होऊ कित्येक शारदाभक्तांनीं उष्ट्या पत्रावळींचीं चोपडीं तयार करून आपल्या परमपूज्य आराध्यदेवतेला त्यांचा भक्तिरसमिश्र रुचिकर नैवेद्य समर्पण करण्याचे गंभीर समारंभ अवडंबरपूर्वक साजरे केले, हेंही रा. अत्रे यांस कळल्यावांचून राहिलें नसेल. सदुद्यमाच्या अभावीं कित्येक दिवस मयन्त्या व जयंत्या हुडकून काढून किंवा निर्माण करून प्रचंड घोषणेमध्यें मंदिरांचें अस्तित्व पुकारण्याचा कित्येक भक्तांनीं भगीरथ यत्न केला हें वर्तमान रा. अत्रे यांस श्रुत झालें असेल. काव्यकारांचीं मंडलावर मंडलें जन्मास येऊन त्यांत चुरशीचे सामने सुरू झाले आणि काव्यवीरांच्या शस्त्रांच्या खणखणाटांतून आतां ठिणग्या बाहेर पडून धारातीर्थांत ते सुस्तस्नात होतात कीं काय, अशा शंकेनें सूर्यमंडल, बुधमंडल व रंभाकुचमंडलही अकांड कंपित होण्याचा प्रसंग येऊन ठेपला! अंतरिक्षांतील वायुमार्गात आणि आकाशगंगेच्या स्रोताबरोबर, पसरलेली ही किंवदन्ती पुण्यांतल्या पुण्यांत रा. अत्रे यांस कळली नसेल हें संभवत नाहीं. एकदां तीनचार लेखकांनीं एक अल्पभांडवली, बिनअक्कली, शून्यश्रमाचें व बहुमूल्योत्पादक एक पुस्तक समाईक नफ्याच्या लोभानें काढण्याचा कारखाना सुरू केला. त्यांत पुढें छापखान्याच्या बिलाची भानगड उपस्थित झाल्यामुळें छापलेल्या पुस्तकाची हिसकाहिसक सुरू झाली व छापखानेवाला आणि पुस्तकाचे पातीदार यांमध्यें जोराचा तंटा उपस्थित झाला. हें प्रकरण बरेच दिवस पुण्यापासून नागपुरापर्यंत कधीं पंजाबमेलच्या गतीनें तर कधीं बैलगाडीच्या वेगानें

प्रवास करीत होतें. ही गोष्ट रा. अत्रे यांस अज्ञात नसावी. एक कवि आपल्या उपकारकर्त्यावर उलटून कृतघ्नपणानें काव्यमिषानें त्याची बदनामी करतो व न्यायकोर्टीत अपराधी ठरून दंडाला पात्र होतो; तर दुसरा कोणी एक मुंबईत एका बँकेवर डल्ला मारून नांव बदलून दूरच्या एका गांवीं ग्रंथकर्तृत्वाच्या आसनावर अधिष्ठित होऊं लागतो तोंच त्यास चतुर्भुज होण्याचा प्रसंग येतो व तो गुन्हेगार ठरून बिनभाड्याच्या घरांत कांहीं महिने एकांतवासांत कंठितो! या वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयसेवकांच्या कथा रा. अत्रे यांच्या कोमल मनाला पीडा देत असल्या पाहिजेत. चार थोर लोकांचा आधार असल्याशिवाय आपण उभारलेल्या सारस्वत–मंदिराला स्थैर्य येणार नाहीं असा अनुभवानें उत्पन्न होणारा शहाणपणाचा विचार कांहीं वाङ्मयसेवकांच्या मनांत येऊन त्यांनीं अलीकडे कांहीं प्रसिद्ध विद्वान् वाङ्मयभक्तांची कास धरून आपल्या संस्था तगविण्याचे केलेले प्रयत्नही रा. अत्रे यांस श्रुत असतील. अशा प्रकारें कित्येक कवि व लेखक यांचीं विचित्र चरित्रें आणि लीला रा. अत्रे यांच्या अंतश्चक्षूंपुढून चलच्चित्रपटाप्रमाणें गेल्या असाव्या, असा तर्क होतो. काव्यरचनाविषयक विविध अनौचित्यप्रसंगांनीं त्यांच्या मनांत गर्दी उडवून दिली असावी. कवि हा प्राणी सच्छील, सत्त्वगुणसंपन्न, प्रेमळ, सौंदर्यपक्षपाती व शारदेचा एकान्त भक्त असतो या कल्पनेशीं अगदीं विसंवादी असे कित्येक कवि आणि वाङ्मयोपासक पाहून रा. अत्रे यांचें मन आश्चर्य, खेद व अनुकंपा यांनीं भरून गेलें असावें. अशा मनःस्थितींत 'झेंडूचीं फुलें' हें विडंबनकाव्य निर्माण झालें असावें असें वाटतें.

आतां प्रस्तुत पुस्तकाच्या अंतर्बाह्य स्वरूपाकडे थोडेंसें वळूं. हें पुस्तक षोडशपत्री क्राऊन आकाराच्या अवघ्या पाउणशें पृष्ठांचें आहे. यांत सुमारें पंचवीस प्रकरणें आहेत. त्यांत पहिलें गद्यात्मक व बाकीचीं सर्व पद्यात्मक आहेत. प्रत्येक प्रकरणांत विनोद आहेच; परंतु प्रत्येकांत उपहास आहेच असें मात्र नाहीं. विचित्र कविस्वभाव व अनुचित कविकृति हे विडंबनाचें विषय आहेत. कित्येक प्रकरणें केवळ काव्यविनोदार्थ रचिलीं आहेत. कविकृतीचें विडंबन यांत काव्यरूपानेंच केलें आहे, हा या पुस्तकाचा विशेष आहे. या बाबतींत हा असा प्रयत्न आमच्या माहितीप्रमाणें पहिलाच आणि म्हणूनच एका दृष्टींनें अपूर्व आहे. नाट्यकलारुक्कुठार एकाच नाट्यकाराच्या नाट्यकृतीवर चालविला गेल्याचें स्मरतें. प्रस्तुत प्रयत्न कित्येक आधुनिक मराठी कवींच्या कलाकृतीच्या कांहीं अंगांवर उभारला आहे.

उपहसित व्यक्ति किंवा कृति वाचकांना पटली म्हणजे उपहास सफल झाला व विडंबनकार कवीचें काम फत्ते झालें. प्रस्तुत पुस्तकांतले विडंबनविषय प्रायः

मराठी काव्यभक्तांच्या परिचयांतले आहेत. त्यामुळें ते वाचतांक्षणींच विडंबित व्यक्ति अगर कृति एकदम डोळ्यांपुढें उभी राहून हंसें कोसळतें! आरंभींचें 'जडजंबाल' याचें 'एकच वाक्य' पहा. जडजंबाल हा शब्द ऐकतांच त्यावरुन ध्वनित होणारा दोषसमुच्चय मनश्चक्षूंपुढें उभा राहतो. त्याचें 'एकच वाक्य' वाचतांच तो दोषराशी चर्मचक्षूंचा व बुद्धीचा विषय होतो. जडजंबाल पंडिताच्या प्रदीर्घ व बोजड 'एकच वाक्यांत' अनेक काव्यदोष खचून भरलेले आहेत. मम्मटाचें सगळें दोषप्रकरण यांत उदाहृत झालें आहे असें म्हटलें तर अत्युक्ति होणार नाहीं. जडजंबालाचें भाषण किंवा लेखन ज्यांनीं ऐकलें किंवा पाहिलें असेल त्यांना 'एकच वाक्य' यामध्यें जडजंबाल मूर्तिमंत उतरलेला दिसेल यांत शंका नाहीं. 'चांफा' या कवितेचा कटाक्षही जडजंबालावरच आहे. 'श्यामले' या प्रकरणांतील मौज कांहीं और आहे! मराठी काव्यवाङ्मयसीमेंत उर्दूचें फाजील प्रस्थ माजवून ज्यांनीं हैदोस मांडला आहे, अशा एका पर्शियन साहित्यशास्त्र्याच्या 'श्यामले'ची यांत विडंबना आहे. विडंबनाचे सर्व प्रकार या कवितेंत अवतीर्ण झाले आहेत. विडंबनकारांची ही कामगिरी खरोखरच तारीफ करण्यासारखी आहे. 'मोहोरमधील मर्दुमकी' या प्रकरणांतही थोडासा तोच उपहासप्रकार आढळतो. एकदां एका आधुनिक काव्यलेखकाचें त्याच्या चाहात्यांनीं इतकें कांहीं स्तोम माजविलें कीं, त्या बिचाऱ्या कवीला खरोखरीच वाटूं लागलें कीं, आपण कोणीतरी असामान्य विभूति आहोंत. त्याचा परिणाम असा झाला कीं, तो कवि, आपला पद्यें रचण्याचा नेहमींचा उद्योग सोडून, काव्यशास्त्रमतंगजांशीं स्पर्धा करूं लागला! त्यास एक नवरसमंजिरी निर्माण करण्याची हुक्की आली. पण हा त्याचा प्रयत्न खऱ्या रसिक पंडितांच्या उपहासास मात्र पात्र झाला! या रसशून्य रसमंजिरीवर कटाक्ष ठेवून या पुस्तकांत 'नवरसमंजिरी'–प्रकरण घातलें आहे. हें फार मधुर आहे. यांतील करुणांत प्रतिबिंबित झालेला करुणास्पद, बहुरूपी, अहंमन्य, लेखकव्रुव; बीभत्सांत गटंगळ्या खाणारा प्रियागुणस्मरणीबहादर कवि; व वत्सलरसाच्या डोहांत डुंबून झुंडाग्रांनीं बाललीला करणारे वृद्धतरुण वाङ्मयमातंग यांचीं चित्रें प्रेक्षणीय आहेत. एका फोटोच्या प्रसंगीं अग्रस्थान पटकवण्याकरितां अहमहमिकेनें धडपणारे कित्येक कविकुंजर पद्यावरुन गद्यावर व गद्यावरुन गुद्द्यांवर कसे घसरत गेले, या प्रसंगाचा रौद्ररसांत सुंदर आविर्भाव झाला आहे. 'सखे बोल बोल!' ही कविताही वरील पद्यकारासच अनुलक्षून लिहिली आहे. 'कषायपेयपात्रपतितमाक्षिकेप्रत' ही कविता पुण्यांतील एका वृद्ध व विद्वान परंतु क्लिष्टकाव्यरचनाकुशल कविशार्दूलाची थट्टा आहे, हें सहज लक्षांत येईल. काव्याचा मथळा, आरंभ व शेवट,

तशीच ओजःसंपन्न काव्यशैली या सर्व गोष्टी विडंबनांत खुलून दिसत आहेत. विषयचमत्कृतीनें व विषयाच्या विनोदप्रचुर विवरणपद्धतीनें या कवितेला उठावदारपणा आला आहे. क्षुद्र विषयाला अगडबंब स्वरूप देण्याच्या वृत्तीचा उपहास करण्याकरितां 'पाय घसरला तर' या प्रकरणाचा अवतार झाला आहे. 'कवीचीं विरामचिन्हें', 'आम्ही कोण?', 'पाहुणे', 'मनाचे श्लोक' या कविता केवळ काव्यविनोदार्थ रचिल्या असून त्यांत मूळांतल्याहून भिन्न परंतु सुंदर व मनोरम कल्पना ग्रथित केल्या आहेत. 'रस्त्यावर पडलेलें विडीचें थोटूक' यांत एकाच विषयावर झालेल्या दोन सुनीतांची हजेरी घेतली आहे. 'कवि आणि चोर' 'प्रेमाचा गुलकुंद', 'कानगुजला' इत्यादि चटका लावून सोडणाऱ्या कविता कित्येक कवींच्या अधम भावना व रचना यांचा समाचार घेणाऱ्या आहेत. या पुस्तकांत पृष्ठांच्या खालीं प्रकरणबोधक व अन्यही टीपा दिल्या आहेत. त्या फार मार्मिक असून त्यांतही विनोदाच्या छटा दिसून येतात.

कवीला विडंबनकाव्यांतील विषय प्रच्छन्नच ठेवावा लागतो; किंबहुना अशा गोपनामध्येंच विडंबनाचा सगळा रंग भरलेला असतो. गौप्य वस्तूची परिस्फुटता म्हणजे बेरंग प्रसंग. विडंबनकाव्याच्या प्रस्तावनालेखकासही ही मर्यादा पाळावी लागते. या कारणास्तव या मर्यादेची अमर्यादा न होण्याविषयीं आम्ही पूर्ण खबरदारी घेतली आहे. या पुस्तकांतील कांहीं विडंबित गृहस्थ रा. अत्रे यांचे स्नेही आहेत व त्यांना रा. अत्रे यांचें काव्य वाचून आनंद व कौतुक वाटलें असें समजतें. हें खरें असेल तर रा. अत्रे यांचा हा प्रयत्न यशस्वी झाला हें उघड आहे. आम्ही रा. अत्रे यांच्या अत्यंत निकटवर्ती सुहृदांच्या कोटींतले नाहीं. इतकेंच नव्हे, तर विरोधभक्तीनें त्यांनीं आम्हांसही प्रस्तुत पुस्तकांतच थोडासा विडंबनप्रसाद दिलेला आहे! परंतु रा. अत्रे यांनीं या पुस्तकाच्या शेवटीं 'रसिकांची चेतवणी' या पद्यांत सुचविल्याप्रमाणें झेंडूच्या 'तळिचें खोबरें' आम्हीं घेतलें व तें आम्हांस रुचकर व स्वादिष्ट लागलें, म्हणूनच आम्हांस त्यांच्या दोषदर्शनकलेचें कौतुक करावेंसें वाटतें. आमच्यासारख्या विडंबित व्यक्तीनें या पुस्तकाला लिहिलेला हा प्रस्ताव त्याच्या चांगुलपणाचा प्रबल पुरावा नव्हे काय? असो. शेवटीं या चिमुकल्या, चुरचुरीत, चटकदार, चमत्कृतिपूर्ण, चारुतासंपन्न व चातुर्यमंडित ललित-पुस्तकाचें पुन्हा एकवार मनःपूर्वक अभिनंदन करून आम्हीं श्रीयुत अत्रे यांची रजा घेतों.

सर परशुरामभाऊ कॉलेज, पुणें.
श्रावण शुद्ध १५, शके १८५२

लक्ष्मणशास्त्री लेले

२. साहित्याचार्य तात्यासाहेब कोल्हटकर यांचें एक खाजगी पत्र

जळगांव, वऱ्हाड
ता. १-१२-२५

कृतानेक साष्टांग नमस्कार, विनंती विशेष—

आपलें ता. २५-११-२५ चें पत्र व 'झेंडूचीं फुलें' हें पुस्तक हीं दोन्ही मला ता. २९-११-२५ रोजीं मिळालीं. पत्ता खामगांवचा दिल्यामुळें मिळण्यास दोन दिवस उशीर लागला. मी सन १९१८ सालापासून खामगांव येथें नसून जळगांव येथें वकिली करीत आहें. हें जळगांव वऱ्हाडांतील असून खानदेशांतील जळगांवाहून अर्थातच भिन्न आहे.

आपण प्रेमानें भेटीदाखल पाठविलेल्या पुस्तकाचा मी प्रेमानें व कृतज्ञतापूर्वक स्वीकार करितों. गेल्या कांहीं महिन्यांपासून मला कांहीं कारणामुळें प्रसिद्धीकरितां अभिप्राय पाठविण्याचें बंद करावें लागलें आहे. शिवाय वयोमानास अनुसरून माझ्या अंगची शक्ति व उत्साह मंदावून माझ्यामागील व्याप मात्र झपाट्यानें वाढत गेल्यामुळें नेहमींचा पत्रव्यवहार सांभाळण्यापलिकडे कोणतेंही महत्त्वाचें काम करण्यास मला सवड राहीनाशी झाली आहे. तथापि आपल्यासारख्या बुद्धिमान् व रसिक कवीच्या पहिल्याच इच्छेचा मजकडून अनादर होऊं नये म्हणून मी आपल्या पुस्तकावरील अभिप्राय केवळ आपल्या स्वतःच्याच माहितीसाठीं पाठवीत आहें. कृपा करून ह्या अभिप्रायाची वाच्यता करूं नये.

या विडंबनकाव्यांत आपण ज्या कवींच्या कवितांची थट्टा केली आहे त्यांपैकीं बहुतेक माझ्या परिचयाचे असून त्यांतील अनेक माझे स्नेही आहेत. त्यांतील कित्येकांच्या कवित्वशक्तीबद्दल मला आदर वाटतो व कवितांबद्दल प्रेम वाटतें. असें असतांही मी प्रस्तुत पुस्तकांतील विनोदाचा आस्वाद उत्तम प्रकारें घेऊं शकलों याचें कारण त्या विनोदाचा अस्सलपणाच होय. वृत्तपत्रांतून प्रथम या काव्यांतील पंक्ति माझ्या अवलोकनांत आल्या, तेव्हांच या काव्यांचा कर्ता अत्यंत बुद्धिमान् असला पाहिजे असें मी अनुमान काढिलें. तें खरें ठरलें आहे हें पाहून समाधान वाटतें.

काव्यदोष दाखविणारा टीकाकार स्वतः निर्दोष काव्य लिहिणारा कवि असला तर दुधांत साखर पडते. प्रस्तुत काव्याच्याद्वारा कवींच्या दोषांची थट्टा करण्याचा हेतु असला तरी थट्टा करितां करितांही कवितेची रचना सरस झाली आहे, हें

"'सखे बोल बोल', 'रस्त्यावर पडलेलें बिडीचें थोट्क' या मथळ्याखालीं आलेल्या दोन कविता व 'नवरसमंजिरी' या कवितांवरून स्पष्ट होतें. सुंदर मनुष्यानें दुसऱ्यास वेडावण्याकरितां स्वतःचें मुख कितीही विकृत केलें तरी तें सुंदरच दिसतें.

सर्व कवितांत मला 'मोहरममधली मर्दुमकी', 'कषाय-पेय-पात्र-पतित-मक्षिके-प्रत' व 'श्यामले' या कविता उत्तम वाटल्या. ज्या कवींचा उपहास करण्याचा त्या कवितांच्या द्वारें प्रयत्न केला आहे, त्या कवींची त्यांवरून पूर्ण ओळख पटते. पहिल्या कवितेंत 'मंगल' या शब्दानंतर 'कोइबी बात वदण्याचा' वगैरे पंक्ति आणि 'आनंद' या शब्दापुढें 'और' व 'क्या कहूं मै तुमकू यार' या ओळी घातल्यामुळें संस्कृत व परदेशी शब्दांचे गंगाजम्नी संगम घडविण्याचा जो प्रकार हल्लीं दिसून येतो, त्याची योग्य संभावना झाली आहे. 'रेवड्या पाडण्या बसला' 'रविवारीं हकनाक बुडाली सुट्टी...खुदाची सारी' येथें क्षुल्लक गोष्टीस महत्त्व देण्यापासून होणारा रसभंग प्रत्ययास आणिला आहे; व 'ते स्वार्थत्यागी वीर... नामर्द देश हा बनला' येथें कृत्रिम आवेशाची थट्टा केली आहे. 'मक्षिके' वरील कवितेंत आरंभींच लांबलचक संस्कृत शब्दांच्या समासाच्या मागाहून 'क्या हुवा अफसोस' असा उर्दू शब्द आल्यामुळें उपर्युक्त गंगाजम्नी संगमाचा दोष फारच खुलून दिसतो. या कवितेंत माशीसारख्या क्षुद्र प्राण्याचा रा. रा. द. ह. भट, पर्जन्यकाळ, वसंत, कविमुखें, कौन्सिलें, राष्ट्रभक्त इत्यादिकाशीं 'माशा मारणें' 'माशी शिंकणें' इत्यादि सांप्रदायाच्या मध्यस्थीनें किंवा अन्यथा जो बादरायण संबंध ओढून ताणून जोडला आहे तो बहारीचा आहे. या कवितेंत क्षुद्र वस्तूस महत्त्व देण्यापासून होणाऱ्या बेरंगाची कांहीं फार हास्यापद उदाहरणें आहेत. 'श्यामले' या कवितेंत स्वदेशी व परदेशी शब्दांची व कल्पनांची खिचडी फार खमंग झाली आहे. बहुतेक कवितांचें अंग चांगले साधलें आहेत. विशेषेंकरून 'सखे बोल बोल', 'रस्त्यावर पडलेलें बिडीचें थोट्क', 'कषाय-पेय-पात्र-पतित-मक्षिकेप्रत', 'वीररस' 'बीभत्सरस', या कवितांचे शेवट फार बहारीचे आहेत.

याशिवाय कांहीं विशेष सुंदर पंक्ति खालीं देत आहोंत.

'द्रोणागिरीसह जसा हनुमंत ....उचलून तेवी'
'फेकुं सालटीं ....जातिल वाळुनी'
'अरबी समुद्रहि मी जरी ....रसनिर्झरी'
'हैदोस कर्कश मी जरी ......अल्लाहु अक्बर तूं तरी'

'स्मरते मला .... मनोहर पर्करी'
'निर्दोष तो देशिल का पापा छुपा ....'
'डोळ्यांत आंसवें आलीं परि रुमाल ....'
'चिवड्याचें गाणें गरम .... नरम'
'शिव्या द्यायाही .... तयाचे'
'दोन महिने ...... दुष्ट दिवस आले'
'करी तत्त्वाचा त्याग ...... जगीं जेठी'
'दोन आत्म्यांचा .... भीष्मांत अतां आला'
'पद्याला विसरून .... गुद्द्यावर'
'बुद्धीचे अरबी समुद्र .... आटुनी'
'जेव्हां बेचव .... भुंकेल कोणी न कीं?'

याशिवाय पुस्तकाचें नांव, अर्पणपत्रिका हे भागही ठीक आहेत. चेंडूवर 'झेंडू' असा बदल करून आपण जी मौज पुस्तकारंभीं ब्रीदवाक्य म्हणून दिली आहे, ती पुस्तकाच्या स्वरूपास शोभण्यासारखीच आहे.

आपण ज्या कवींवर शस्त्र उपसलें आहे ते सर्वच सारख्या योग्यतेचे नाहींत हें आपणही कबूल कराल. माझ्या मतें त्यांपैकीं कांहीं जणांची कवित्वशक्ति श्रेष्ठ दर्जाची आहे व आपण दाखविलेले दोष नाहींसे झाल्यास त्यांची कविता बऱ्याच उच्च प्रतीची ठरेल. आपल्या विडंबनकाव्याचा केवळ त्यांच्या दोषांवरच परिणाम होऊन गुण कायम राहिले तर मला फारच आनंद होईल; परंतु चांगले कवि मनाचे अत्यंत कोमल असतात व आपल्या उपहासाचा त्यांच्या कवित्व-शक्तीवर अनिष्ट परिणाम झाला तर मराठी कवितेच्या इतर अभिमान्याप्रमाणें मलाही वाईट वाटेल. तथापि परिणामनिरपेक्ष दृष्टीनें विचार केला तर आपलें काव्य उत्तम झालें आहे असेंच कबूल करणें भाग आहे व त्याबद्दल मी आपलें मनःपूर्वक अभिनंदन करितों.

हल्लीं थंडीमुळें माझ्या बोटांत भेगा पडल्या असून लिहितांना फार त्रास होतो. यामुळें हें पत्र पाठविण्यास दोन दिवसांचा उशीर होत आहे याबद्दल राग नसावा. क. लो. अ. हे वि.

आपला,
श्री. कृ. कोल्हटकर

३. मी विडंबनकार कसा झालों ?

विनोदी लेखक म्हणून महाराष्ट्रांत माझें नांव होईल अशी मला पूर्वी कल्पना-देखील नव्हती. त्या दृष्टीनें मी कधीं तयारीही पण केली नव्हती. विनोद मला पहिल्यापासून आवडायचा हें खरें. पण विनोदी लेखन आपल्याला साधेल असें मला कधींही वाटलें नाहीं. 'झेंडूच्या फुलां'नीं महाराष्ट्रांत माझ्या विनोदाचा पहिल्यानें गवगवा केला. पण 'झेंडूचीं फुलें' तरी मी लिहीन असें मला पूर्वी वाटलें होतें म्हणतां का ? मुळींच नाहीं. विडंबनकाव्य म्हणजे काय तें मला नुसतें ऐकूनच माहीत होतें. त्या वाङ्मयप्रकाराचा मी अभ्यासही केला नव्हता. करण्याची कधीं जरुरीच पडली नव्हती. असें असतां विडंबनकाव्यें लिहिणारा विनोदी कवि म्हणून अकस्मात् एके दिवशीं मला प्रसिद्धी मिळाली. घरांत अंथरुणावर झोपलेला माणूस झोपेमध्येंच उठावा आणि वळकटी गुंडाळून रस्त्यावर येऊन बसावा तसें माझें झालें. प्रेमाचीं आणि निसर्गाचीं हळुवार गाणीं स्वतःशींच गुणगुणणारा माझ्यासारखा एक लाजरा माणूस एके दिवशीं आपली चालचलणूक आणि चर्या बदलून खुशाल विडंबनकाव्याच्या खुंटावर येऊन बसलेला होता आणि लोक त्याच्याभोंवती टाळ्या पिटून आणि मोठमोठ्यानें हंसून गर्दी करून राहिले होते. मी डोळे किलकिले करून अधून मधून त्या मंडळीकडे पहात होतों आणि मनांतल्या मनांत अचंबा करीत होतों कीं हें सारें झालें कसें आणि मी येथें आलों कसा ! वास्तविक, मला जायचें होतें दुसऱ्याच मुक्कामाला. मला 'बालकवि' व्हायचें होतें. मला 'गोविंदाग्रज' व्हायचें होतें. त्यासाठीं माझी खटपट चालू होती. पण तें सगळें राहिलें बाजूला आणि 'देवा'च्या आळंदीला पोहोंचायच्याऐवजीं मी 'चोरा'च्या आळंदीला जाऊन पोहोंचलों ! बाकी माझ्या सर्वच आयुष्याचें तसें झालें आहे म्हणा. मला जें व्हायचें होतें तें कधींच होतां आलें नाहीं. आणि करायचें होतें तें कधींच करतां आलें नाहीं. प्रत्येक वेळेला कांहीं तरी अपघात होऊन निराळ्याच वाटेनें जाणें मला भाग पडे. आणि त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, आयुष्यांत आज मी भलत्याच ठिकाणीं येऊन बसलों आहें. आणि त्याचमुळें पुष्कळांचा माझ्याविषयीं गैरसमज झालेला आहे—हो, पण मला सांगायचें होतें तें निराळेंच. 'झेंडूच्या फुलां'बद्दल मी बोलत होतों नव्हे का ?

मला आठवतें तेव्हांपासून मी लिहितों आहें अन् कविता करतों आहें. अकरा सालीं माझी बालकवि ठोमरे ह्यांच्याशीं ओळख झाली. ओळख झाली

म्हणजे मी त्यांना ओळखूं लागलों. त्यांचा धाकटा भाऊ माझ्या वर्गांत होता. एकदोन वेळां मी त्यांच्या घरीं गेलों. आणि माझ्या काव्यलेखनाचे मी त्यांना गुरु केले. चौदा सालीं गडकऱ्यांचा नि माझा परिचय झाला. त्यांचाही धाकटा भाऊ माझ्याच वर्गांत होता. गडकऱ्यांच्या कविता मला अतिशय आवडत. बहुतेक साऱ्या मला जवळजवळ तोंडपाठच होत्या म्हणानात. पण गडकऱ्यांच्या कवितेचा माझ्या काव्यावर परिणाम झाला नाहीं. माझें वळण बालकवींचेंच राहिलें. बालकवींच्या काव्याची जादूच मुळीं अशी कांहीं विलक्षण होती कीं त्याचें अनुकरण करण्याचा मोह गडकऱ्यांनादेखील टाळतां आला नाहीं. मग माझी कथा काय? वाङ्मयीन आयुष्याच्या अगदीं प्रारंभालाच गडकऱ्यांशीं नि बालकवींशीं माझा निकट संबंध आला. त्याचा एक परिणाम असा झाला कीं, वाङ्मयाच्या शुद्ध आणि अभिजात परंपरांची मला गोडी लागली. आणि त्या बाबतींतली माझी अभिरुचि अतिशय खाष्ट आणि चोखंदळ बनली. ज्याला उत्तम लेखक व्हावयाचें आहे त्याचें नाक आणि जीभ भारी तिखट असायला पाहिजे. कुठें काय बिघडलें याचा त्याला चटकन् वास आला पाहिजे. आणि मालमसाला कुठें कमी पडला आणि कुठें जास्त झाला हें ताबडतोब त्याच्या चवीला समजलें पाहिजे. आजच्या काळांत दोन आण्याची भाताची ताटली जेवण्याची लोकांना संवय लागल्यामुळें कोणतें कदान्न आणि कोणतें पक्वान्न हें त्यांना मुळीं कळेनासेंच झालें आहे. कशांतच कोणाला कांहीं चव राहिली नाहीं. 'वाङ्मयीन अभिरुचि' या शब्दाला आज फारसा अर्थ राहिला नाहीं. म्हणूनच विडंबनाचें महत्त्व काय आहे आणि वाङ्मयांत त्याची आवश्यकता कां निर्माण होते हें सामान्य वाचकांना समजावून सांगणें कठीण आहे. ज्या काळांत मी कविता लिहूं लागलों तो 'नवीन कविते'च्या वैभवाचा काळ होता. केशवसुतांच्या 'तुतारी'च्या ललकाऱ्या त्या वेळीं वातावरणामध्यें एकसारख्या उचंबळत होत्या. बालकवींच्या प्रतिभेचा 'अरुण' महाराष्ट्राच्या क्षितिजावर नुकताच उगवलेला होता. 'पंचप्राणाचा पंचम' लावून गोविंदाग्रज कोकिळाच्या उन्मादाने प्रेमाची रागदारी आळवीत होते. 'बी' कवींच्या चौघड्यानें नि तांबे कवींच्या सनईनें शारदेच्या मंदिरांत माधुर्याबरोबर एक प्रकारचें मांगल्यही निर्माण झालें होतें. नवकवितेची एक विलक्षण धुंदी आमच्या डोळ्यावर त्या वेळीं चढली होती. डोक्यामध्यें एक प्रकारची मस्ती भरून राहिली होती. या धुंदीमधून आम्हांला वीसएकवीस सालीं पुण्याच्या 'रविकिरण मंडळा'नें जागें केलें. नुसतें जागें केलें नाहीं तर गार पाण्याची बादली घेऊन ती आमच्या डोक्यावर त्या मंडळानें अक्षरशः भडाभडा ओतली. त्याचा परिणाम दुसऱ्या कोणावर काय झाला,

मी कांहीं सांगूं शकत नाहीं. पण माझ्या स्वतःवर तरी असा झाला कीं, भावकाव्याचें गंभीर अवगुंठन झुगारून देऊन माझ्यामधला व्रात्य विडंबनकार डुरकाळी फोडून एकदम बाहेर पडला. माणसावर आकस्मिक आपत्ति आली म्हणजे एका रात्रींत त्याचे काळे केस जसे पांढरे होतात तसें माझें झालें. माझ्या प्रतिभेला आलेली 'दुपारीचीं फुलें' एकदम गळून पडलीं. आणि तिच्यावर सरासरा 'झेंडूचीं फुलें' फुलून आलीं. 'रविकिरण मंडळ' जर प्रकट झालें नसतें तर माझ्या बुद्धीच्या खोल कपारीआडून विनोदाचा चांगला मनगटाएवढा झरा वाहतो आहे याचा मला मुळींच सुगावा लागला नसता, हें अगदीं खरें आहे! 'रविकिरण मंडळा'नें इतर पुष्कळ कामगिरी केलेली असेल! त्याच्याशीं मला या ठिकाणीं कर्तव्य नाहीं. पण मला त्यानें विडंबनकार बनविलें ही माझ्या-दृष्टीनें विशेष महत्त्वाची गोष्ट आहे.

अठरा एकोणीस सालीं बालकवि आणि गडकरी वारले. त्यामुळें मराठी कविता एकदम मंदावल्यासारखी झाली. म्हणजे जवळ जवळ तिची ज्योत अगदीं मालवण्याच्या बेतांत आली. शारदेच्या अंगणांत काळोख पसरला. बारीक सारीक कवि आपापल्या घरचीं दारें बंद करून आणि डोक्यावर दुलया ओढून गप्प बसले. बाहेरच्या काळोखांत एकट्यादुकट्या कवीला फिरण्याची जणुं कांहीं प्राज्ञाच नव्हती. अशा वेळीं पुण्यांतले सातआठ कवि एकमेकांचा हात धरून भीत भीत एका ठिकाणीं जमले आणि त्यांनीं एका कोपऱ्यांत एक लहानशी शेकोटी पेटविली. तिचें नांव 'रविकिरणमंडळ.' ही मंडळी दर रविवारीं एकत्र जमत. आणि लिहिलेल्या कविता चहा पितां पितां ते एकमेकांना वाचून दाखवत आणि त्यावर चर्चा करीत. कवींचीं मंडळें त्या पूर्वी महाराष्ट्रांत स्थापन झालीं नव्हतीं असें नव्हे. 'पण 'रविकिरणमंडळाचें' स्वरूप अभिनव होतें. काव्य-निर्मितीसाठीं स्थापन झालेली ती एक प्रकारची सहकारी पेढीच होती म्हणानात. या मंडळींतले कांहीं कवि व्यक्तिशः त्या वेळीं महाराष्ट्रांत थोड्या फार प्रमाणानें माहीत होते. नाहीं असें नाहीं. पण त्यांना विशेष प्रसिद्धी अशी मिळाली नव्हती. त्यांच्या काव्यानें तोंपर्यंत तसें कांहीं वैशिष्ट्य प्रकट केलें नव्हतें. पण 'रविकिरण मंडळां'त ही मंडळी सामील झाल्यापासून त्यांच्या पूर्वीच्या स्वरूपांत एकदम फरक पडला. आणि त्यांच्यापैकीं कांहींची चेहेरेपट्टी तर अजिबात बदलून गेली. ही किमया त्यामधल्या केवळ एकाच माणसानें केली. त्याचें नांव प्रा. माधवराव पटवर्धन किंवा माधव जूलिअन्. हेच 'रविकिरणमंडळीं'तले खरे 'रवि' होते. बाकीचीं निदान त्या वेळीं तरी किरणें होतीं. माधव जूलिअन् हे फर्ग्यूसन कॉलेजांत फार्शी भाषेचे प्राध्यापक म्हणून नुकतेच त्या वेळीं नेमण्यांत

आलेले होते. फार्शी कवितेचा आणि फार्शी भाषेचा त्यांच्यावर त्या वेळीं विलक्षण पगडा बसलेला होता. यामुळें कवितेच्या प्रांतांत सामान्यपणें वावरणाऱ्या माण-सापेक्षां त्यांच्यामध्यें एक वेगळेंच व्यक्तिमत्त्व तयार झालें होतें. त्यांच्या विचारांत आणि भाषेंत अनेक चमत्कारिक खोडी भरलेल्या होत्या. त्यांचा परिणाम 'रवि-किरणमंडळा'च्या सभासदांवर इतका झाला कीं त्यांपैकीं पुष्कळसे माधव जूलियन्च्या दृष्टिकोणानें काव्याकडे पाहूं लागले आणि जवळ जवळ त्यांच्याच वृत्तांत नि भाषेंत कविता लिहूं लागले. केशवसुतांच्या अनुयायांनीं निर्माण केलेल्या नवकवितेच्या बाळबोध परंपरांशीं माधव जूलियन्नीं सुरू केलेला 'रवि-किरणमंडळा'चा फार्शी फॅशन पंथ अतिशय विसंगत होता. गणपतीची आरति चालू असतांना त्याच ठिकाणीं 'गॉड सेव्ह द किंग' हें गाणें एकाग्रानें सुरू करावें म्हणजे भाविक मनाला कसें वाटेल? तसें मला वाटलें. विडंबनकाव्य ही त्याच माझ्या दुखावलेल्या भावनेची वाङ्मयीन प्रतिक्रिया होती.

माधव जूलिअन् यांच्या समग्र काव्यावर मी कांहीं या ठिकाणीं अभिप्राय देत नाहीं. किंवा त्यांच्या वाङ्मयांत अभिजातपणा नव्हता असेंही पण मी येथें सुचवीत नाहीं. माधव जूलिअन् यांच्या काव्याचा आत्मा आणि पिंड पुढें इतका बदलत गेला कीं अखेर आरशांत त्यांना आपला चेहरा ओळखतां आला असता कीं नाहीं याची शंका आहे. डोक्यावरची साहेबी टोपी जाऊन त्या ठिकाणीं पुणेरी लाल पगडी येईपर्यंत त्यांच्या जीवनांत आणि वाङ्मयांत उलथापालथ झाली. म्हणून प्रामाणिक टीकाकारांना त्यांच्यावर सरसहा टीका करणें कठीण आहे. कारण कांहीं ठिकाणीं त्यांच्या लिखाणाचे वाभाडे काढावेसे वाटतात; तर कांहीं स्थळीं त्यांचें वाङ्मय डोक्यावर घेऊन नाचावेसें वाटतें. त्यांच्या प्रतिभेचा गेंद त्यांच्या आयुष्याच्या उत्तरार्धांत उत्फुल्ल झाला हें जरी खरें असलें; तरी त्यांच्या कवितेचें प्रारंभीचें स्वरूप इतकें बेंगरूळ आणि घेडगुजरी होतें कीं तें बघून आमच्यासारख्या शब्दसंगीताच्या आणि ध्वनिसौंदर्याच्या उपासकांना विलक्षण हादरा बसला. माधव जूलिअन् यांची वृत्ति आणि प्रतिभा बंडखोराची होती यांत मुळींच संशय नाहीं. पण केशवसुतांना ज्या अर्थानें बंडखोर कवि म्हणतां येईल, त्या अर्थानें माधव जूलिअन् ह्यांना कांहीं बंडखोर म्हणतां यावयाचें नाहीं. केशवसुतांचें बंड हें वैचारिक बंड होतें. खरें बंड होतें तें. माधव जूलिअनांचें बंड हें निव्वळ भाषेपुरतें होतें. लहानपणीं आमच्या वर्गांत एक मुलगा होता. तो एके दिवशी आपल्या भुवया भादरून वर्गांत आला. त्याबरोबर मुलांमध्यें मोठा हंशा पिकला. शिक्षकानें विचारलें, "कां रे, हें काय भलतेंच करून आलास?" तो मुलगा म्हणाला, "मग? भुवया राखल्याच पाहिजेत

असें कोणी सांगितलें आहे. ! सगळे ज्या अर्थी त्या राखतात त्या अर्थी मी त्या काढून टाकायचें ठरविलें आहे." माधव जूलिअन्‌चें बंड जवळ जवळ अशाच प्रकारचें होतें. त्यांत विक्षिप्तपणाचा भाग विशेष होता. काव्याचें स्वरूप अशा तऱ्हेचें पाहिजे असें तुम्ही म्हणतां ना? कवितेमध्यें अमुक एक शब्द येतां कामा नये असा तुमचा आग्रह आहे ना? मग हें तुमचें म्हणणें मी नाहीं ऐकणार! हा तुमचा आग्रह मी नाहीं मानणार! ही माधव जूलिअन्‌ यांची वृत्ति होती. वास्तविक, अर्थाच्या आणि रसाच्या दृष्टीनें त्यांची कविता कांहीं तितकीशी वाईट नव्हती. पण तिच्या विक्षिप्त शब्दभूषेमुळें आणि तऱ्हेवाईक छपाईमुळें ती विशेष-हास्यास्पद वाटत होती. 'वन्दे त्वमेकम्‌ अल्लाहु अक्बर' हा डोक्यावर पगडी आणि कमरेला लुंगी नेसलेल्या त्यांच्या त्यावेळच्या काव्याचा एकच विक्षिप्त नमुना माझ्या म्हणण्याची सत्यता पटवून द्यावयास पुरेसा आहे.

पुरोगामी वृत्तीचा असला म्हणजे त्याचा छांदिष्टपणा आणि तऱ्हेवाईकपणा क्षम्य ठरतो. केशवसुतांची भाषा आणि रचना कित्येक ठिकाणीं काय कमी बेडौल आहे? तथापि, त्यांच्या विचारांत एवढी क्रांति भरलेली आहे कीं तिच्या तेजामुळें डोळेच दिपतात. अन्‌ मग त्यांच्या रचनेंतल्या दोषाकडे बघण्याचें कोणाला स्मरणही रहात नाहीं. माधवरावांचें तसें नव्हतें. त्यांच्या काव्यांत क्रांतिकारक असें कांहींही नव्हतें. कारण वैयक्तिक जीवनांत ते अतिशय प्रतिगामी होते. राष्ट्रीय चळवळीचे ते विरोधक होते. लोकमान्य टिळकांना सबंध पुणें शहरातर्फे जाहीर मानपत्र देण्यासाठीं मंडईंत जी विराट सभा भरली होती, त्या सभेंत टिळकांच्या मानपत्राला विरोध करण्यासाठीं ते उभे राहिले होते. दैवानें खैर केली म्हणूनच त्या वेळीं ते बचावले. नाहींतर खवळलेल्या जनसमूहानें त्यांची काय दशा करून टाकली असती त्याची कल्पनाही करवत नाहीं. सामाजिक विचारांतही ते बोलके सुधारक होते. आचारांनी ते सनातनीच होते. प्रेमविवाह करण्याची सुंदर संधि त्यांच्यापुढें चालून आली असतां ती त्यांनीं वेंधळेपणानें दवडली व स्वतःच्या चारित्र्याला विनाकारण ठपका लावून घेतला. राजकारणांत तर पुढें पुढें एकाद्या कडव्या हिंदुत्वनिष्ठापेक्षांही ते मुसलमानांचे कट्टर द्वेष्टे बनले. वास्तविक माधवरावांच्या काव्यासंबंधीं बोलतांना या साऱ्या गोष्टी सांगण्याची जरूरी नाहीं. तथापि, त्या सांगितल्यावांचून माधवरावांच्या प्रतिगामी स्वरूपाच्या वाङ्मयीन विक्षिप्तपणाची कल्पना वाचणाराला यावयाची नाहीं, म्हणून त्या एवढ्या विस्तारानें सांगितल्या. माधव जूलिअन्‌चें काव्य प्रथम प्रसिद्ध झालें त्या गोष्टीस आतां जवळ जवळ तीस वर्षें होत आलीं. त्या वेळीं माधवरावांच्या ज्या लकबी आणि तऱ्हा आम्हांला हास्यास्पद वाटत होत्या, त्या माधवरावांचें अनुकरण

करणाऱ्या अलिकडच्या कविमंडळींनी मराठी भाषेंत इतक्या रूढ करून टाकलेल्या आहेत कीं आतां त्यांचें एवढें हंसूं येत नाहीं. 'उन्हाळे पावसाळे अन् हिवाळे लोटले भगवन्' किंवा 'किती मैल अंतर राहिलें आपुल्यांत सद्गुणसुंदरी' या ओळी आतां वाचल्या म्हणजे त्यामध्यें कुठें कांहीं तरी खटकते आहे असें वाचकांना वाटणें कठीण आहे. म्हणून माधव जूलिअन् किंवा त्यांचे सहकारी कवी ह्यांच्या काव्यामधले दोष कोणते आणि त्यांचें विडंबन मी कसें केलें हें ज्याला समजून घ्यावयाचें असेल, त्याला त्या काळांतल्या रूढ वाङ्मयीन परंपरांचा फार मार्मिकपणें अभ्यास करावा लागेल.

माझ्या विडंबनकाव्यांची मौज अशी कीं तीं बसल्या बसल्या आणि बोलतां बोलतां सहज गमती गंमतीनें तयार झालीं. तीं लिहिण्यांत केवळ स्फूर्तीचाच भाग होता. प्रयत्नाचा भाग मुळींच नव्हता असें म्हटलें तरी चालेल. तो बावीस सालचा मे महिना होता. शाळेला सुट्टी होती. आम्ही चारपांच शिक्षकमित्र एके ठिकाणीं जमत असूं आणि जवळ जवळ सबंध दिवस चकाट्या पिटण्यांत घालवीत असूं. चहा प्यायचा, विड्या ओढायच्या अन् तोंडाला येईल तें बोलायचें, हा आमचा त्या वेळचा कार्यक्रम होता. आमचें तें टोळकें 'पठाण क्लब' या नांवानें संबोधलें जात असे. 'रविकिरणमंडळा'च्या कवितांचा एक चिमुकला संग्रह त्याच सुमारास प्रसिद्ध झाला. आणि त्याची एक प्रत आमच्या मंडळांत कोणी तरी आणली. झालं न् काय. पुढें सातआठ दिवस त्या संग्रहा-खेरीज आमच्या तोंडांत दुसरी भाषा नव्हती. त्यामधल्या कोणत्याही कवितेच्या अंगावरची साल आम्ही कांहीं शिल्लक ठेवली नाहीं. आमची पद्धत अशी असे. कोणीतरी एकादी कविता घ्यायची आणि तिच्यांतले दोष उघडकीस येतील अशा अतिशयोक्त स्वरानें आणि अंगविक्षेपानें ती मोठ्यानें वाचून दाखवायची. आणि बाकीच्यांनीं मोठमोठ्यानें हंसून त्यांतून उद्भवणाऱ्या विनोदाचा आस्वाद घ्याव-याचा. 'रविकिरण मंडळा'च्या तऱ्हेवाईक काव्यांचें केवळ वाचनामध्यें आम्ही जें हें पद्धतशीर विडंबन चालविलें होतें त्याचा परिणाम माझ्यावर तरी असा झाला कीं, एके दिवशीं मला स्फूर्तीचा जबरदस्त झटकाच आला अन् मी विडंबनकाव्याच्या ओळीच्या ओळी एका मागून एक बडबडूं लागलों. त्यामुळें आमच्या मंडळांत हास्यरसाला असा महापूर आला म्हणतां! माझ्या मित्रांना भ्रम पडला. त्यांना कळेना कीं हें माझें काव्य आहे, का रविकिरणमंडळांतल्या एखाद्या कवीचें काव्य आहे! त्या वेळीं मला प्रथम जाणीव झाली कीं, कांहीं तरी एक निराळी वल्ली आपल्या हातांत लाभली आहे. आणि ही आतां आपण गमावतां कामा नये. या मानसिक अवस्थेंतून 'झेंडूच्या फुलां'चा जन्म झाला. त्यामधल्या बहुतेक

कविता सातआठ दिवसांच्या काळामध्यें मी भराभर लिहून टाकल्या. कवितेमधल्या शाब्दिक दोषांचेंच केवळ मी बिडंबन केलें नाहीं, तर कवितेसाठीं निवडलेल्या विषयाची आणि काव्यांत ठिकठिकाणीं प्रकट झालेल्या कवींच्या स्वभावाचीही मी माझ्या बिडंबनामध्यें दखलगिरी घेतली. मीं त्या वेळीं लिहिलेलीं सगळींच काव्यें विडंबनात्मक नव्हतीं. कांहीं विनोदी कविताही त्या ओघांत मी लिहून टाकल्या. त्यापूर्वीं आधीं दोनतीन वर्षें माझें कवितालेखन अजिबात थांबल्यासारखे झालें होतें. तें अशा आकस्मिक रीतीनें अगदीं निराळ्याच स्वरूपांत पुन्हां सुरू झालें.

बावीसच्या मे महिन्यांत मी 'झेंडूचीं फुलें' लिहिलीं खरीं, पण त्यांचें हस्तलिखित जवळजवळ चार वर्षें माझ्याजवळ तसेंच पडून होतें. त्यामधल्या कविता प्रसिद्ध करण्याचें किंवा त्या कोणाला वाचून दाखविण्याचें धैर्यच मला होईना. रिकामपणाच्या वेळीं केलेला कांहीं तरी एक व्रात्यपणा या पलिकडे त्याचें मला महत्त्व वाटेना. पांचदहा मित्रांपलिकडे त्याची कोणाला विशेष माहिती नव्हती. अधिक प्रमाणावर त्याची वाच्यता करण्यानें आपल्याला नांव मिळावयाच्या ऐवजीं जें कांहीं पूर्वीं मिळालेलें आहे तें जायचें अशी मला भीति वाटत होती. इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या अध्यक्षतेखालीं पुण्याच्या भारत इतिहास संशोधक मंडळामध्यें जें शारदोपासक संमेलन भरलें होतें, त्यामध्यें एका संध्याकाळीं 'झेंडूच्या फुलां'चें जाहीर वाचन करण्याचा पहिल्यानें योग आला. आम्ही पांचपन्नास मंडळी अशी सतरंजीवर लोळत पडलों होतों. कांहींही उद्योग नव्हता आम्हाला. उगाच कांहींतरी थट्टामस्करी चालली होती. इतक्यांत कोणी कोणाच्या कानांत कांहींतरी कुजबुजलें. आणि या बैठकींत 'झेंडूच्या फुलां'चें वाचन झालें पाहिजे अशी चहूंकडून एकच आरोळी उठली. असें कांहींतरी होणार अशी मला थोडीशी कल्पना होती. म्हणून हस्तलिखित खिशांत घालून मी आलोंच होतों. भीत भीत मी टेबलाजवळ गेलों आणि हलक्या आवाजांत कवितावाचनास सुरुवात केली. ऐकणाऱ्यांची पहिली प्रतिक्रिया काय होईल याची मला मुळींच कल्पना नव्हती. पहिल्या दोन ओळी वाचल्या नाहींत तोंच बैठकीतलें वातावरण एकदम बदललें. ही कांहीं तरी नवीन भानगड आहे असें प्रत्येकाला वाटलें. आरंभीं श्रोते बेताबेतानें हंसत होते. पण पहिली कविता वाचून होतांच सारे मुक्तकंठानें हंसूं लागले. आणखी दोन कविता वाचून होतांच सर्वांच्या हंसतां हंसतां मुरकुंड्या वळल्या. 'रविकिरणमंडळा'च्या कविता त्यांपैकीं बहुतेकांच्या उत्तम परिचयाच्या होत्या. त्या मंडळाच्या कवींच्या काव्यांत गुण काय आहेत आणि दोष काय आहेत, याची त्यांना चांगलीच कल्पना होती.

म्हणूनच आपल्या मनांतली टीका असें विनोदी स्वरूप धारण करून काव्यरूपानें प्रकट झालेली पाहून त्या मंडळींना मनस्वी मौज वाटली. त्यांनीं सर्वांनीं माझी पाठ थोपटली. आणि आजपर्यंत हें 'रसायन' गुप्त ठेवून दिल्याबद्दल मला दोष दिला. त्यानंतर दोन महिन्यांनीं 'झेंडूच्या फुलां'ची पहिली आवृत्ति मी प्रसिद्ध केली. ती पांचसहा महिन्यांच्या आंतच फस्त झाली. 'झेंडूच्या फुलां'च्या लोकप्रियतेचें एक वैशिष्टय असें होतें कीं, वाङ्मयाशीं ज्यांचा सुतराम् संबंध नाहीं अशा वाचकांना तीं अतिशय आवडलीं. माझ्या माहितीचे पुण्यामधले एक सुप्रसिद्ध वकील आहेत. त्यांनीं आयुष्यांत 'झेंडूचीं फुलें' हें एकच मराठी कवितेचें पुस्तक वाचलेलें आहे. त्यावरून एक गोष्ट माझ्या लक्षांत आली कीं विडंबनाचा भाग वजा करूनहि 'झेंडूच्या फुलां' मधल्या कवितेंत स्वतंत्र विनोदाचा भाग पुष्कळच आहे. आणि त्यामुळेंच इतकीं वर्षें होऊन गेलीं असतांही 'झेंडूच्या फुलां'च्या लोकप्रियतेला अद्यापि खळ पडलेला नाहीं.

ज्यांच्या काव्यांचें मी विडंबन केलें ते 'रविकिरणमंडळा'मधले कवि माझे मित्र होते. त्यांपैकीं कित्येकांचे तर माझ्याशीं जिव्हाळ्याचे संबंध होते. त्यामुळें माझीं विडंबनकाव्यें वाचून त्यांच्या भावना दुखूं नयेत आणि त्यांच्या माझ्या लोभांत अंतराय निर्माण होऊं नये अशी माझी मनापासून इच्छा होती. विडंबित कवींची टर उडवावी किंवा त्यांची फटफजिती करून त्यांना कवितेच्या क्षेत्रांतून उठवून लावावें असा कांहीं 'झेंडूचीं फुलें' लिहिण्यांत माझा हेतु नव्हता. सदर कवींच्या काव्यांतले मला वाटणारे दोष हंसत हंसत आणि गमती-जमतीनें त्यांच्या आणि वाचकांच्या निदर्शनाला आणावे आणि वाङ्मयांत एक नवी मौज निर्माण करावी, एवढाच माझा उद्देश होता. सामान्य वाचकांच्या आणि श्रोत्यांच्या दृष्टीनें तो माझा हेतु अपेक्षेपेक्षां यशस्वी झाला. पण विडंबित कवींचीं मनें न दुखावलीं जाण्याच्या बाबतींत मात्र मला तितकेसें यश आलें नाहीं. कांहीं कविमित्र माझ्यावर अतिशय रागावले आणि कांहींना मनापासून वाईट वाटलें. माधव जूलिअन्च्या बाबतींत माझ्याकडून एकच अपराध झाला. त्यांच्यावरील एका विडंबनांत त्यांना लागेल असा वैयक्तिक संदर्भाचा एकच शब्द होता. वास्तविक त्याची कांहीं आवश्यकता नव्हती; पण तो वापरण्याचा मोह त्या वेळीं मला कांहीं आवरतां आला नाहीं. 'झेंडूच्या फुलां'च्या पुढील आवृत्तींत मीं तो उल्लेख कटाक्षानें काढून टाकला. आणि जाहीर काव्यवाचनांत तर मी ती विशिष्ट ओळ कधींच वाचून दाखवीत नसें. तथापि त्यामुळें माधवरावांचें आणि माझें पुष्कळ दिवस वांकडें आल्यासारखें झालें होतें,

सत्तावीस सालच्या मे महिन्यांत श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या अध्यक्षतेखालीं

पुण्यामध्यें साहित्यसंमेलन भरलें होतें. त्या संमेलनांत जाहीर काव्यगायनाचा किर्लोस्कर नाटकगृहांत जो एक टोलेजंग कार्यक्रम झाला, त्यामध्यें 'झेंडूच्या फुलां' मधील पांचसहा कविता मीं वाचून दाखविल्या. अर्धा तासपर्यंत सारें नाटकगृह हंशा आणि टाळ्यांच्या कडकडाटानें अगदीं दणाणून गेलें. श्रोते माझ्या विडंबनकाव्यावर इतके बेहद्द खूष होऊन गेले कीं कांहीं विचारूं नका. लोकांनीं मला अक्षरशः अगदीं डोक्यावरच उचलून घेतलें. 'झेंडूच्या फुलां' चा महाराष्ट्रीय रसिकांनीं केलेला तो पहिला जाहीर सत्कार होता. आपल्या काव्यावर केलेल्या विडंबनाचें जाहीर वाचन महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनामध्यें व्हावें आणि त्याचा एवढा गाजावाजा व्हावा ही गोष्ट 'रविकिरणमंडळा' च्या कांहीं सभासदांना मुळींच आवडली नाहीं. त्यांनीं संमेलनाचे अध्यक्ष तात्यासाहेब कोल्हटकर यांच्याकडे जाऊन हट्ट धरला कीं, या गोष्टींबद्दल तीव्र नापसंती त्यांनीं आपल्या उपसंहाराच्या भाषणामध्यें व्यक्त करावी. तात्यासाहेबांनीं ती गोष्ट मान्य केली. कारण 'रविकिरणमंडळां' तील काहीं सभासदांना तरी नाखूष करण्याचें मनोधैर्य तात्यासाहेबांजवळ त्या वेळीं मुळींच नव्हतें. आदल्या दिवशीं काव्य-गायनाच्या कार्यक्रमांत मीं विडंबनकाव्यें म्हटलीं, या गोष्टीची तात्यासाहेबांनीं आपल्या उपसंहाराच्या भाषणामध्यें अगदीं कडक शब्दांत निर्भर्त्सना केली. जवळ जवळ तो माझ्या 'झेंडूच्या फुलां' चा निषेध होता. विनोदाच्या बाबतींत जे माझ्या गुरूंचेही गुरू होते त्यांच्या तोंडूनच माझ्या पहिल्याचं विनोदी लेखनावर जाहीरपणें असा नापसंतीचा शिक्का बसावा हा योगायोग मोठा विचित्र होता! तात्यासाहेबांच्या तोंडून निघणारे कटु शब्द अगदीं चाबकाच्या फटकाऱ्याप्रमाणें माझ्या काळजाला झोंबले आणि माझ्या डोळ्यांत अश्रू उभे राहिले. पण तें दुःख मी मनांतल्या मनांत तसेंच गिळून टाकलें. कारण तात्यासाहेबांचें 'झेंडूच्या फुलां' वरील तें प्रतिकूल मत आज ना उद्यां बदलल्यावांचून रहाणार नाहीं, अशी माझ्या मनानें त्या वेळीं मला खात्री दिली. आणि पुढें तसेंच घडून आलें. कांहीं वर्षांनीं 'झेंडूच्या फुलां' वर तात्यासाहेबांनीं स्वहस्तानें विस्तृत अभिप्राय लिहून पाठविला आणि त्यांत माझ्या विडंबन-काव्याची त्यांनीं मुक्तकंठानें स्तुति केली. मात्र 'रविकिरणमंडळां' च्या सभासदांना वाईट वाटेल म्हणून त्या अभिप्रायाची मी कुठेंही वाच्यता करूं नये असें त्यांनीं मला बजावून ठेवलें. तात्यासाहेबांच्या स्वभावांतला तो 'विनोद' बघून मी त्या वेळीं पोटभर हसलों. पुढें कांहीं वर्षांनीं 'रविकिरणमंडळा' च्या सभासदांच्या मनामधली माझ्या-विषयींची अढीही उलगडून गेली. आणि 'झेंडूच्या फुलां' मधील विनोदाचा आस्वाद अगदीं निःसंकोचपणें आणि मनमोकळेपणानें घेण्यासारखी त्यांची

मनःस्थिति झाली. अनेक वेळां तर एकाच व्यासपीठावरून आम्ही सर्वांनीं आपापल्या कविता म्हणून दाखविलेल्या आहेत. मी केलेल्या विडंबनाबद्दल ज्यांचा मजवर राग राहिला आणि ज्यांनीं त्याबद्दल मला मुळींच क्षमा केली नाही, असे एकच कवि होते. ते म्हणजे प्रा. श्री. नी. चापेकर. प्रत्येक बारीक-मोठ्या लिखाणाच्या आणि व्याख्यानाच्या अखेरीस ज्ञानेश्वराचें 'पसायदान' आणल्यावांचून चापेकर कधींही रहात नसत. या त्यांच्या खोडीचें मी जेव्हां विडंबन केलें, तेव्हां एका व्याख्यानांत ते अतिशय संतापून म्हणाले कीं, "प्रत्येक वेळीं मी शेवटीं ज्ञानोबांचें 'पसायदान' आणतों म्हणून हा अत्रे माझी थट्टा करतो. मग 'पसायदान' म्हणायचें सोडून मी काय 'गॉड सेव्ह द किंग' म्हणूं म्हणजे या अत्र्याचा आत्मा संतुष्ट होईल?" चापेकरांना प्रत्येक शब्दामागें 'सत्' आणि 'सु'चें टोपण घालण्याचें विलक्षण वेड होतें. त्याचें मी 'सदंगीं माझ्या सत्कोट। सत्पगडीचा वर थाट' असें विडंबन केल्यामुळें ते माझ्यावर फारच भडकले! एकदां तर चापेकरांची मी फारच गंमत केली. पुण्याच्या 'नगर वाचनमंदिरां'त एका कोजागरीच्या रात्रीं 'मराठी काव्य' या विषयावर माझें व्याख्यान होतें. अध्यक्षस्थानीं स्वतः प्रा. चापेकरच होते. कारण ते वाचन मंदिराचेच अध्यक्ष होते. मी माझ्या व्याख्यानांत मराठी भाषेमधील निरनिराळ्या भिकार काव्यांचे नमुने सांगून श्रोत्यामध्यें भयंकर हंशा पिकवला. ते नमुने कोणाचे, तें मीं श्रोत्यांना मुळीं सांगितलेंच नाहीं. अध्यक्षीय खुर्चीवर प्रा. चापेकर भयंकर चेहरा करून बसले होते आणि मनांतल्या मनांत मजवर दांतओठ खात होते. कारण मी माझ्या व्याख्यानांत श्रोत्यांना सांगत असलेले भिकार कवितेचे बहुतेक सर्व नमुने त्यांच्याच काव्यामधले होते! पुढें शेवटीं शेवटीं तर चापेकर माझ्यावर इतके चिडले कीं, 'एकावली' नांवाच्या एका काव्यांत त्यांनीं मला 'डुक्कर' अशी शिवी हांसडली! चापेकरांच्या बाबतींत माझ्याकडेच बराचसा दोष येतो. मी त्यांच्यामागें एवढें हात धुऊन लागायला नको होतें. मी त्यांच्या दोषांकडे दुर्लक्ष करावयाला हवें होतें.

'झेंडूच्या फुलां'ना महाराष्ट्रांत जेवढी लोकप्रियता मिळाली, तेवढी कोणत्याही काव्यप्रकाराला आजपर्यंत मिळालेली नाहीं हें अगदीं सत्य आहे. 'झेंडूच्या फुलां'मुळें विडंबनाला मराठी वाङ्मयामध्यें स्वतंत्र स्थान मिळालें आणि त्या विषयावर गेल्या पंधरा-वीस वर्षांमध्यें अनेक विद्वानांनीं विवेचनात्मक लेख लिहून चर्चा केली. शाळेच्या आणि विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांत विडंबनकाव्याचा शिरकाव झाला. मध्यंतरी कांहीं वर्षें तर विडंबनकाव्याला महाराष्ट्रांत असा पूर येऊन गेला कीं कांहीं विचारूं नका. तथापि श्री. अनंत

काणेकर आणि श्री. दत्तू बांदेकर यांच्याखेरीज विडंबन काव्यप्रकार माझ्या-नंतर कोणालाही विशेष साधलेला नाहीं असें माझें प्रांजल मत आहे. गद्य विडंबनें लिहिण्याचे बाबतींत श्री. पु. ल. देशपांडे यांनीं अलिकडे कौतुकास्पद यश मिळवलें आहे, हेंही मला या ठिकाणीं नमूद करावेसें वाटतें. अद्यापि विडंबनाचें रहस्य पुष्कळांच्या मुळीं ध्यानांतच आलेलें नाहीं. कांहींतरी अर्वाच्य विषय घेऊन अद्वातद्वा रचना केली म्हणजे विडंबनकाव्य होतें, अशीच बहुतेक 'विडंबन'कारांची समजूत दिसते. काव्यरचनेच्या तंत्रावर प्रभुत्व असल्यावांचून आणि काव्याच्या अंतरंगातल्या बारीक सारीक मख्ख्यांचें मार्मिक ज्ञान असल्या-खेरीज विडंबनकाव्य लिहितां येणें अशक्य आहे, हें फारच थोड्यांना माहित आहे. सर्कशीमध्यें विदूषक घोड्यावर बसण्याचें विडंबन करून जो हंशा पिकवतो, त्याचें एकच कारण म्हणजे तो स्वतः पट्टीचा घोडेस्वार असतो. स्वतः निर्दोष काव्य जो लिहूं शकतो, तोच दुसऱ्यांच्या काव्यामधल्या दोषांचें विडंबन करूं शकेल किंवा त्यालाच तसें विडंबन करण्याचा अधिकार पोहोंचतो. तथापि, विडंबनकाराच्या अंगांत एवढाच गुण असून भागत नाहीं. त्याच्या अंगांत तल्लख विनोदबुद्धि असेल तरच त्याला प्रभावी विडंबनें लिहितां येतील! विनोदबुद्धीच्या अभावीं विनोदी काव्य लिहिण्याचा प्रयत्न केला, म्हणजे तो किती कृत्रिम आणि हास्यास्पद होतो, हें ज्याला पहावयाचें असेल त्यांनीं माधव ज्युलिअन् यांचें 'नकुलालंकार' वाचून पहावें. 'झेंडूचीं फुलें' निर्माण होण्यास जी परिस्थिती कारण झाली ती लक्षांत घेतल्यावांचून विडंबनकाव्याच्या खऱ्या स्वरूपाचें आक-लन होणार नाहीं. विडंबनकाव्य हा एक वाङ्मयीन टीकेचा अत्यंत सुसंस्कृत आणि प्रभावी प्रकार आहे. विडंबनाचें हत्यार फार कौशल्यानें आणि कोमलतेनें वापरावयाला हवें. विडंबनकाराची वाङ्मयीन अभिरुचि फारच उच्च दर्जाची असावयास पाहिजे. सादर्यसमीक्षणाचें फारच सूक्ष्म सामर्थ्य त्याच्या अंगीं असावयाला हवें. ध्वनीच्या आणि अर्थाच्या अगदीं बारीकसारीक छटादेखील त्याच्या नजरेमधून सुटतां कामा नयेत. ज्या भाषेमधलें वाङ्मय अत्यंत प्रगल्भ आणि संपन्न आहे आणि ज्या भाषेच्या लोकांची वाङ्मयीन अभिरुचि अत्यंत उच्च दर्जाची आहे त्याच भाषेंत उत्तम गद्य व पद्य विडंबनें निर्माण होण्याची शक्यता जास्त आहे. इंग्रजी भाषेंत विडंबनवाङ्मयाचें केवढें तरी श्रीमंत दालन आहे! त्या वाङ्मयाचा अभ्यास करण्यासाठीं एका माणसाला आपला सर्व जन्म खर्च करावयाला पाहिजे. 'विडंबन' या शब्दाचा अर्थ 'हास्यास्पद नक्कल करणें' किंवा 'वेडावण्या दाखविणें,' असा होत असल्यानें आणि 'विडंबना'चें 'विटंबने'शीं अधिक साम्य असल्यामुळें सदर वाङ्मयप्रकार हा

अनिष्ट आहे असा सामान्य माणसाच्या मनावर एक संस्कार होत असतो. तो मात्र बरोबर नव्हे, असें मला या ठिकाणीं आग्रहानें सांगावयाचें आहे. 'विडंबन' ही संभावित साहित्यिकांनीं करण्यासारखी गोष्ट नाहीं, असाही त्या नांवावरून एक ध्वनि सूचित होतो, तोही पण भ्रामक आहे. कारण विडंबन हा विरोधी भक्तीचा एक प्रकार आहे. ज्या काव्याचें विडंबन करावयाचें किंवा ज्या कवीचें विडंबन करावयाचें तें काव्य आणि तो कवि लोकप्रिय असावयाला हवा. तरच त्याच्या विडंबनाचा आस्वाद वाचकांना घेतां येईल. मूळ काव्य जितकें प्रसिद्ध तितकी त्याच्या विडंबनाची गोडी अधिक. लुंग्यासुंग्या कवींचें किंवा काव्याचें विडंबन मुळीं होऊंच शकत नाहीं. आणि झालें तर तें वाचणार कोण आणि समजणार कोणाला ? 'रविकिरणमंडळां'तले कवि जर फाटकेतुटके असते आणि त्यांच्या काव्यांत गुणांचा लवलेश नसता, तर 'झेंडूच्या फुलां'ना महाराष्ट्रांत जी अपरंपार लोकप्रियता लाभली, ती मुळीं लाभलीच नसती. एकाद्या कवीचें विडंबन करणें म्हणजे त्याबद्दल अप्रत्यक्षपणें आदर व्यक्त करण्यासारखेंच आहे. विडंबन-काव्याचें हें स्वरूप एकदां लक्षांत आलें म्हणजे विडंबनकाराबद्दल कोणाचाही गैरसमज होणार नाहीं–वाचकांचा नाहीं आणि विडंबितांचाही पण नाहीं ! उलट विडंबनकार हा पुष्कळांना आपला उपकारकर्ताच आहे असें वाटेल !

मार्च १९४९ }
मुंबई }

प्रल्हाद केशव अत्रे

झेंडूचीं फुलें : विविध आवृत्त्या

पहिली : संग्रा० व प्रका० दि. गं. केळकर, सारस्वत प्रकाशन मंडळ, पुणें, १९२५, मूल्य ४ आणे.

दुसरी : (केशवकुमारकृत) प्रका० अ. स. गोखले, झेंडू पुस्तक फार्मसी, पु० १ लें, पुणें, दसरा १९३०, मूल्य १० आणे.

तिसरी : प्रका० शि. ह. गद्रे, मे० दामोदर शिवराम आणि कंपनी, मुंबई, १९३५ (?), मूल्य १ रु.

तिसरी : प्रका० र. दि. देसाई, नवभारत प्रकाशन संस्था, मुंबई, १९४७, मूल्य २ रु.

चवथी : पहावयास मिळाली नाही.

पांचवी : प्रका० सुधाबाई र. देसाई, नवभारत प्रकाशन संस्था, मुंबई, १९४९, मूल्य ३ रु.

सहावी : प्रका० सुधाबाई र. देसाई, नवभारत प्रकाशन संस्था, मुंबई, १९६५, मूल्य ३ रु.

आठवी : प्रका० वि. ग. परचुरे, ग. पां. परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई, १३ ऑगस्ट १९७२.